

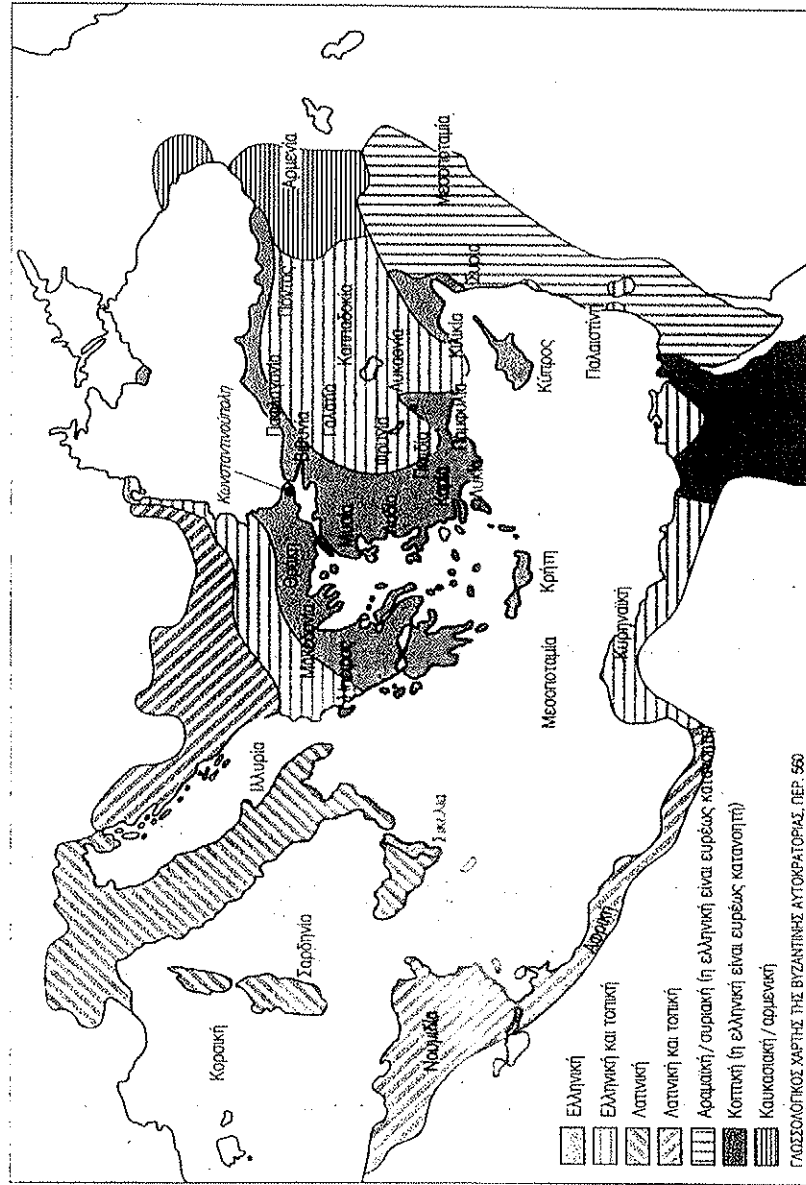
8 ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΤΗ BYZANTINΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

8.1 Εισαγωγή

Το βυζαντινό κράτος έζησε για περισσότερα από χίλια χρόνια, περίοδο κατά την οποία υπέστη πολλές εθνοτικές και εδαφικές ανακατατάξεις. Είναι χρήσιμο να αρχίσουμε με μια αποτίμηση της θέσης της ελληνικής κατά την πρώιμη περίοδο, στα χρόνια των επανакτήσεων του Ιουστινιανού (πβ. Mango 1980, 13-31). Σημαντικές αλλαγές άρχισαν να σημειώνονται στην εθνική βυζαντινή ταυτότητα κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Συγχρόνως διαπιστώνουμε αλλαγές στην αντίληψη για το ρόλο της ελληνικής (βλ. 8.3). Αυτές οι αλλαγές εκφράστηκαν, τελικά, μέσα από διαμετρικά αντίθετα λογοτεχνικά κινήματα καθώς και με την επανεκτίμηση των δυνατοτήτων της «λαϊκής» ελληνικής που παρατηρείται τον 11ο και τον 12ο αιώνα κατά την αναγέννηση η οποία εκδηλώθηκε την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών μετά την απώλεια της Μικράς Ασίας (βλ. 8.4 και πβ. Beaton 1989, 7-18).

8.2 Η ελληνική και οι άλλες γλώσσες κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο

Κατά τους χρόνους του Ιουστινιανού, η ελληνική και η λατινική ήταν οι κύριες γλώσσες του πολιτισμού και οι μόνες επίσημες γλώσσες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στις πόλεις χρησιμοποιούνταν από όλα τα κοινωνικά στρώματα τόσο στη γραπτή όσο και στην προφορική επικοινωνία. Γλωσσικά η αυτοκρατορία διαιρούνταν από μια γραμμή που περνά πάνω από τη Θράκη, τη

ΧΑΡΤΗΣ 2 [C. Mango, *Byzantium, the empire of the New Rome*, Λονδίνο 1980, 14-15:
ελλ. έκδ.: *Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μτφρ. Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1999]

Μακεδονία και την Ήπειρο, και συνεχίζει προς Νότο διασχίζοντας τη Μεσόγειο, για να χωρίσει τη Βόρεια Αφρική στα δυτικά όρια της Κυρηναϊκής: βόρεια και δυτικά αυτής της γραμμής κοινή γλώσσα ήταν η λατινική· στα υπόλοιπα μέρη αυτόν το ρόλο τον εκπλήρωνε η ελληνική. Η κάθε γλώσσα μιλιόταν με επάρκεια στο αντίστοιχο μέρος της αυτοκρατορίας από όλους τους καλλιεργημένους κατοίκους και από την πλειονότητα των εμπόρων, ακόμη και στην περίπτωση όπου καμία από τις δύο δεν ήταν η μητρική. Πριν από την κατάρρευση του δυτικού τμήματος οι φυσικοί ομιλητές της μιας γλώσσας είχαν λειτουργική γνώση της άλλης, αν και αυτό γίνεται ολοένα και πιο σπάνιο από τον 6ο αιώνα και εξής. Η αγροτική πλειοψηφία, φυσικά, παραμένει στο μεγάλο μέρος της απαίδευτη, και πολλοί που προέρχονται από περιοχές με άλλη μητρική γλώσσα δεν μαθαίνουν καλά, και ίσως καθόλου, ούτε τα ελληνικά ούτε τα λατινικά.

Η ίδια η Κωνσταντινούπολη ήταν κοσμοπολίτικη ήδη από την ίδρυσή της, και την περίοδο που εξετάζουμε συμπεριλάμβανε κοινότητες Εβραίων, Γόθων, Ούννων, Θρακών, Σύριων, Αιγυπτίων, Ιλλυριών και Ιταλών. Οι τελευταίες δύο ομάδες μιλούσαν ακόμα τη λατινική μεταξύ τους, αλλά η ελληνική παρέμενε στην πόλη η πρώτη γλώσσα της πλειονότητας και ήδη στην πράξη ήταν η επίσημη γλώσσα του κράτους. Όλοι όσοι διεκδικούσαν υψηλή διοικητική θέση ήταν υποχρεωμένοι να την ξέρουν και να τη χρησιμοποιούν.

Τα παράλια της Μικράς Ασίας υπήρξαν πολιτισμικά και γλωσσικά εξελληνισμένα (και στη συνέχεια εκρωμαϊσμένα) για περισσότερο από μιάμιση χιλιετία. Αν και το οροπέδιο της Ανατολίας δέχτηκε την επίδραση του κυρίαρχου αυτού πολιτισμού μόνο μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι απόγονοι των γηγενών λαών, όπως επίσης και τα φύλα που μετανάστευσαν εκεί (Κέλτες, Γότθοι, Ιουδαίοι και Πέρσες), είχαν εξελληνιστεί γύρω στον 6ο αιώνα. Αυτό φαίνεται από τις χιλιάδες δημόσιες και ιδιωτικές επιγραφές στην ελληνική από όλες τις περιοχές κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, και από την επιβίωση

ελληνικών θυλάκων σε χωριά σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία ως τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Αντίθετα, από την ύστερη ελληνιστική περίοδο τα επιγραφικά τεκμήρια για τις εντόπιες γλώσσες της Μικράς Ασίας γίνονται όλο και λιγότερα, για να εξαφανιστούν τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους (πβ. Newmann 1980). Μερικές από αυτές τις γλώσσες πιθανότατα εξακολουθούσαν να μιλιούνται ως τοπικά ιδιώματα για σημαντικό χρονικό διάστημα, αλλά οι μαρτυρίες για την κυρίαρχη θέση της ελληνικής από τους πρώιμους χρόνους του Βυζαντίου είναι συντριπτικές.

Στα ανατολικά της Καππαδοκίας βρίσκονταν οι επαρχίες της Αρμενίας, που κατακτήθηκαν τον 4ο αιώνα μ.Χ. και λειτουργούσαν ως παρεμβαλλόμενη επικράτεια απέναντι στην Περσία. Εδώ αναπτύχθηκε από τον 5ο αιώνα και μετά η αρμενική ως λογοτεχνική γλώσσα – αρχικά λόγω των αναγκών που δημιουργήθηκαν για τη μετάφραση των χριστιανικών κειμένων που ήταν γραμμένα στην ελληνική και τη συριακή – και αυτό, σε συνδυασμό με το μινωφυσικό δόγμα, καλλιέργησε μια ισχυρή αίσθηση εθνικής ταυτότητας. Αν και πολλοί Αρμένιοι μετανάστευσαν στη Μικρά Ασία και έφτασαν μέχρι τη Θράκη και τη Μακεδονία, η πλειονότητα στην Αρμενία πρόβαλε σθεναρή αντίσταση στον πολιτισμικό και γλωσσικό επεκτατισμό.

Στα νότια των αρμενικών επαρχιών βρισκόταν η δυτική άκρη της Μεσοποταμίας, όπου η συριακή, η *lingua franca* του περσικού κράτους, «κληρονομιά» της υπταγής του στους Πάρθους από τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. ως τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ., παρέμενε η κυρίαρχη γλώσσα. Επιπλέον, η συριακή και άλλες αρμαϊκές διάλεκτοι εκτείνονταν προς τα νότια μέσω της Συρίας και της Παλαιστίνης ως τα σύνορα της Αιγύπτου, και από τον 4ο αιώνα και μετά εδραιώθηκε και η συριακή ως σημαντική θρησκευτική και λογοτεχνική γλώσσα, παράλληλα με την αυξανόμενη επιρροή των τοπικών πολιτισμών στα ανατολικά.

Παρά τον εκτεταμένο αποικισμό κατά τη μακεδονική περίοδο και την αδιάκοπη λειτουργία της ελληνόφωνης διοίκησης, τα ελληνικά στη Συρία και στη δυτική Μεσοποταμία περιορίζονταν

ακόμη στις μεγάλες κυρίως πόλεις, όπου τουλάχιστον οι ανώτερες τάξεις ήταν δίγλωσσες. Ωστόσο, τα αστικά κέντρα της φοινικικής ακτής (Βύβλος, Βηρυτός, Σιδώνα, Τύρος) ήταν πιο εξελληνισμένα, και η φοινικική-ελληνική αμφιγλωσσία παραχώρησε τη θέση της στη χρήση μόνο της ελληνικής, τουλάχιστον στον γραπτό λόγο. Επίσης, στον Νότο, όπου η Παλαιστίνη βρισκόταν σε ακμή λόγω των προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους, η ελληνική ήταν ευρύτατα διαδεδομένη σε όλους τους αυτόχθονες πληθυσμούς και σε όλα τα κοινωνικά στρώματα (πβ. Rosén 1980).

Στην Αίγυπτο, η ελληνική ήταν φυσικά η κυρίαρχη γλώσσα της Αλεξάνδρειας και των άλλων ελληνιστικών περιοχών. Τα διοικητικά κείμενα που απευθύνονταν στο λαό στο σύνολό του, ωστόσο, εκδίδονταν σταθερά στην ελληνική και την κοπτική, και είναι σχεδόν βέβαιο ότι πολλοί Έλληνες και Αιγύπτιοι παρέμεναν ουσιαστικά μονόγλωσσοι. Αλλά μολονότι οι ανώτερες αστικές τάξεις ήταν «εσωστρεφείς» (και οι μεικτοί γάμοι απαγορεύονταν ρητά σε ορισμένες πόλεις), οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των απλών Ελλήνων και των αυτόχθονων Αιγυπτίων ήταν καθημερινό φαινόμενο. Αυτό, μαζί με την απασχόληση πολλών Αιγυπτίων στην τοπική διοίκηση, προωθούσε την αμφιγλωσσία, όπως μαρτυρείται από τον μεγάλο αριθμό παπύρων που γράφονταν στην ελληνική από Αιγυπτίους. Κυρίως τα επίσημα έγγραφα γράφονταν συνήθως σε άψογη Κοινή, και μόνο σε δείγματα από την ιδιωτική αλληλογραφία διαφαίνεται κάποια διαφοροποίηση ως προς τις γλωσσικές δεξιότητες (πβ. Teodorsson 1977, 11-24· Lüdeckens 1980, 248-260).

Ωστόσο, η κοπτική εξακολουθούσε να κατέχει σημαντική θέση στους αυτόχθονες Αιγυπτίους λόγω της μακρόχρονης γραπτής της παράδοσης και της σύνδεσής της με την παλαιά θρησκεία. Η αίγλη της αυξήθηκε από τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. και μετά, όταν ο εντόπιος πληθυσμός αντέδρασε στην εξουσία των Πτολεμαίων. Από το 300 μ.Χ. περίπου η κοπτική έγινε το κύριο μέσο έκφρασης του αιγυπτιακού χριστιανισμού, σε μια περίοδο όπου η τοπική Εκκλησία, η οποία και εδώ ανήκε στο μονοφυσικό δόγμα, άρχισε να αποδεσμεύεται από την ορθόδοξη Εκκλησία της πρω-

τεύουσας, και η ελληνική συχνά εμφανιζόταν σαν γλώσσα μιας ξένης ιεραρχίας.

Οι δυτικές επαρχίες της Βόρειας Αφρικής είχαν όλες εκρωμαϊστεί πλήρως κατά τους κλασικούς χρόνους, αν και η φοινικική (σαν κατάλοιπο στην Καρχηδόνα) και η βερβερική (στις αγροτικές περιοχές) παρέμεναν σε χρήση δίπλα στην «επίσημη» λατινική. Στη Μεσόγειο, η λατινική παρέμενε φυσικά η κύρια γλώσσα στην Ιταλία και χρησιμοποιούνταν ως επίσημη γλώσσα στη νέα πρωτεύουσα, τη Ραβέννα, ενώ η ελληνική χρησιμοποιούνταν ακόμη αρκετά στην Κάτω Ιταλία και στην ανατολική Σικελία. Στα Βαλκάνια, ωστόσο, είχαν εμφανιστεί διαδοχικές ομάδες επιδρομέων και ο εντόπιος πληθυσμός αντιμετώπιζε δύσκολες καταστάσεις. Από τις αρχές του 7ου αιώνα μόνο οι μεγάλες παραλιτικές πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, η Αθήνα και η Κόρινθος, μπόρεσαν να παραμείνουν ανέπαφες από τη βαρβαρική εισροή, ενώ πολλοί προσπαθούσαν να καταφύγουν σε νησιά μακριά από τις ακτές ή απλώς να μεταναστεύσουν. Με βάση το ότι η ελληνική επιβίωσε και οι σλαβικές διάλεκτοι εξαλείφθηκαν στο νότιο μέρος της Βαλκανικής χερσονήσου, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η πλειονότητα εξακολουθούσε την εποχή εκείνη να μιλάει ελληνικά.

8.3 Το κύρος της ελληνικής: Η βυζαντινή ταυτότητα κατά τη μέση περίοδο

Αν, ακολουθώντας τον Mango (1980, 23), θεωρήσουμε ότι ο πληθυσμός της ανατολικής αυτοκρατορίας κατά τα μέσα του 6ου αιώνα ήταν γύρω στα τριάντα εκατομμύρια (οκτώ εκατομμύρια στην Αίγυπτο, εννέα στη Μέση Ανατολή, δέκα στη Μικρά Ασία και τρία στα Βαλκάνια), τότε η ελληνική πιθανότατα αποτελούσε τη μητρική γλώσσα περίπου του ενός τρίτου μόνο του πληθυσμού, η πλειονότητα του οποίου βρισκόταν στην κυρίως Ελλάδα (μαζί με τη Μακεδονία και τη Θράκη) και στη Μικρά Ασία.

Αυτό ερμηνεύεται εν μέρει στη βάση της συνήθους ελληνικής

πρακτικής του αποκλεισμού των ξένων, που εμπόδιζε την ελληνομακεδονική αριστοκρατία των ελληνιστικών χρόνων να ακολουθήσει μια ενεργητική πολιτική εξελληνισμού, και εν μέρει ως επακόλουθο της διατήρησης, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, κάποιας ιδέας εθνικής συνείδησης από την πλευρά των μεγαλύτερων εθνοτικών ομάδων, όπως των Αιγυπτίων, των Σύριων και των Αρμενίων. Αλλά το γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος της «λαϊκής» χριστιανικής λογοτεχνίας (π.χ. τα μαρτυρολόγια και οι Βίοι αγίων) γραφόταν σε μια μη κλασικίζουσα μορφή της ελληνικής της ύστερης αρχαιότητας και της πρώιμης βυζαντινής περιόδου (βλ. 8.5.6) δείχνει καθαρά ότι υπήρχε πιο εκτεταμένη γνώση της γλώσσας. Η κατάσταση αυτή απέρριβε από τη μακρόχρονη ρωμαϊκή-βυζαντινή διοίκηση, τη βασική εκπαίδευση, την απασχόληση στον κρατικό μηχανισμό και τους μεικτούς γάμους.

Παρ' όλα αυτά, κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο άρχισε δειλά η ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης «ελληνικής» συνείδησης. Η άρχουσα τάξη, που ήταν κάποτε τόσο ευαίσθητη στις πολιτισμικές και εθνοτικές διαφορές σε σχέση με τη ρωμαϊκή εξουσία, άρχισε να εισέρχεται σταθερά στα υψηλότερα κλιμάκια της ρωμαϊκής κοινωνίας, όπου η καταλυτική επιρροή της μετασχημάτισε την παλαιά ρωμαϊκή άρχουσα τάξη και διευκόλυνε τη δημιουργία ενός γνήσια ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Αλλά κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας μετασχηματίστηκαν εξίσου και οι ανώτερες ελληνόφωνες τάξεις. Ως η παραδοσιακά κυρίαρχη ομάδα στην Ανατολή, διέθεταν την ικανότητα να διατηρήσουν μια μοναδική θέση, με κύρος και επιρροή, και κατάφεραν εκ νέου να επιβληθούν στην πολιτική και οικονομική ζωή στις ανατολικές επαρχίες. Έτσι, σταδιακά γίνονται «Ρωμαίοι» όχι μόνο κατά το νόμο αλλά και κατά συνείδηση, όντας οι κατά κύριο λόγο ευεργετούμενοι από μια διοίκηση την οποία αισθάνονταν με το πέρασμα του χρόνου όλο και περισσότερο να λειτουργεί κάτω από τον δικό τους έλεγχο παρά κάτω από ξένο.

Αυτή η αυξανόμενη ταύτιση της ελληνόφωνης αριστοκρατίας με τα συμφέροντα του ρωμαϊκού κράτους υπονόμει την ανάπτυ-

ξη της όποιας ελληνικής αίσθησης «ιδιαιτερότητας». Από τον 6ο αιώνα η ελληνική, όπως είδαμε, δεν αποτελούσε μόνο τη μητρική γλώσσα των Ελλήνων, αλλά και μια διεθνή γλώσσα, τη γλώσσα του πολιτισμού και την επίσημη γλώσσα των ανώτερων τάξεων στα τέσσερα πέμπτα των εδαφών της τότε Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αντίθετα από την κοπτική, τη συριακή ή την αρμενική, δεν θα μπορούσε να είναι απλώς (ή έστω κυρίως) το καθοριστικό χαρακτηριστικό μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας. Αυτό είναι σαφές από τη στιγμή που οι Βυζαντινοί, ανεξάρτητα από εθνολογικές καταβολές, αρκετά λογικά αυτοαποκαλούνταν «Ρωμαίοι»: η σύγχρονη μορφή της γλώσσας τους έγινε επίσης γνωστή ως «ρωμαϊκή», όρος ο οποίος χρησιμοποιείται για την ομιλούμενη ελληνική ως τον 19ο αιώνα (και μερικές φορές χρησιμοποιείται ως σήμερα).

Αλλά η απομόνωση του Βυζαντίου κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα οδήγησε σε μεγαλύτερη πολιτισμική και θρησκευτική διαφοροποίηση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, και έτσι ξεκίνησε η μακρά διαδικασία της πολιτικής και εκκλησιαστικής αποξένωσης που κορυφώθηκε με την καταστροφή του 1204. Στην αρχή της μεσαιωνικής περιόδου, τα διακόσια χρόνια της αυτόνομης ανάπτυξης οδήγησαν στην αυξανόμενη επίγνωση του γεγονότος ότι η σύγχρονη «Ρωμανία» ήταν κάτι διαφορετικό από τη φραγκική «Νέα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία». Ο λόγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος (913-959), για παράδειγμα, σημειώνει στην εισαγωγή του έργου του *Περί θεμάτων* (Pertusi 1952) ότι οι προκάτοχοί του κατά τον καιρό του Ηράκλειου «εξελληνίστηκαν και άφησαν τη γλώσσα των πατέρων τους, τη ρωμαϊκή». Ο ισχυρισμός του Κωνσταντίνου είναι αληθής από την άποψη ότι την περίοδο αυτή σημειώθηκε πραγματικά η οριστική εγκατάλειψη της λατινικής ακόμη και στις τελευταίες λειτουργίες που είχαν απομείνει. Αλλά αυτό αποδεικνύει επίσης ότι στη βυζαντινή αυτοκρατορία του 10ου αιώνα δημιουργήθηκε μια ιδιαίτερη «ανατολική ρωμαϊκή» ταυτότητα, κατά πάσα πιθανότητα με βάση μια πολιτιστική και γλωσσική διαδικασία εξελληνισμού που είχε δια-

φοροποιήσει την άρχουσα τάξη σε αυτό το τμήμα της αυτοκρατορίας από τους Ρωμαίους της Δύσης σχεδόν τριακόσια χρόνια πριν.

Αυτό δηλώνει μια σημαντική μετατόπιση προς την κατεύθυνση της ταύτισης της ανατολικής ρωμαϊκότητας με τα ιδιαίτερα ελληνικά στοιχεία της βυζαντινής πολιτιστικής κληρονομιάς. Η διαφύλαξη και η συμβολή σε ό,τι εκλαμβάνεται ως συνέχεια στην παράδοση – της ενσωμάτωσης του αρχαίου ελληνικού στοιχείου, του ελληνιστικού, του εξελληνισμένου ρωμαϊκού και του ορθόδοξου χριστιανικού – γίνεται βασικό μέλημα της βυζαντινής ανώτερης τάξης.

8.4 Η «ελληνική» ταυτότητα στην ύστερη αυτοκρατορία: Γλωσσικά επακόλουθα

8.4.1 ΕΘΝΙΚΟΣ ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ

Το τέλος της μέσης βυζαντινής περιόδου συχνά συνδέεται με την υπαγωγή της ανατολικής και της κεντρικής Ανατολής στους Σελτζούκους, και της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας στους Νορμανδούς (βλ. ενδεικτικά Kazhdan/Franklin 1984, 14). Ύστερα από αυτό οι λόγιοι Βυζαντινοί υποχρεώθηκαν να επαναπροσδιορίσουν το ρόλο τους στον κόσμο και, κατά την περίοδο που ακολουθεί, ενώ αρχίζει «η πρηνή και η πτώση» του Βυζαντίου, τέθηκαν, παρ' όλα αυτά, τα θεμέλια ενός αναδυόμενου «σύγχρονου ελληνικού» πολιτισμού (Beaton 1989, 7).

Άμεση συνέπεια αυτών των καταστροφικών εθνικών αλλαγών ήταν ο περιορισμός του βυζαντινού κράτους σε μια περιοχή που περιλάμβανε την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τα παράλια της Μικράς Ασίας, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού, σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, ήταν φυσικοί ομιλητές της ελληνικής (Brunt 1981, 97). Συνεπώς, από την πολυεθνική και πολυγλωσσική Βυζαντινή Αυτοκρατορία αναδύθηκε συγκυριακά ένα μόρφωμα που πλησίαζε αρκετά σε ένα ελληνικό έθνος και σε μια νέα αντίληψη της ταυτότητάς του, η οποία στηριζόταν σε μια κοινότητα που την έωνε η χρήση της ομιλούμενης ελληνικής και που εκφράστηκε

–μεταξύ άλλων– με το αυξανόμενο αντιλατινικό αίσθημα της Κωνσταντινούπολης. Η αντίληψη αυτή κέρδισε σταθερά έδαφος με το πέρασμα του χρόνου και διατηρήθηκε και μετά την πτώση του Βυζαντίου, προσφέροντας τη βάση για τη σταδιακή εμφάνιση του σύγχρονου ελληνικού κράτους.

Ωστόσο, κατά την περίοδο των Κομνηνών (1081-1180) η ένταση μεταξύ αυτής της νέας αντίληψης και της πιο παραδοσιακής άποψης για τον κόσμο οδήγησε σε μια σειρά σημαντικούς πολιτιστικούς νεοτερισμούς, συμπεριλαμβανομένης της αναβίωσης του ενδιαφέροντος για λογοτεχνικά είδη από καιρό παραμελημένα, όπως το ερωτικό μυθιστόρημα και η σάτιρα, ενώ εμφανίστηκε ένα νέο είδος κωμικής «παρακλητικής» ποίησης. Η μετατόπιση από τις πιο «σοβαρές» πνευματικές μελέτες του 11ου αιώνα προς την πιο «ψυχαγωγική» μυθιστορηματική γραφή του 12ου αιώνα συνδέεται πιθανότατα με την επανεμφάνιση μιας αστικής τάξης των πόλεων η οποία, για πρώτη φορά από την ύστερη αρχαιότητα, αποτελεί το κατάλληλο αναγνωστικό κοινό για μια μη θρησκευτική λογοτεχνική παραγωγή που δεν απευθύνεται μόνο σε μικρές επαγγελματικές συντεχνίες (Mango 1980, 237).

8.4.2 Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΙΣΜΟΥ

Η λογοτεχνική αυτή αναγέννηση είχε και το γλωσσικό της αντίστοιχο. Μέχρι τώρα η γραπτή ελληνική στο Βυζάντιο αποτελούσε ένα συνεχές φάσμα, ξεκινώντας από μια εκσυγχρονισμένη λογοτεχνική Κοινή και φτάνοντας ως τις πιο επίσημες και ακαδημαϊκές ποικιλίες. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο αυτές οι ποικιλίες παρέμειναν ένα ισχυρό σύμβολο πολιτιστικού γοήτρου και, κατά συνέπεια, εθνικής ταυτότητας, και έγιναν έντονες προσπάθειες να διατηρηθεί ζωντανή η χρήση τους. Αλλά ακόμη και οι πιο λόγιοι από τους Βυζαντινούς λογοτέχνες δεν σκέφτηκαν να χρησιμοποιήσουν στην παρούσα φάση την κλασική αττική (πβ. Renauld 1920· Dawkins 1953, 256· Ševčenko 1981). Οι σύγχρονές τους μορφές ύφους αντλούνταν σε τελική ανάλυση από εκείνες των πεζογράφων

της ύστερης αρχαιότητας, οι οποίοι, ύστερα από τις υπερβολές του αττικισμού του 2ου αιώνα, συνδύαζαν επιλεγμένα χαρακτηριστικά της αττικής και της υψηλότερης Κοινής σε μια πιο χαλαρή πρότυπη γλώσσα. Μετά τη σκοτεινή περίοδο του 7ου και του 8ου αιώνα το ύφος αυτό επανήλθε για μία ακόμη φορά, και επειδή στην πρώιμη μεσαιωνική περίοδο δεν υπήρχε ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό, άρχισε να επηρεάζει άλλους τύπους λογοτεχνικής σύνθεσης που παραδοσιακά χρησιμοποιούσαν πιο λαϊκό λόγο (βλ. παρακάτω, 8.5). Συλλογές από μαρτυρολόγια και Βίους αγίων, για παράδειγμα, μεταγράφηκαν σε πιο υψηλό ύφος από τον δημόσιο υπάλληλο και μοναχό Συμεών τον Μεταφραστή (δεύτερο μισό του 10ου αιώνα), ενώ ακόμη και χρονικά κατέληξαν να γράφονται σε μια λογιότερη μορφή.

Ωστόσο, μετά τις στρατιωτικές καταστροφές στα τέλη του 11ου αιώνα, μια νέα αττικιστική αναβίωση μεγάλωσε το χάσμα μεταξύ της ομιλούμενης και της έντεχνης ελληνικής σε ένα βαθμό που δεν είχε προηγούμενο. Σαν τον αρχαίο του πρόγονο, ο νέος αυτός αττικισμός, σε συνθήκες όπου το Βυζάντιο έπρεπε να αντιμετωπίσει την τουρκική/ισλαμική Ανατολή και τη λατινική/καθολική Δύση, συνιστούσε μια άκαμπτη επιβεβαίωση της αντίληψης ότι η «ελληνική» ταυτότητα επικυρώνεται από τα επιτεύγματα του παρελθόντος.

Θα πρέπει, πάντως, να σημειώσουμε πως αυτοί που αγωνίζονταν για ένα υψηλό «κλασικό» ύφος θεωρούσαν ότι το ύφος αυτό συνέβαλλε στη συνέχιση της παράδοσης και αισθάνονταν ελεύθεροι να διαμορφώσουν τη χρήση της γλώσσας τόσο με βάση τη γλώσσα των συγγραφέων της Δεύτερης Σοφιστικής (ή –στο βαθμό που η αναβίωση αυτή είχε ξεκινήσει– με βάση τη γλώσσα των άμεσων προγόνων τους) όσο και με βάση τη γλώσσα των ίδιων των κλασικών συγγραφέων. Η σύνθετη διακειμενικότητα των έργων αυτής της περιόδου υποτιμάται συχνά, εξαιτίας της λανθασμένης αντίληψης ότι όλοι οι μετακλασικοί και μεσαιωνικοί συγγραφείς ήταν καθηλωμένοι σε μια παγιωμένη γλωσσική εξάρτηση με πρότυπα που πηγαζαν αποκλειστικά από τον «χρυσό αιώνα» της Αθήνας.

Ο «υψηλός» αττικισμός των μεγάλων ιστοριογραφιών της Άννας Κομνηνής (που εξιστορεί τη βασιλεία του πατέρα της, Αλέξιου Α', 1081-1118) ή του Νικήτα Χωνιάτη (που ασχολείται με την περίοδο από το 1118 ως την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης κατά τη Δ' Σταυροφορία το 1204) θα πρέπει να θεωρηθεί μέρος της προσπάθειας να θεμελιωθεί μια νέα αντίληψη για το μέλλον, με την υπαναχώρηση από την ιδεολογία της παγκόσμιας αυτοκρατορίας – που όλο και περισσότερο προσέκρουε στην πραγματικότητα – και με επαναπροσδιορισμό του προβληματικού παρόντος με βάση ένα μακρινό αλλά έγκυρο «αρχαίο» ελληνικό παρελθόν. Δεν μένει παρά να τονίσουμε ότι τέτοιοι συγγραφείς δεν «αναβιώνουν» με άκριτη υποτέλεια τη λογοτεχνική γλώσσα και τα κειμενικά είδη της αρχαίας Ελλάδας. Η γλωσσική τους στάση οφείλεται στην αγωνία τους για εθνικό αυτοπροσδιορισμό, και η χρήση της γλώσσας αυτής χαρακτηρίζεται από μια δημιουργική ανάμειξη και επέκταση των υλικών που έχουν στη διάθεσή τους (πβ. 9.5).

Από την άλλη, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι μεγάλο μέρος της βυζαντινής πεζογραφίας, με το επιτηδευμένο λεξιλόγιό της, την εξεζητημένη ακολυθία των λέξεων και την κατά κόρον παράθεση λογοτεχνικών αποσπασμάτων, δίνει σήμερα την εντύπωση της πολυλογίας και της κοινότοπης ασάφειας. Αλλά δεν θα έπρεπε, ομοίως, να ξεχνάμε ότι η αισθητική αντίληψη και οι προσδοκίες της βυζαντινής ανώτερης τάξης ήταν πολύ διαφορετικές από τις δικές μας. Πιο συγκεκριμένα, απολάμβαναν ιδιαίτερα τη ρητορική τεχνική, και η «έκδηλος» πρωτοτυπία (σε αντίθεση με την επινοητική επαναχρησιμοποίηση) είχε μικρότερη αξία σε πολιτιστικά συμφραζόμενα στα οποία το γοητό της παράδοσης ήταν ακόμη μεγάλο. Οι κοινότοπες επικρίσεις περί «απομίμησης» και αποτυχίας στη «σωστή» χρήση της αττικής του 5ου αιώνα π.Χ. (βλ., για παράδειγμα, Mango 1980, κεφ. 13) απέχουν πολύ από την ουσία του θέματος. Όλες οι ελληνικές λογοτεχνικές διάλεκτοι, αρχίζοντας από τη διάλεκτο των ομηρικών επών, εξελίχθηκαν «τεχνητά» στα χέρια των μεταγενέστερων γενεών, δεδομένου ότι σε κάθε περίπτωση δεν έχουμε να κάνουμε με δουλικές προσπάθειες αντι-

γραφής αλλά με τη δημιουργική αναβίωση λόγιων μορφών της γλώσσας σε νέα πολιτισμικά περιβάλλοντα. Με τον ίδιο τρόπο, οι Βυζαντινοί λογοτέχνες συνθέτουν δημιουργικά σε μια σύγχρονη παραλλαγή της παραδοσιακής γλώσσας της πεζογραφίας, και οι νέοι αττικιστές της περιόδου των Κομνηνών και των Παλαιολόγων δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να «τραβούν» αυτές τις πάγιες διαδικασίες στα άκρα. Ανεξάρτητα από το αν το αποτέλεσμα μας αρέσει ή όχι, δεν πρέπει να θεωρείται αποτυχία το ότι δεν πέτυχαν ένα στόχο που ποτέ δεν επιδίωξαν.

Δεν θα πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι το αντι-ρεαλιστικό στιλιζάρισμα ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο ανάλογα με το είδος ήταν σε μεγάλο βαθμό χαρακτηριστικό της αρχαίας ελληνικής γραφής. Η φαινομενική «αχρονία» πολλών βυζαντινών λογοτεχνικών πεζογραφικών κειμένων (που συχνά παρουσιάζεται, το λιγότερο, ως ένδειξη αποτυχίας, πβ. Mango 1980, 241) αντανακλά κυρίως το γεγονός ότι οι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν, στο πλαίσιο της ίδιας παράδοσης, μια επίκτητη έντεχνη γλώσσα ακολουθώντας τις καθιερωμένες συμβάσεις ενός «υπερβατολογικού» μέσου, ο ρόλος του οποίου σε εκείνη τη φάση απαιτούσε την τυπική συνέχεια με την πρακτική του παρελθόντος.

8.4.3 ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΟΙ ΜΕ ΤΗ ΔΗΜΩΔΗ

Συχνά η ανάγκη για νέους τρόπους ερμηνείας του κόσμου ανακύπτει πρώτα σε περιόδους κρίσης, οι οποίες αποκαλύπτουν τους περιορισμούς των παραδοσιακών τρόπων σκέψης. Κατά συνέπεια, δεν είναι τυχαίο ότι ένας λογοτεχνικός πειραματισμός υψίστης σημασίας επρόκειτο να πραγματοποιηθεί τον 12ο αιώνα, όταν οι Βυζαντινοί, συγκλονισμένοι από την απώλεια της Μικράς Ασίας, άρχισαν να επαναπροσδιορίζουν την ταυτότητά τους και το ρόλο τους στον κόσμο.

Ακόμη και τα «λόγια» μυθιστορήματα της περιόδου των Κομνηνών, αν και ήταν γραμμένα σε μια παραδοσιακή μορφή αρχαϊζουσας ελληνικής και έστρεφαν το βλέμμα τους προς την αρχαιό-

τητα για να εμπνευστούν, στηρίχτηκαν επίσης στη βάση ενός προτύπου που προερχόταν από τον «λαϊκό» ηρωϊκό μύθο του *Διγενή Ακρίτα* (βλ. 12.12.1 και πβ. Beaton 1989, κεφ. 3 και 4· Ricks 1990· Beaton/Ricks 1993). Φαίνεται ότι το έργο αυτό γράφτηκε αρχικά σε μια γλώσσα πολύ πιο κοντινή στη σύγχρονη ομιλία. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι σηματοδοτεί την αρχή ενός είδους «δημώδους» επικής-ρομαντικής ποίησης, που είχε στόχο να ψυχαγωγήσει έναν βασανισμένο κόσμο με την εξιστόρηση των κατορθωμάτων των «Ρωμιών» ηρώων ενάντια στους Άραβες στα παλαιά σύνορα του Ευφράτη.

Ο Beaton (1989, 46-47) λέει ότι ο αρχικός συγγραφέας ίσως ήταν ένας μετρίως μορφωμένος πρόσφυγας που εργαζόταν στην πρωτεύουσα, λίγο μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071), και ο οποίος ήθελε να περισώσει επιλεγμένα κομμάτια προφορικής ηρωϊκής ποίησης από την πατρίδα του, στην Ανατολία, συναθροίζοντάς τα και ξαναδουλεύοντάς τα, έτσι ώστε να καταλήξει σε μια θεματικά συνεκτική «λογοτεχνική» συλλογή (πβ. Ricks 1990). Το σωζόμενο *Τραγούδι του Αρμούρη*, γραμμένο σε ύφος μπαλάντας, αποτελεί ένα παράδειγμα του αρχικού υλικού που χρησιμοποιήθηκε, ενώ θα πρέπει να σημειώσουμε ιδιαίτερα τη διατήρηση των δεκαπεντασλλαβων αντιστοιχούντων «πολιτικών» στίχων (βλ. σχετικά 12.1.3). Αυτό το είδος, που ήταν άλλοτε προφορικό/λαϊκό, «κατακυρώθηκε» με την επιβολή θεματικών και δομικών συμβάσεων οι οποίες προέρχονταν από τη μέτριας ποιότητας αχιολογική παράδοση, καθώς και με την προσθήκη επιλεγμένου υλικού οικείου από τα μη θρησκευτικά μυθιστορήματα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας (που προσέλκυαν το ενδιαφέρον, πράγμα που φαίνεται παράλληλα και στα λόγια ερωτικά μυθιστορήματα).

Η γλώσσα της «δημώδους» παραλλαγής του ποιήματος (E), που διασώθηκε σε ένα χειρόγραφο στο Εσκοριάλ της Μαδρίτης, συνηγορεί υπέρ μιας τέτοιας άποψης, καθώς εμφανίζει –μεταξύ άλλων– «προφορικά» χαρακτηριστικά, όπως επανάληψη λογοτυπικών εκφράσεων, μορφολογική ετερογένεια για τις ανάγκες του μέτρου, προτίμηση στην παρατακτική δομή, αποφυγή της χασμω-

δίας μέσω της έκθλιψης και της συνίζησης, και γενικότερη αποφυγή του διασκελισμού (της συνέχισης μιας νοηματικής ενότητας πέρα από τα όρια του στίχου). Κατά τα άλλα, κάποια πιο αρχαϊκά στοιχεία της γραμματικής και της έκφρασης, που πηγαζαν σαφώς από τη γραπτή παράδοση και χρησιμοποιούνταν κυρίως σε θρησκευτικά κείμενα (πβ. Ricks 1990, 24), δείχνουν ότι αυτό το παραδοσιακό υλικό υπέστη μια συνειδητή επεξεργασία προκειμένου να δημιουργηθεί η πρώτη, υποτυπώδης ακόμη, «λογοτεχνική» γλώσσα, η οποία βασιζόταν πρωτίστως στην υφολογικά παγιωμένη δημώδη της προφορικής ποίησης. Μια τέτοια ενοποίηση, όπως αυτή που πραγματοποιήθηκε μεταξύ των προφορικών και των γραπτών συστατικών, πιθανότατα διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι πολλοί αρχαϊσμοί που διατηρούνταν στην προφορική παράδοση συνέπιπταν με τον αρχαϊκό χαρακτήρα της γραπτής ελληνικής (ιδίως της εκκλησιαστικής γλώσσας, οικείας σε μεγάλο βαθμό λόγω της μαζικής προσέλευσης και της παρακολούθησης του εκκλησιαστικού τελετουργικού).

Σε σχέση με την έκφραση μιας «σύγχρονης» ελληνικής ταυτότητας, η επαναστατική αυτή χρήση της δημώδους ποίησης ως κύριας πηγής για τα γραπτά έπη πρόσφερε μια καταρχήν ριζικά εναλλακτική πορεία σε σχέση με τον υψιλό αττικισμό. Αλλά μόνο κατά την ύστερη παλαιολόγια περίοδο μια πιο εξελιγμένη παραλλαγή αυτής της «μεικτής» γλώσσας έγινε η πρότυπη γλώσσα για τη σύνθεση της μυθοπλαστικής λογοτεχνίας, επειδή διέθετε μια πιο ομογενοποιημένη ανάμειξη λαϊκών και λόγιων/αρχαϊκών στοιχείων (πβ. 8.4.5, 12.3.1 και 12.3.4).

Υπήρξε, ωστόσο, μια σύντομη περίοδος εναλλακτικού πειραματισμού με τη δημώδη πριν από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204, όπως εμφανίζεται στα τέσσερα κωμικά παρακλητικά ποιήματα (*Πτωχοπροδρομικά*), που συχνά αποδίδονται στον αυλικό ποιητή Θεόδωρο Πρόδρομο (Eideneier 1991, Αλεξίου 1994), και σε μια σύνθεση που τιτλοφορείται *Στίχοι γραμματικοί Μιχαήλ του Γλυκά, ους έγραψε καθ' ον κατεσχέθη καιρόν εκ προσαγγελίας χαιρεκάκου τινός, του χρονικογράφου και αυτοκρατορι-*

κού αξιωματούχου Μιχαήλ Γλυκά. Μολονότι ο πρώτος χρησιμοποιεί με παιγνιώδη τρόπο την ομιλουμένη της Κωνσταντινούπολης σε διάφορα υφολογικά επίπεδα ενώ ο δεύτερος χρησιμοποιεί τη γλώσσα των παροιμιών και λαϊκών θυμοσοφιών, και οι δύο στηρίζονται ιδιαίτερα στην παράλληλη χρήση του μέσου ύφους της γραπτής γλώσσας (πβ. 12.2.2). Προφανώς, μια γραπτή γλώσσα βασισμένη απευθείας στην ομιλούμενη ελληνική δεν θα μπορούσε ακόμα να γίνει αποδεκτή ως μέσο έκφρασης της «ασοβαρής» λογοτεχνίας, και οι πειραματιζόμενοι συγγραφείς της πρωτεύουσας επιδίωκαν συνειδητά ένα μεικτό ύφος. Αν και δεν έχουμε λόγους να αμφιβάλλουμε ότι η ελληνική που χρησιμοποιούσαν οι ανώτερες τάξεις για να επικοινωνήσουν ήταν πολύ πιο κοντά στην ομιλουμένη νόρμα από ό,τι η τεχνητή επίσημη γλώσσα της αυλής (πβ. Dawkins 1953, 258), η απλή έντεχνη χρήση μιας γραπτής εκδοχής της ομιλούμενης ελληνικής φαίνεται ότι μάλλον ήταν ένα ευχάριστο πάρεργο για την ανώτερη τάξη, που η μόρφωσή της την έκανε να στρέφεται αυτόματα στην αρχαία παράδοση για να αποκτήσει γούτρο. Γι' αυτή την ανώτερη τάξη, η ικανότητα ανάγνωσης και γραφής των τύπων της ελληνικής που προέρχονταν από την αρχαία παράδοση (οι μόνοι γραπτοί τύποι που ήταν μέχρι τότε διαθέσιμοι) θεωρούνταν θεμελιώδες στοιχείο αναγνώρισης της ταυτότητάς της.

Η αναγνώριση των λογοτεχνικών δυνατοτήτων της δημώδους ήταν, κατά συνέπεια, μια διαδικασία που απαιτούσε χρόνο. Η βασική μεταστροφή σηματοδοτήθηκε από την καταστροφή του 1204 και υποστηρίχτηκε στη συνέχεια με την εισροή των δυτικών ιδεών και συνηθειών και, για το μεγαλύτερο μέρος της πρώην αυτοκρατορίας, με την εισβολή κυβερνητών από τη Δύση και αποίκων. Αλλά οποιαδήποτε πρόοδος προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιας πρότυπης γραπτής μορφής της σύγχρονης προφορικής ελληνικής σύντομα ανακόπηκε με την τουρκική κατοχή του μεγαλύτερου μέρους των ελληνόφωνων εδαφών, συμπεριλαμβανομένης της πρώην πρωτεύουσας, και με τον πολιτικό και γλωσσικό κατακερματισμό των εδαφών που παρέμειναν, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα, κάτω από τον έλεγχο της Δύσης (βλ. Κεφάλαια 14 και 15).

8.4.4 Η ΔΗΜΩΔΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ 14ΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Αν και η «ασοβαρή» λογοτεχνία εξακολουθούσε να απαιτεί τη χρήση πιο παραδοσιακών μέσων στα εναπομείναντα βυζαντινά εδάφη, η ευρεία χρήση στη Δύση των ρομανικών γλωσσών για τον γραπτό λόγο, συμπεριλαμβανομένης της συγγραφής μυθιστορημάτων, επηρέασε σαφέστατα την αναβίωση του αντίστοιχου ελληνικού ιδιώματος για τη μυθιστορηματική λογοτεχνία – είδος που ήταν σε ζήτηση, για μια ακόμη φορά, στην πρωτεύουσα και σε άλλες περιοχές κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα (πβ. 8.4.5 και 12.3). Στη «δημώδη» εργογραφία της περιόδου περιλαμβάνονται πολιτικές αλληγορίες –όπου φαινομενικά εμπλέκονται ζώα, πουλιά, φρούτα και ψάρια– από τις οποίες οι δύο τελευταίες, για πρώτη φορά, είναι γραμμένες σε πεζό λόγο (Beck 1971, 173-179).

Από τις συνέπειες της δυτικής κυριαρχίας που εκδηλώθηκαν κυρίως ήταν και η επέκταση του δημώδους ύφους σε συνθέσεις με σχεδόν σύγχρονο ιστορικό περιεχόμενο. Πρόκειται για το *Χρονικόν των Τόκκων*, που εξυμνεί τα κατορθώματα της δυναστείας που κυβερνούσε την Ήπειρο, και το *Χρονικό του Μορέως*, των αρχών του 14ου αιώνα, που αναφέρεται στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και στα κατορθώματα της οικογένειας των Βιλλεαρδουίνων στην Πελοπόννησο (πβ. 12.3.3). Το τελευταίο είναι έργο ενός αντιβυζαντινού συγγραφέα, πιθανότατα Γάλλου μετανάστη, που ενδιαφερόταν ελάχιστα για τη λογοτεχνική παράδοση και εισήγαγε στη γλώσσα της «λαϊκής» ποίησης στοιχεία από τα ελληνικά της ιδιολέκτου του (τα οποία πιθανότατα αντανακλούν την πελοποννησιακή ομιλία της εποχής).

Μια περαιτέρω μακροπρόθεσμη συνέπεια ήταν και η εμφάνιση ξεκάθαρα «διαλεκτικής» λογοτεχνίας σε μείζονα πολιτιστικά κέντρα όπως η Κύπρος και η Κρήτη (πβ. 12.4 και 14.2.4). Αναμφίβολα, η ομιλούμενη ελληνική των Μέσων Χρόνων, ιδιαίτερα ανάμεσα στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, είναι ήδη αρκετά διαφοροποιημένη ανά περιοχή (πβ. Κεφάλαιο 11). Αλλά η οριστική αποκοπή από τις παραδοσιακές πολιτισμικές αξίες που επέφερε η

έλευση δυτικών κυβερνήσεων ανέδειξε με πρωτόγνωρο τρόπο τις τοπικές ποικιλίες ως μέσα γραπτής έκφρασης (επίσημης και λογοτεχνικής), ιδίως στα δύο μεγαλύτερα ελληνικά νησιά – στα οποία η βυζαντινή κυριαρχία είχε ήδη πολλές φορές διακοπεί, ακόμη και πριν από το 1204.

8.4.5 ΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ

Η αρχική περίοδος πειραματισμού με τα προφορικά επίπεδα ύφους τον 12ο αιώνα ήταν σύντομη και, από ό,τι φαίνεται, εξέλιπε γύρω στα είκοσι χρόνια πριν από την κατάληξη της Κωνσταντινούπολης το 1204 (Beaton 1989, 93). Όταν η δημώδης επανεμφάνιστηκε σε έργα του 14ου και του 15ου αιώνα, τόσο στα πρωτότυπα μυθιστορήματα όσο και στις διηγήσεις που μεταφράστηκαν από δυτικά πρωτότυπα, επρόκειτο για μια όλο και πιο τυποποιημένη γλώσσα «της τέχνης», με λίγες ή καθόλου τοπικές διακυμάνσεις ή τοπική ταυτότητα και με «μεικτό» (σύγχρονο/λόγιο) χαρακτήρα στο σύνολό της. Είναι επίσης σαφές, μέσα από το φάσμα των ποικίλων αναγνώσεων των διασωθέντων χειρογράφων, ότι η γλωσσική ακρίβεια που περιμένει κανείς στις αντιγραφές κλασικών ή λόγιων κειμένων δεν επεκτεινόταν σε έργα γραμμένα στη δημώδη.

Από τα πρωτότυπα μυθιστορήματα, μόνο η διήγηση του *Καλλίμαχου και της Χρυσορρόης* μπορεί να αποδοθεί με κάποια βεβαιότητα σε γνωστό συγγραφέα, συγκεκριμένα στον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, κνισιό του πρώτου Παλαιολόγου αυτοκράτορα, του Μιχαήλ Η'. Οι αφηγήσεις *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*, *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα* και *Αίβιστρος και Ροδάμη* μπορούν, ωστόσο, να τοποθετηθούν όλες χρονολογικά στην περίοδο 1310-1350. Διαθέτουν σαφή συνάφεια όχι μόνο με τα πρώιμα «δημώδη» έργα του 12ου αιώνα, αλλά επίσης και με τα λόγια μυθιστορήματα της ίδιας περιόδου (Beaton 1989, κεφ. 10), και πιθανότατα αντιπροσωπεύουν το έργο ενός λογοτεχνικού κύκλου που συνδεόταν στενά με την αυτοκρατορική αυλή στην Κωνσταντινούπολη. Η *Αχιλλίδα* είναι πιθανόν προγενέστερη και συνιστά ένα «μεταβατικό» κείμε-

νο ανάμεσα στον *Διγενή Ακρίτα* και τα εξελιγμένα μυθιστορήματα του 14ου αιώνα, ενώ η *Διήγησις γεναμένη εν Τροία* είναι σαφώς μεταγενέστερη, ακολουθώντας μια ήδη καλά εδραιωμένη παράδοση (Beaton 1989, 105).

Αντίθετα, από τα τεκμήρια που διαθέτουμε συνάγουμε το συμπέρασμα ότι οι μεταφράσεις προέρχονται από τις λατινοκρατούμενες περιοχές. *Ο πόλεμος της Τρωάδος* (από το *Roman de Troie* του Benoît de Sainte-Maure) είναι ίσως η πρώτη, και χρονολογείται γύρω στο 1350. Αποτελεί περίληψη του πρωτοτύπου και, επίσης, μαρτυρεί την επίδραση από το λόγιο έμμετρο χρονικό που συντάχθηκε τον 12ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη από τον Κωνσταντίνο Μανασσή (8.5.5). *Ο Φλώριος και η Πλάτζια Φλώρα* (μεταφρασμένο από μια τοσκανική παραλλαγή του γαλλικού *Fleur et Blanchefleur*) τοποθετείται στα τέλη του 14ου/αρχές του 15ου αιώνα, και ο μεταφραστής φαίνεται ότι είχε ζήσει στη γαλλοκρατούμενη Πελοπόννησο. Η σχετικά απλή γλώσσα του και η στιχουργική του αντανακλούν ένα λαϊκό-δημώδες ύφος που κατά κάποιον τρόπο θυμίζει το *Χρονικόν του Μορέως*: ωστόσο η σύνθεση είναι πιο πλήρης και υπάρχουν ενδείξεις ότι ανείζεται από το διδακτικό ποίημα Σπανέας (μια μεταφορά του 12ου ή του 13ου αιώνα σε δημώδη γλώσσα μιας προγενέστερης βυζαντινής συλλογής από ηθιολογικές παραινήσεις). *Ο Γυπέριος και η Μαργαρώνα* είναι περισσότερο μια σύνοψη παρά μετάφραση της προφανούς πηγής του (*Pierre de Provence et la Belle Maguelonne*), αν και το ελληνικό κείμενο μπορεί κάλλιστα να προηγείται του διασωθέντος γαλλικού χειρογράφου, που χρονολογείται στο 1453, και έτσι να βασίζεται σε μια εκδοχή που έχει χαθεί. Αυτή η ιστορία, όπως επίσης και η *Διήγησις πολυπαθούς Απολλωνίου του Τύρου* (που μεταφράστηκε από ένα ιταλικό πεζό κείμενο του 14ου αιώνα λίγο πριν από το 1450), γνώρισαν μεγάλη δημοτικότητα ως τις αρχές της σύγχρονης περιόδου, όπως φαίνεται από τη δημοσίευση στη Βενετία μιας νέας ελληνικής μετάφρασης του *Απολλωνίου*, σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα, γύρω στο 1525, και μιας ομοιοκατάληκτης παραλλαγής του *Γυπέριου* το 1543. Η ελληνική μετάφραση της *Θησιίδας* του

Βοκκάκιου τυπώθηκε επίσης στη Βενετία (το 1529), αλλά η ίδια η μετάφραση πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί στα τέλη του 15ου/αρχές του 16ου αιώνα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Στη γλώσσα και στο ύφος φαίνεται καθαρά η επίδραση από τα προγενέστερα μυθιστορήματα, και έτσι συνδέει άμεσα την παράδοση του 14ου και του 15ου αιώνα με τη μεταγενέστερη διαλεκτική λογοτεχνία της Κρητικής Αναγέννησης (14.2.4).

Το μεγαλύτερο πρόβλημα για τους ιστορικούς της ελληνικής γλώσσας είναι το ζήτημα της προέλευσης και της εξέλιξης της μεικτής γλώσσας των μυθιστορημάτων (πέρα από το μεμονωμένο *Ο πρέσβυς ιππότης*, που ανήκει σε διαφορετική παράδοση). Αυτό συνδέεται στενά με το ερώτημα γιατί τα μυθιστορήματα έχουν τόσο πολλά κοινά θέματα και τόσο κοινό λεκτικό, και γιατί υπάρχουν τόσο πολλές ασυμφωνίες ως προς το κείμενο ανάμεσα στις διαφορετικές παραλλαγές της ίδιας ιστορίας. Ο Beaton (1989, κεφ. 11) εξετάζει ποικίλες ανταγωνιστικές θεωρίες, και τα κυριότερα συμπεράσματά του συνοψίζονται παρακάτω.

Μπορούμε να αρχίσουμε με το έργο των M. και E. Jeffreys, που υποστήριξαν, ξεχωριστά ο καθένας (π.χ. M. Jeffreys 1973, 1974, 1987· E. Jeffreys 1979, 1981) αλλά και από κοινού (π.χ. 1971, 1979, 1983, 1986), ότι οι ασυμφωνίες στα κείμενα είναι προϊόν της ως ένα βαθμό προφορικής μετάδοσης. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η γλώσσα, το μέτρο και η λογοτυπική ρητορική έκφραση της γραπτής δημώδους ποίησης (αλλά όχι η θεματολογία της) πηγάζουν φυσικά τω τρόπω από μια πανάρχαιη παράδοση αφηγηματικής ποίησης, η οποία είχε παραγάγει ένα κράμα από αρχαϊσμούς και πιο σύγχρονους τύπους. Άλλοι προχώρησαν περισσότερο και υποστήριξαν ότι τουλάχιστον κάποια από τα ποιήματα είναι απευθείας προϊόντα μιας τέτοιας προφορικής παράδοσης (π.χ. Trypanis 1981, 535-543), ή τουλάχιστον ότι οι αναγνώσεις διαφορετικών χειρογράφων αντικατοπτρίζουν διαφορετικές απαγγελίες των κειμένων που μεταδίδονταν προφορικά (π.χ. Eideneier 1987, Smith 1987).

Αντίθετα, ο Spadaro (1966, 1975, 1976α, 1976β, 1977, 1978α,

1978β, 1981, 1987) προσπαθεί να εξηγήσει τα κοινά χαρακτηριστικά ως αποτέλεσμα της απευθείας λογοκλοπής φράσεων, στίχων και μοτίβων που έγινε από καλλιεργημένους αλλά χωρίς δημιουργικό ταλέντο λογοτέχνες. Ωστόσο, οι Van Gemert/Bakker (1981), ο Bakker (1987) και οι Bakker/Van Gemert (1988) αντιπροτείνουν την ερμηνεία ότι κατά τη διαδικασία της αντιγραφής τα κείμενα υπέστησαν παραποιήσεις που οφείλονταν σε προσθήκες και παραισφρήσεις ξένων στοιχείων. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στο χαρακτήρα της χειρόγραφης παράδοσης, καθώς και στο γεγονός ότι δύο ή περισσότερα ποιήματα έχουν καταφανώς κοινά γλωσσικά χαρακτηριστικά στο ίδιο χειρόγραφο, ενώ αυτό δεν συμβαίνει σε διαφορετικές παραλλαγές του ίδιου ποιήματος.

Όμως αυτή η τελευταία θεωρία, αν και προσφέρει μια πειστική ανάλυση συγκεκριμένων αντιστοιχιών, δεν έχει την απαραίτητη εμβέλεια ώστε να ερμηνεύσει τις ομοιότητες στη δομή, στο θέμα και στο λεκτικό, οι οποίες πρέπει να οφείλονται σε άλλους παράγοντες. Αλλά, παρά το ότι η άποψη του Spadaro είναι πειστική όσον αφορά τη συνολική εξάρτηση του *Ιμπέριου* από τον *Φλώριο* και των ποικίλων εκδοχών της *Διήγησης Βελισαρίου* (μιας μυθιστορηματικής γενικής προειδοποίησης του Ιουστινιανού για τους κινδύνους που ενέχει ο φθόνος) από την *Αχιλλήίδα* και ίσως και από τον *Ιμπέριο*, οι άλλες συγκριτικές μελέτες του είναι λιγότερο πειστικές, και το βάρος των τεκμηρίων που παραθέτει κλίνει προς την κατεύθυνση της επιλεκτικής λογοτεχνικής αναφοράς μάλλον παρά της λογοκλοπής, καθώς πρόκειται για τεκμήρια που έχουν να κάνουν με την ενσωμάτωση ήδη «παραδοσιακών» ελληνικών στοιχείων στα μεταφρασμένα μυθιστορήματα που σε άλλη περίπτωση δεν θα διέθεταν τέτοια στοιχεία (Beaton 1987, 167-172).

Τέτοια παραδοσιακά στοιχεία θα μπορούσαν, βεβαίως, να έχουν σε τελική ανάλυση προφορική καταγωγή, όπως προτάθηκε από την E. και τον M. Jeffreys, έστω και αν αργότερα έγιναν αντικείμενο λογοτεχνικού δανεισμού και αλληλεπίδρασης. Αλλά, ενώ μπορούμε να δεχτούμε ότι σύντομες «ηρωικές» μπαλάντες όπως το *Τραγούδι του Αρμούρη* ή τα αρχικά συστατικά μέρη του έπους /

μυθιστορήματος του *Διγενή Ακρίτα* ανήκαν σε μια παράδοση που ήταν αρκετά μακρά ώστε να έχει δημιουργήσει ένα απόθεμα από θέματα και φρασσεολογία, που ενσωματώθηκαν αργότερα στο γραπτό δημώδες ύφος, η υπόθεση της προφορικής καταγωγής δεν εξηγεί τα τεκμήρια για τις καθαρά λογοτεχνικές διασυνδέσεις μεταξύ των πρωτότυπων μυθιστορημάτων, που γράφτηκαν στην Κωνσταντινούπολη, και των ποιημάτων του 12ου αιώνα, τόσο στη λόγια όσο και στη δημώδη γλώσσα, που συνδέονταν με αυτά.

Επιπλέον, μολοντί υπάρχουν γλωσσικές και θεματικές ομοιότητες ανάμεσα στα προφορικά δημοτικά τραγούδια και τα μυθιστορήματα (πβ. Κριαράς 1955, Μέγας 1956, Στερυέλης 1967), μεγάλο μέρος από την προφορική λογοτυπική φρασσεολογία των τελευταίων δεν φαίνεται να παίζει λειτουργικό ρόλο στη σύνθεση – γεγονός που υποδεικνύει ότι πολλοί παραλληλισμοί είναι αποτέλεσμα ενσυνείδητων δανεισμών από το υλικό της προφορικής παράδοσης, με στόχο, κυρίως, να δοθεί κύρος σε ένα νεοτεριστικό έργο μέσω της σύνδεσής του με μια παραδοσιακή αυθεντία. Αυτό επιβεβαιώνεται όταν βλέπουμε ότι πολλές άλλες στερεότυπες δομές ήταν στην πραγματικότητα νέα δημιουργήματα που χρησιμοποιούσαν τις παραδοσιακές λογοτεχνικές πηγές (Bäumli 1984) και που στη συνέχεια καθιερώθηκαν με την πρακτική του εκτεταμένου δανεισμού ανάμεσα στους συγγραφείς του είδους, διαδικασία που φαίνεται καθαρά, για παράδειγμα, στο ρόλο του *Φλώριου* ως «πηγής» για τον *Ιμπέριο* ή στη μετάθεση στίχων από το «λόγιο» χρονικό του 12ου αιώνα του Μανασσή στον *Πόλεμο της Τρωάδος* (Beaton 1989, 172-176).

Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, μπορούμε να αναφέρουμε το ημιστίχιο μικρότερο και μεγάλοι, που περιλαμβάνει το αρχαϊκό μόριο *τε* (πβ. Eideneier 1982, 302). Από τη στιγμή που ήδη οι συγγραφείς των ευαγγελίων της Καινής Διαθήκης αποφεύγουν το εν λόγω συνδετικό (με εξαίρεση τον σχετικά λόγιο Λουκά), δεν θα μπορούσε να έχει επιβιώσει στη δημώδη της πρώιμης ή της μέσης βυζαντινής περιόδου, πάνω στην οποία βασίστηκε πιθανότατα η μεσαιωνική προφορική ποίηση. Δεν μας εκπλήσσει καθόλου, συνε-

πώς, το γεγονός ότι ούτε η ίδια η λέξη ούτε και η φράση που την περιέχει εμφανίζονται στο *Τραγούδι του Αρμούρη* (που διασώθηκε σε χειρόγραφα του 15ου αιώνα) ή σε άλλα –με ύφος μπαλάντας– προφορικά ποιήματα (Beaton 1980, 209). Αυτό είναι πάρα πολύ σημαντικό αφού, ακόμη και αν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αυτού του λογοτεχνικού είδους συγκεντρώθηκε αρχικά κατά τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα, διατηρεί σαφώς πολλά δομικά και λογοτυπικά χαρακτηριστικά μιας παράδοσης που χρονολογείται από τον 12ο αιώνα τουλάχιστον (M. Jeffreys 1974, 160· βλ. και Μέρος III, 14.3).

Μια τέτοια προσέγγιση της γλώσσας των μυθιστορημάτων κλονίζει την αντίληψη πάνω στην οποία βασίστηκαν οι θεωρίες του Spadaro και των Jeffreys, ότι δηλαδή οι συγγραφείς των μυθιστορημάτων ήταν απόλυτα εξαρτημένοι από ένα έτοιμο αποθεματικό υλικό, είτε εξαιτίας της απουσίας δημιουργικής έμπνευσης είτε εξαιτίας κάποιων στοιχείων προφορικότητας. Έτσι, ο Beaton προσπαθεί να εξηγήσει τα κοινά στοιχεία των ποιημάτων με τελείως διαφορετικό τρόπο. Επειδή οι μορφωμένοι συγγραφείς / μεταφραστές των μυθιστορημάτων, όπως και όλοι οι άλλοι συγγραφείς που έγραφαν στην ελληνική εκείνο τον καιρό, αισθάνονταν την ανάγκη να προσδώσουν στο έργο τους κύρος μέσω της «παράδοσης», στράφηκαν ταυτόχρονα στην ελληνική προφορική ποίηση, στις λαϊκές και δημώδεις λογοτεχνικές συνθέσεις του 12ου αιώνα και στη σύγχρονή τους μυθοπλαστική λογοτεχνία της Δύσης. Και επειδή η «λογοτυπική» προφορική ποίηση είχε απόλυτο κύρος ως προς τη χρήση της δημώδους, ανέπτυξαν δικές τους στερεότυπες εκφράσεις, εκφράσεις που συχνά προδίδονται από τη γλωσσική ή τη μετρική τους μορφή, και οι οποίες έγιναν αντικείμενο δανεισμών και προσαρμόστηκαν σε μια διαδικασία που αποτυπώνει τα πρώτα στάδια δημιουργίας μιας λογοτεχνικής γλώσσας εν μέρει καθοριζόμενης από το κειμενικό είδος, αλλά ουσιαστικά σύγχρονης.

Αλλά μια τέτοια γραφή παρέμενε σχετικά χωρίς αξία κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα, και η μετάδοσή της πιθανότατα γινόταν όχι μέσω των επαγγελματιών γραφέων αλλά των ανθρώπων που

ενδιαφέρονταν προσωπικά για την εξέλιξή της, για τους οποίους η αντιγραφή θα μπορούσε να αποτελεί μέρος της διαδικασίας εκμάθησης της τέχνης τους (Eideneier 1982-1983). Η ποικιλία των αναγνώσεων των χειρογράφων θα μπορούσε να θεωρηθεί απόρροια του ότι οι συγγραφείς-αντιγραφείς ήταν εξίσου ικανοί και αποδεσμευμένοι από τη συμβατική πρακτική της αντιγραφής, ώστε να μπορούν να πρόσαρμόζουν το υλικό στις απαιτήσεις τους ή να το αναπλάθουν, όπως ήταν ή παρωδώντας το, σε δικές τους συνθέσεις. Μια τέτοια εικόνα είναι ευαπόδεικτη στην περίπτωση των όψιμων συγγραφέων της Κρητικής Αναγέννησης (Beaton 1989, 179) και θα μπορούσε εύκολα να εξηγήσει το φάσμα των δεδομένων με τα οποία ασχολούνται οι Van Gemert και Bakker.

Μέσα από αυτό το πρίσμα η μεικτή γλώσσα των μυθιστορημάτων αντανακλά ένα μακρινό προφορικό υπόβαθρο, αλλά η ίδια δεν έχει πρωτίστως προφορική προέλευση. Η πρωτοβουλία να χρησιμοποιείται μια γραπτή γλώσσα βασισμένη στη δημώδη προήλθε σίγουρα «από υψηλά» τόσο τον 12ο όσο και τον 14ο αιώνα, και αποτελούσε έναν προοδευτικό νεοτερισμό. Αλλά οι πιο πρώιμοι συγγραφείς, μέλη της μητροπολιτικής ανώτερης τάξης που μάθαιναν να γράφουν μόνο σε ποικίλες μορφές της αρχαϊκής ελληνικής και των οποίων η ομιλία ήταν επηρεασμένη από την παρεμβολή της γραπτής ελληνικής, είναι σαφές ότι δεν διέθεταν κανένα πρότυπο «καλής» και «συνεπούς» χρήσης της δημώδους γλώσσας, και επομένως ήταν υποχρεωμένοι να σφυρηλατήσουν μια σύγχρονη λογοτεχνική γλώσσα με βάση τις ανωμαλίες προφορικές και λόγιες ποικιλίες που τους ήταν οικείες. Οι ασυνέπειες που παρατηρούνται στη χρήση αυτής της γλώσσας αποτελούν ουσική απόρροια του χαρακτήρα των πηγών που χρησιμοποιούσαν.

Με το πέρασμα του χρόνου, ωστόσο, η γλώσσα των μυθιστορημάτων γίνεται όλο και πιο «λαϊκή», καθώς τύποι της δημώδους αντικαθιστούν τα λόγια τους ισοδύναμα στο πλαίσιο της κατάρρευσης των πολιτικών και εκπαιδευτικών θεσμών στο σύνολο του ελληνοφώνου κόσμου. Αλλά αυτή η εξελικτική διαδικασία ποτέ δεν ολοκληρώθηκε στα βυζαντινά εδάφη, όπου, λόγω του τραυματικού

αντίκτυπου της τουρκικής κατοχής, όσοι επιβίωσαν επέστρεψαν σε πιο παραδοσιακούς τύπους γραπτής έκφρασης. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ωστόσο, όπου η εξέλιξη ενός νέου λογοτεχνικού ύφους συνεχίστηκε ως την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους το 1669, αναπτύχθηκε ένα ώριμο λογοτεχνικό μέσο ακριβώς από μια τέτοια ανάμειξη λόγιων και ομιλούμενων (διαλεκτικών) στοιχείων (πβ. 14.2.4). Από μόνη της όμως η Κρήτη δεν θα μπορούσε να δώσει ένα πρότυπο για το σύνολο του διαμελισμένου ελληνικού κόσμου, και όταν, επιτέλους, έφτασε τον 19ο αιώνα η ώρα της ανεξαρτησίας για ένα μέρος της Ελλάδας, ξέσπασε σχεδόν από την αρχή η διαμάχη για τη μορφή της νέας πρότυπης γλώσσας (πβ. 15.4 και Κεφάλαιο 17).

8.4.6 ΑΛΛΟ ΔΗΜΩΔΕΣ ΓΛΩΣΣΟ

Στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια, ο εγγραμματισμός σε ένα βασικό επίπεδο άρχισε και πάλι να εξαπλώνεται και στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, και η προνομιακή πρόσβαση στην εκπαίδευση δεν μπορούσε να παραμείνει αμετάβλητη μπροστά στην αυξανόμενη ανάγκη για γραπτή επικοινωνία και στην απαίτηση για γραπτή πληροφόρηση. Από τις αρχές του 14ου αιώνα έχουμε λοιπόν την επανεμφάνιση – τόσο στα βυζαντινά όσο και στα λατινοκρατούμενα εδάφη – διαφόρων χαμηλής ποιότητας εγχειριδίων: κείμενα ποικίλης υλης (για τις οικιακές εργασίες, ωροσκόπια και ταξιδιωτικοί οδηγοί), κηρύγματα και λόγοι, όλα γραμμένα σε μια γλώσσα που ήταν πολύ πιο κοντά στις νόρμες της ομιλούμενης της εποχής (βλ. Παναγιωτάκης 1993).

Πολλά από αυτά τα κείμενα γράφτηκαν από ανθρώπους που απλώς δεν ήξεραν πώς να γράφουν με πιο «λόγιο» τρόπο, αλλά υπάρχουν επίσης κείμενα για πρακτικά ζητήματα που γράφτηκαν από μέλη της ανώτερης τάξης – όπως οι τρεις επιστολές του καρδινάλιου Βησσαρίωνα (1403-1472), για τις οποίες μιλάει ο Λάμπρος (1908), που πέρα από τις επεξεργασμένες εισαγωγές τους βρίσκονται σε σαφή αντίθεση με τις αττικιστικές «λογοτεχνικές»

επιστολές του (βλ. Mohler 1942). Η ποσότητα τέτοιου υλικού πρέπει να ήταν σημαντική, αλλά η εγγενής του κοινοτοπία το εμπόδισε να διασωθεί στο σύνολό του, ενώ η τάση για διάδοση του εγγραμματισμού σε ευρύτερα στρώματα ανακόπηκε τελικά από την έλευση της τουρκικής κατοχής. Ούτως ή άλλως, όμως, αποτελεί σημαντική δευτερεύουσα πηγή πληροφόρησης σχετικά με τη μορφή της ελληνικής που μιλιόταν εκείνη την περίοδο.

8.5 Η «Κοινή» στο Βυζάντιο

8.5.1 Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Όπως έχουμε δει, η «Κοινή» στην ύστερη αρχαιότητα περιλάμβανε μια κλίμακα από γραπτά και προφορικά επίπεδα ύφους. Στην κορυφή βρισκόταν η κλασικίζουσα Κοινή του έντεχνου λόγου και της επιστολογραφίας, η οποία γινόταν πιο αχνή στην επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορικής και πατριαρχικής διοίκησης και στο πιο ρέον ύφος των ακαδημαϊκών και θεολογικών συζητήσεων. Όλες αυτές οι ποικιλίες διατηρούσαν ουσιαστικά μια επιφανειακά αρχαία μορφή, ειδικά στη μορφολογία, μολοντί με την παρεμβολή της προφορικής ελληνικής ενσωμάτων, σε διαφορετικούς βαθμούς, στοιχεία από τη σύγχρονη σύνταξη και το τρέχον λεξιλόγιο, πολλά από τα οποία «παγιώθηκαν» με τη μίμηση και την επαναλαμβανόμενη χρήση.

Στη μέση της κλίμακας βρισκόταν η πιο καθημερινή γλώσσα της διοίκησης, που ήταν συντακτικά απλούστερη και η οποία, σε μια προσπάθεια προσέγγισης του τρόπου σκέψης των απλών ανθρώπων, έτεινε σε έναν ευρύτερο συμβιβασμό με την ομιλούμενη ελληνική. Πλάι σε αυτή την παραλλαγή έχουμε την «έντεχνη» καθομιλουμένη, η οποία πήγαινε από την εξοικείωση με την Καινή Διαθήκη και άλλα πρώιμα χριστιανικά κείμενα. Η παραλλαγή αυτή ήταν πολύ πιο ζωντανή και ποικιλιμένη, και στα αρχικά τουλάχιστον στάδια της ανάπτυξής της επέτρεπε μια αμεσότερη επαφή με την ομιλούμενη γλώσσα.

Παρόλο που στο Μέρος Ι οι κοινωνικές και τοπικές διάλεκτοι της ομιλούμενης ελληνικής στην ύστερη αρχαιότητα θεωρούνται ποικιλίες της Κοινής, κανονικά –όπως και παραπάνω– αναφερόμαστε στην ομιλούμενη ελληνική της βυζαντινής περιόδου και στις γραπτές ποικιλίες, που τελικά βασίζονται σε αυτήν, χρησιμοποιώντας τον όρο «δημώδης». Στο εξής, κατά συνέπεια, ο όρος «Κοινή» θα αναφέρεται μόνο στις μορφές της γραπτής ελληνικής που προέρχονται από τον αρχαίο κόσμο και που έχουν προσαρμοστεί στο βυζαντινό τους περιβάλλον. Και μια που το υψηλό ύφος του έντεχνου λόγου, μαζί με τα νεο-αττικίζοντα παρακλάδια του, έχει ήδη συζητηθεί, θα σταθούμε στις παραλλαγές της βυζαντινής γραφής μέσου ύφους.

8.5.2 ΤΑ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Πλάι στην «έντεχνη» Κοινή συγγραφέων όπως ο Μιχαήλ Ψελλός, έχουμε ένα λιγότερο φιλόδοξο «ακαδημαϊκό» ύφος που αποτελεί τη συνέχεια της τεχνικής, φιλοσοφικής και επιστημονικής Κοινής της ύστερης αρχαιότητας. Το ύφος αυτό εμφανίζεται στη *Βιβλιοθήκη* του πατριάρχη Φωτίου τον 9ο αιώνα, σε μερικά κομμάτια του προσωπικού έργου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' τον 10ο αιώνα (βλ. 8.5.4 και 10.4.1), στα ανέκδοτα του επισκόπου Ευστάθιου Θεσσαλονίκης τον 12ο αιώνα και στο επιστημονικό έργο του Μάξιμου Πλανούδη και του Θεόδωρου Μετοχίτη την περίοδο των Παλαιολόγων. Στο πρακτικό ύφος της καλλιεργημένης ανώτερης τάξης όταν πραγματευόταν επιστημονικά ζητήματα διακρίνεται ένα σταθερό σχήμα («χαλαρού συμβιβασμού») σε σχέση με την εξέλιξη των καλλιεργημένων ποικιλιών της ομιλούμενης ελληνικής.

Η εκκλησιαστική ιεραρχία χρησιμοποιούσε επίσης, στις περισσότερες δραστηριότητές της, μια απλούστερη Κοινή, αφού η κλασικίζουσα επιτήδευση των ανώτερων μορφών των μη εκκλησιαστικών κειμένων παρέπεμπε σε μια γραμματεία συνδεδεμένη με την ειδωλολατρική αρχαιότητα. Αναπτύχθηκε, συνεπώς, κατά τη μέση και την όψιμη βυζαντινή περίοδο μια ξεχωριστή παραλ-

λαγή της λόγιας ελληνικής με το δικό της χαρακτηριστικό λεξιλόγιο, από την οποία όμως απουσίαζαν τόσο τα «κοιμψά» (αττικά και έντεχνα) χαρακτηριστικά της μη θρησκευτικής φιλολογίας όσο και τα «ζωηρότερα» (δημώδη) στοιχεία των πιο λαϊκών μορφών της γραπτής ελληνικής. Το έργο του θεολόγου Γρηγορίου Παλαμά, του 14ου αιώνα –μετέπειτα επισκόπου Θεσσαλονίκης και συγγραφέα του έργου *Περί των ιερών ησυχάζόντων* (Χρήστου 1962, 1966, 1970)– είναι ένα καλό παράδειγμα.

Την τουρκική περίοδο η ελληνική διανόηση ταυτιζόταν όλο και περισσότερο με την ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία εκείνη την εποχή παρείχε τη μοναδική κατάλληλη θεσμική δομή για να στηριχτεί η λόγια δραστηριότητα. Η γλώσσα της εκκλησιαστικής διοίκησης (βλ. παρακάτω) και η ακαδημαϊκή γλώσσα αναπτύχθηκαν λοιπόν χέρι με χέρι, ώσπου τελικά οι Έλληνες, αρχικά στη Δύση και κατόπιν στα οθωμανικά εδάφη, άρχισαν να καταλαμβάνουν υπεύθυνες θέσεις εξουσίας στην πολιτική και στο εμπόριο. Κάτω από την επιρροή της Αναγέννησης (ιδίως στη Δύση) και του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (γενικότερα), η γραπτή γλώσσα των μορφωμένων τάξεων άρχισε να εξελίσσεται σε συνδυασμό με τη γενική αναζωογόνηση της κοσμικής γνώσης. Πολλά στοιχεία της σύγχρονης καλλιεργημένης ομιλουμένης αφομοιώθηκαν, μαζί και νέοι όροι, μεταφραστικά δάνεια από τις δυτικές γλώσσες –και κυρίως τα γαλλικά–, και προς το τέλος του 18ου αιώνα διαμορφώθηκε στους Έλληνες διανοούμενους ένα κοινό ρητορικό ύφος που αποτέλεσε *de facto* τη βάση για την πρώτη επίσημη γλώσσα του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου των αρχών του 19ου αιώνα (βλ. Κεφάλαιο 15).

8.5.3 Η ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΑΙ Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Ως παρεπόμενο των αραβικών κατακτήσεων, οι αιγυπτιακοί πάπυροι εξαφανίστηκαν τον 8ο αιώνα και οι επιγραφές κάθε είδους έγιναν εξαιρετικά σπάνιες μετά το 600 περίπου (βλ. 12.1.2 για τις βασικές εξαιρέσεις). Η γνώση μας για το διοικητικό ύφος κατά τους μέσους χρόνους εξαρτάται, συνεπώς, από τα διατηρημένα χει-

ρόγραφα αντίγραφα των αυτοκρατορικών και εκκλησιαστικών διαταγμάτων, των διπλωματικών εγγράφων και της επίσημης αλληλογραφίας. Τέτοιου είδους αρχειακό υλικό άρχισε να διασώζεται σε όλο και μεγαλύτερη έκταση από το τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα και εξής (βλ., για παράδειγμα, τις συλλογές των Miklosich/Müller 1860-1890), και το μεγαλύτερο μέρος του είναι γραμμένο σε μια ελαφρώς εκσυγχρονισμένη εκδοχή της «υψηλής» διοικητικής Κοινής της ύστερης αρχαιότητας, παρέχοντας εύγλωττη μαρτυρία για τον βαθιά ριζωμένο συντηρητισμό του ελληνικού κατεστημένου (βλ. 10.7).

Κατά την περίοδο της δυτικής κυριαρχίας μετά το 1204, ωστόσο, και στη συνέχεια κατά την τουρκική περίοδο, η ελληνική διατηρούσε κάτι από τη θέση της ως διπλωματικής γλώσσας της Ανατολικής Μεσογείου, και το ύφος που χρησιμοποιούνταν γι' αυτόν το σκοπό από τους «ξένους» και τους Έλληνες που βρίσκονταν έξω από τη σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης ήταν, φυσικά, πιο κοντά στο ύφος του καλλιεργημένου λόγου (πβ. 15.1).

8.5.4 ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΦΥΣΗΣ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Δεδομένης της έλλειψης επιγραφικού υλικού, είμαστε υποχρεωμένοι, στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε την εξέλιξη της ελληνικής κατά τη μέση περίοδο, να στηριχτούμε κυρίως σε πηγές «έντεχνου λόγου» οι οποίες, για λόγους παράδοσης ή ειδολογικούς, επέτρεπαν μεγαλύτερης έκτασης συμβιβασμό με τις αλλαγές στην ομιλουμένη από ό,τι οι ποικιλίες της Κοινής που εξετάσαμε μέχρι τώρα.

Στον καθαρά εκτός εκκλησίας χώρο υπάρχουν κείμενα που αναφέρονται περισσότερο σε πρακτικά παρά σε διανοητικά ζητήματα, και στόχευαν μάλλον στην πληροφόρηση παρά στην ψυχαγωγία. Σε αυτά χρησιμοποιείται συνήθως ένα πιο βασικό ύφος από εκείνο του ακαδημαϊκού λόγου, και μάλιστα, όταν τα κείμενα δεν είναι γραμμένα για ευρεία δημοσίευση, προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για την καλλιεργημένη καθομιλουμένη της εποχής

τους. Σε σχέση με αυτό το θέμα πρέπει να σημειωθούν εδώ τα εμπιστευτικά κείμενα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (905-959), που αρχικά κυκλοφορούσαν ιδιωτικά ανάμεσα στα μέλη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος. Η *Έκθεσις της βασιλείου τάξεως*, για παράδειγμα, είναι ένας οδηγός για τις αυλικές τελετές, ενώ το *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, που γράφτηκε με τη μορφή συμβουλευτικού υπομνήματος προς τον γιο του, τον Ρωμανό Β', περιλαμβάνει μυστικές πληροφορίες σχετικά με την εξωτερική πολιτική. Στην εισαγωγή καθενός από τα έργα του ο αυτοκράτορας εξηγεί, σε λογοτεχνικό ύφος, ότι απέφυγε εσκεμμένα στη συνέχεια την «αττικίζουσα» γραφή, καθώς ενδιαφερόταν να διαπαιδαγωγήσει με αποτελεσματικό τρόπο (πβ. 10.4.1). Ωστόσο, τα έργα του δεν παύουν να αποτελούν γραπτά ενός ιδιαίτερα καλλιεργημένου ανθρώπου. Υφολογικά κινούνται ανάμεσα σε ένα σχεδόν ακαδημαϊκό επίπεδο, με επιρροές από τη γλώσσα της αυτοκρατορικής διοίκησης, και σε μια πιο βασική ποιικιλία, η οποία οφείλει πολλά στις συμβάσεις της παράδοσης των χρονογραφιών (βλ. 8.5.5 παρακάτω).

Υπάρχουν επίσης και στρατιωτικά εγχειρίδια (τα λεγόμενα *Τακτικά*), και ένα κείμενο από τα τέλη του Που αιώνα που τιτλοφορείται *Στρατηγικόν*, κάποιου που ονομάζεται Κεκαυμένος, ενός γαιοκτήμονα στη βόρεια Ελλάδα από οικογένεια αρμενικής καταγωγής. Είναι πιθανό να πρόκειται για τον διακεκριμένο Βυζαντινό στρατηγό Κατακαλών Κεκαυμένο, αλλά το σίγουρο είναι πως βασίζει το εγχειρίδιό του, στο οποίο διατυπώνονται συμβουλές προς τον γιο του, στην προσωπική του εμπειρία ως αρχηγού του στρατού και κυβερνήτη μιας επαρχίας. Δηλώνει ότι δεν έχει λογοτεχνική παιδεία (191) και γράφει, κατά συνέπεια, σε πολύ απλούστερο ύφος από αυτό του Κωνσταντίνου Ζ' (βλ. 10.4.2). Η γλώσσα του ισορροπεί μεταξύ των περιορισμών της αρχαίας γραπτής παράδοσης και της νέας ομιλούμενης νόρμας.

8.5.5 ΟΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ωστόσο, το πιο σημαντικό είδος που εμπίπτει στην κατηγορία των έργων με μέσο προς λαϊκό ύφος είναι ίσως οι χρονογραφίες ή τα χρονικά, στα οποία συνδυάζονται τα κοσμικά με τα θρησκευτικά ζητήματα (πβ. Croke 1990, Scott 1990· βλ. και 10.2). Έργα τέτοιου είδους έχουν τις ρίζες τους στην ελληνιστική περίοδο, όταν η σύγκρουση της ελληνικής, της αιγυπτιακής και της ιουδαϊκής παράδοσης υπογράμιζε αρχικά την ανάγκη για το συγχρονισμό των διαφορετικών παραδόσεων και την καθιέρωση μιας χρονολογικής σειράς. Ο εκχριστιανισμός που ακολούθησε αύξησε την ευαισθησία για τέτοια ζητήματα, επικεντρώνοντας την προσοχή στην καταγωγή συγκεκριμένων δοξασιών και κανόνων συμπεριφοράς. Αλλά από τη στιγμή που ο ελληνορωμαϊκός χριστιανικός κόσμος, μαζί με το κλασικό παρελθόν του και την παραδοσιακή μυθολογία του, συγχρονίστηκε με τον εβραϊκό κόσμο της Παλαιάς Διαθήκης, το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε, προς τα τέλη του 3ου αιώνα, στον καθορισμό μιας απόλυτης χρονολόγησης των «γεγονότων» από την εποχή της Δημιουργίας, περνώντας από την ενσάρκωση του Θεού Λόγου και φτάνοντας στο παρόν, και στην ανάπτυξη ενός πλαισίου για τη χρονολόγηση των μελλοντικών συμβάντων που προλέγουν οι προφητείες στις Γραφές (κυρίως της Δευτέρας Παρουσίας και της συντέλειας του κόσμου). Πολλοί από τους μεγάλους χριστιανούς συγγραφείς της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου (π.χ. ο Κλήμης, ο Ωριγένης και ο Ευσέβιος) έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτές τις προσπάθειες, και ήδη τον 6ο αιώνα είχε συγκροτηθεί ένα μεγάλο σώμα από σχετικά έργα, το οποίο στη συνέχεια χρησίμευσε ως πηγή για τους εκλεκτικιστές χρονογράφους της εποχής που ακολουθεί.

Οι χρονογραφίες και οι ιστορίες αρχικά είχαν διαφορετικό στόχο. Η αφηγηματική ιστορία στην κλασική παράδοση, γραμμένη σε αττικίζον ύφος και διαχωρίζοντας προσεκτικά την «ιστορία» από το «μύθο», αναφερόταν σε συγκεκριμένες περιόδους με πνεύμα ερευνητικό, προσανατολισμένη στην προσφορά γνώσης και ψυχαγωγίας σε μια καλλιεργημένη ανώτερη τάξη. Οι χρονογραφίες,

από την άλλη, ήθελαν να έχουν οικουμενική εμβέλεια, αντιμετώπιζαν εξίσου την κτίση του κόσμου και τους πολέμους του Ιουστινιανού ως «γεγονότα» χρονικά τοποθετημένα, και χρησίμευαν ως έργα αναφοράς για τους εγγράμματους χριστιανούς κάθε τάξης. Γενικά, δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να παραθέτουν ανά έτος τα συμβάντα, αν και η θρησκευτική και πολιτική αντιπαράθεση καθιερώθηκε ως σταθερό συστατικό της παράδοσης αυτής.

Αυτή η σαφής διάκριση έγινε λιγότερο ευδιάκριτη την περίοδο της εικονομαχίας, όταν η συγγραφή αφηγηματικών ιστοριών παρήκμασε μαζί με άλλες επιστημονικές δραστηριότητες και οι παραδοσιακά «λαϊκοί» τύποι συγγραφής καλλιεργήθηκαν υφολογικά, καθώς το αναγνωστικό κοινό περιορίστηκε λίγο ως πολύ σε μια ανώτερη τάξη των αστικών κέντρων. Κατά συνέπεια, με το πέρασμα του χρόνου επικράτησε ένα μάλλον υψηλό χρονογραφικό ύφος, έτσι ώστε ακόμη και ο Μιχαήλ Ψελλός να ονομάζει τις λογοτεχνικές βιογραφίες του για τους αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες από το 976 ως το 1078 *Χρονογραφία* (εν μέρει ίσως επειδή από αυτά απουσιάζει η αποστασιοποιημένη τυπικότητα της θουκυδίδειας παράδοσης).

Οι πρώιμες βυζαντινές χρονογραφίες αντανakλούν την ερμηνεία της ιστορίας ως πραγματοποίησης του σχεδίου του Θεού για την ανθρωπότητα. Ο αυτοκράτορας θεωρείται το όργανο της θεϊκής βούλησης και η αυτοκρατορία ως επίγεια αντανάκλαση της ουράνιας βασιλείας (ελληνιστική επηρμένη αντίληψη που για πρώτη φορά ο Ευσέβιος την προσαρμόζει στα δεδομένα του ελληνιστικού κόσμου). Δεν έχουμε λόγους να θεωρούμε, όπως εικάζεται μερικές φορές, ότι οι χρονογραφίες γράφτηκαν κυρίως από ελάχιστα καλλιεργημένους επαρχιώτες μοναχούς, στην προσπάθειά τους να παρουσιάσουν μια χριστιανική άποψη της ανθρώπινης ιστορίας στις μάζες των αγροτών (πβ. Beck 1965, 188-197, και Mango 1980, 189-200 για ανάλυση αυτού του σημαντικού ζητήματος). Αν και στον σημερινό αναγνώστη μερικές φορές φαίνονται «αφελείς και άκριτες» (Nicol 1991, 77), στην πραγματικότητα πολλές γράφτηκαν από υψηλόβαθμους υπαλλήλους (μερικοί από τους

οποίους αργότερα έγιναν μοναχοί), και αντικατοπτρίζουν, μέσα σε ένα ιδιαίτερα επεξεργασμένο εννοιολογικό πλαίσιο, τις ίδιες προκαταλήψεις και ανησυχίες που συναντάμε στις σύγχρονες ιστορίες (βλ., για παράδειγμα, Jeffreys/Croke/Scott 1990). Όντας κείμενα αναφοράς γύρω από πρακτικά θέματα, ωστόσο, χρησιμοποιούσαν, τουλάχιστον στις πρώιμες περιόδους, ένα ύφος πολύ κοντινό με εκείνο των καθημερινών αναγκών της διοίκησης, με δάνεια από τη λαϊκή χριστιανική παράδοση – από την οποία αντλούσαν μεγάλο μέρος της πρώτης ύλης τους.

Πάντως, το γλωσσικό επίπεδο ύφους τέτοιων έργων ανέβαινε όσο ο εγγράμματος πληθυσμός περιοριζόταν, και το πρώιμο ύφος της χρονογραφίας (όπως φαίνεται πιο καθαρά στο έργο του Σύριου Μαλάλα τον 6ο αιώνα) άρχισε να συμπίπτει με το ύφος του ακαδημαϊκού λόγου από τον 10ο αιώνα και μετά. Ο Θεοφάνης, που γράφει στις αρχές του 9ου αιώνα, ήταν μια σημαντική μεταβατική προσωπικότητα σε αυτή την εξέλιξη. Στην ύψιμη βυζαντινή περίοδο, συνεπώς, έχουμε το επιστημονικό έργο του Ιωάννη Ζωναρά και το λιγότερο εντυπωσιακό, αν και δημώδες, έμμετρο χρονικό *Ιστορική Σύνοψις* του κυβερνητικού υπαλλήλου Κωνσταντίνου Μανασσή (ο οποίος έγραψε και ένα έμμετρο μυθιστόρημα). Και τα δύο κείμενα είναι γραμμένα σε επεξεργασμένη Κοινή μέσου ύφους, σύμφωνα με τις συμβάσεις της περιόδου (παρότι στον Ζωναρά διαφαίνεται το πιο αττικιστικό ύφος μερικών από τις πηγές του).

Οι χρονογραφίες που ακολούθησαν εμφανίζουν σημαντική πτώση στην ποιότητά τους, πράγμα που μπορεί ίσως να εξηγηθεί από την ιδιαίτερα ισχυρή αναβίωση της «λογοτεχνικής» ιστοριογραφίας την περίοδο των Παλαιολόγων. Πέρα από αυτό, τα χρονικά εξακολούθησαν να γράφονται ακόμη και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, και τέτοια έργα αποτέλεσαν το βασικό «ιστορικό» ανάγνωσμα για την πλειονότητα του ελληνικού κόσμου μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Η ουσιαστικά μεσαιωνική αντίληψή τους για τον κόσμο περιοριζόταν ακόμη περισσότερο από τον επιφανειακό χαρακτήρα του μεγαλύτερου μέρους των ερευνών για την αρχαιότητα πάνω στις οποίες βασίστηκε η παράδοση αυτή. Από την άλλη,

τα χρονικά βοήθησαν να καλλιεργηθεί το αδιαφιλονίκητο αίσθημα ευσέβειας, το οποίο προωθούνταν από την Εκκλησία κάτω από τη βαναυσότητα της τουρκικής κατοχής (Mango 1980, 199-200).

8.5.6 Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

Η παράδοση των Εβδομήκοντα και της Καινής Διαθήκης, η οποία υποστηρίζεται από το έργο των πρώτων Πατέρων της Εκκλησίας, προσέφερε συνεχιζόμενη εγκυρότητα σε έργα με παρεμφερή θέματα, γραμμένα σε μια βασική Κοινή, που απέβλεπαν στο ακόμη ευρύ αναγνωστικό κοινό της ύστερης αρχαιότητας και των πρώιμων μεσαιωνικών χρόνων.

Μερικά από τα «λαϊκά» χριστιανικά κείμενα έχουν χαρακτηριστικά αποκλειστικά ερμηνευτικό και συχνά γράφονται αρχικά με τη μορφή λόγων που έχουν σκοπό να εξηγήσουν στις μάζες τα θεία μυστήρια. Εξέχουσες φυσιογνωμίες όπως ο Κύριλλος Ιεροσολύμων και ο Ιωάννης Χρυσόστομος έπαιξαν κεντρικό ρόλο σε αυτό το εγχείρημα και συλλογές των έργων τους κυκλοφορούσαν ευρύτατα – γραμμένες σε ένα ύφος που ενώ διατηρούσε μια βιβλική χροιά, απευθυνόταν σε πιο πλατύ κοινό. Ένα σημαντικό παράδειγμα έργου που ανήκει σε αυτή την παράδοση, από την περίοδο της εικονομαχίας, είναι το *Εκκλησιαστική ιστορία και μυστικός στοχασμός* του αγίου Γερμανού, ο οποίος ήταν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως από το 715 ως το 730 (Meyendorff 1984). Ο άγιος Γερμανός διατύπωσε μια αλληγορική ερμηνεία της ορθόδοξης λειτουργίας που, σύντομα, σχεδόν παγιώθηκε. Η γλώσσα του παραμένει πολύ κοντά σε εκείνη των Γραφών, και στην πραγματικότητα ο συγγραφέας παραπέμπει συχνά σε αυτές – αν και σε μερικές μικρότερες λεπτομέρειες παρουσιάζεται μια εκσυγχρονισμένη εκδοχή, γεγονός που μαρτυρεί τη σημαντικότητα παιδείας του (βλ. 10.3.2).

Αγιολογικά έργα (πβ. 10.3.1), επίσης, εξακολουθούν να συντίθενται στη βασική Κοινή, και πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την

πρώιμη βυζαντινή περίοδο γράφονται ακόμη από ηγετικά μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ένα καλό παράδειγμα δίνεται από το *Βίο αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος*, πατριάρχου Αλεξανδρείας, που γράφεται από τον φίλο και συνεργάτη του, τον Κύπριο Λεόντιο, επίσκοπο Νεαπόλεως (περ. 590 - περ. 650). Άλλα έργα γράφονται από μορφωμένους μοναχούς, συμπεριλαμβανομένων της συλλογής *Λειμών*, με ηθικοπλαστικές ιστορίες, του Ιωάννη Μόσχου (περ. 550-619), και των Βίων των Παλαιστίνιων αγίων από τον Κύριλλο Σκυθοπολίτη (περ. 524 - περ. 558). Για μια ακόμη φορά δεν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η χρήση μιας πιο λαϊκής μορφής της ελληνικής εκείνο τον καιρό δείχνει κάτι περισσότερο από την επιθυμία για ευρύτερη επικοινωνία. Ο Μόσχος, φέρ' ειπείν, ταξιδεύει μαζί με τον Σωφρόνιο, μετέπειτα πατριάρχη Ιεροσολύμων, πριν από το θάνατό του στη Ρώμη, το 619, ενώ πολλοί άλλοι «μοναχοί»-συγγραφείς του λογοτεχνικού αυτού είδους στην πραγματικότητα εργάζονται στη διοίκηση της Εκκλησίας ή ακολουθούν σταδιοδρομία σε υψηλά κλιμάκια ως κυβερνητικοί υπάλληλοι, πριν αποσυρθούν από τα εγκόσμια.

Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, όπως σημειώθηκε (πβ. 8.4.2), πολλοί Βίοι μεταγράφονται σε μια Κοινή με ύφος υψηλότερο, προκειμένου να ανταποκριθούν στις προσδοκίες του περιορισμένου πλέον και αρκετά μορφωμένου αναγνωστικού κοινού των πόλεων. Στη συνέχεια, η ελληνική, μέσα σε αυτή την παράδοση, συνδυάζεται με την αντίστοιχη προηγούμενη, η οποία είχε υιοθετήσει ένα πιο επιτηδευμένο εκκλησιαστικό ύφος, αποκτώντας ενιαίο φάσμα (πβ. την παρεμφερή προσέγγιση των χρονογραφικών και ακαδημαϊκών ποιημάτων την ίδια περίοδο).

Η αγιολογική παράδοση συνεχίζει τον αγώνα της κατά τον 11ο αιώνα, ώσπου υφίσταται μια απότομη παρακμή που αντικατοπτρίζει την ευρύτερη πολυπλοκότητα μιας εποχής κατά την οποία η κοσμική λογισύνη αναζωογονήθηκε ριζικά. Η ερμηνευτική παράδοση, ωστόσο, αναβίωσε κάπως από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, όταν έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα δείγματα ομιλητικής σε ένα πραγματικά σύγχρονο δημώδες ύφος: γρά-

φτηκαν από τον κληρικό Ναθαναήλ (ή Νείλο) Μπέρτο, σε περιοχές που βρίσκονταν ακόμη υπό την εξουσία των δυτικών δυνάμεων (ο Μπέρτος έζησε στην Κρήτη και στη Ρόδο), όπου η επιτυχής χρήση των σύγχρονών του ρομανικών γλωσσών από τους καθολικούς ιερείς αναμφίβολα εντυπωσίασε τους ορθόδοξους ομολόγους τους (βλ. Παναγιωτάκης 1993, 255-256· Schartau 1974, 11-85· 1976, 70-75).

8.5.7 Η ΚΟΙΝΗ ΣΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: ΕΝΑ ΝΕΟ ΓΡΑΠΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ

Έχοντας μια γενική εικόνα της Κοινής στα όψιμα μεσαιωνικά χρόνια, ίσως είναι καλό να δούμε το θέμα με όρους της σταθερής εξέλιξης μίας μόνο «πρότυπης γλώσσας» καλλιεργημένου λόγου, μέσα από μια ποικιλία από μάλλον ετερογενείς πηγές. Η γλώσσα αυτή χρησιμοποιούσε κυρίως μορφολογία της κλασικής εποχής, αλλά είχε διαγράψει ορισμένες αδρανοποιημένες κλασικές κατηγορίες. Ποικίλλει υφολογικά με την υιοθέτηση ή την αποφυγή συγκεκριμένων ομάδων διαφοροποιητικών «δεικτών» (κυρίως λεξιλογικών και φρασολογικών). Σε τέτοια γραπτά μέσου επιπέδου ύφους βλέπουμε, όλο και περισσότερο, την αποκρυστάλλωση ενός κοινού συντακτικού πλαισίου που προσδιορίζεται όλο και πιο πολύ αναφορικά με βασικές ιδιότητες, όπως η σειρά των όρων, υπό τις νόρμες της νέας γλώσσας, αλλά που απαιτεί ακόμη τη μηχανική προσθήκη και/ή υποκατάσταση των λόγιων λεξικών μονάδων, καθώς και τη χρήση, σε διαφορετικό βαθμό, των παραδοσιακά ή ειδολογικά καθιερωμένων πραγματώσεων συγκεκριμένων δομικών τύπων.

Σε σχέση με το θέμα αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ιδιαιτέρως τη συστηματική χρήση της δοτικής για τη δήλωση του έμμεσου αντικειμένου και του μέσου, την περιστασιακή εμφάνιση της ευκτικής σε υποθετικές, δυνητικές και άλλες δευτερεύουσες προτάσεις με χρονική αναφορά στο μέλλον, τη χρήση της δομής αιτιατική + απαρέμφατο και του έναρθρου απαρεμφάτου μετά από προθέσεις, και τη διατήρηση της πλήρους σειράς των κλιτών με-

τοχών. Μόνο οι υψηλότερες «λογοτεχνικές» ποικιλίες παρεκκλίνουν από αυτή τη νόρμα, εξαιτίας της προσκόλλησής τους στη ρητορική και τους συντακτικούς κανόνες της κλασικής εποχής, και με αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι βγαίνουν από τα όρια της όψιμης μεσαιωνικής Κοινής, όπως αυτή ορίζεται παραπάνω.

Από την εποχή των Κομνηνών και εξής, συνεπώς, ανάμεσα στα νεοτεριστικά «άκρα» της αττικιστικής αναβίωσης και των πειραματισμών με τη δημώδη, αυτό το εν μέρει ομογενοποιημένο μέσο ύφος της γραπτής ελληνικής –που το βρίσκουμε και στην κοσμική και στη θρησκευτική παράδοση– συνεχίζει να χρησιμοποιείται όποτε δίνεται έμφαση στην επικοινωνία (πβ. Browning 1978). Πολλοί σημαντικοί συγγραφείς της περιόδου αυτής, όπως ο Θεόδωρος Πρόδρομος, ο Μιχαήλ Γλυκάς, ο Κωνσταντίνος Μανασσής και ο Ιωάννης Τζέτζης, χρησιμοποιούν τόσο το υψηλό όσο και το μέσο ύφος (και μερικές φορές και το δημώδες) στη λογοτεχνική και επιστημονική τους έκφραση, ενώ η επιλογή καθορίζεται αφενός από τη στάση τους και το ακροατήριο στο οποίο απευθύνονται, αφετέρου από το αντικείμενό τους (Beaton 1989, 12).

Ο «πρότυπος» χαρακτήρας αυτού του γλωσσικού ύφους αντανακλάται άμεσα στη συνεχιζόμενη πρακτική μεταγραφής, στην οποία εκείνος που έκανε τη μεταγραφή στόχευε σε μια ελάχιστη αττικίζουσα (αλλά και πάλι όχι δημώδη) ποικιλία – η οποία διέθετε κυρίως την κλασική μορφολογία αλλά και μια απλοποιημένη, αν και κατάτι αρχαίζουσα, σύνταξη και ένα ανεπιτήδευτο, αλλά πάλι κατά κύριο λόγο παραδοσιακό, λεξιλόγιο. Καταρχάς, η πρακτική εφαρμόστηκε μόνο ως «μεταγραφή σε υψηλότερο επίπεδο» έργων χαμηλού ύφους, όπως π.χ. οι Βίοι αγίων, αλλά την περίοδο των Παλαιολόγων έχουμε επίσης παραδείγματα μεταγραφής σε χαμηλότερο ύφος μορφών της ελληνικής που κλασικίζουν, όπως (πιθανότατα) εκείνη του ηθικοπλαστικού ποιήματος Σπανιάς, και κυρίως των ιστοριών υψηλού ύφους στις οποίες αυτοί που κάνουν τη μεταγραφή φαίνεται ότι επιδίωκαν ένα λόγιο ιδίωμα που είχε πολλά κοινά με τη γλώσσα των χρονογραφιών στις πιο τελευταίες της εκφάνσεις (βλ. 10.5).

11 Η ΟΜΙΛΟΥΜΕΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ: ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

11.1 Εισαγωγή

Καθώς έχει διασωθεί ελάχιστο υλικό στη δημόδη από την εποχή πριν από τον 12ο αιώνα, υπάρχουν πολλά φαινόμενα τα οποία δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Κάποιες εξελίξεις που συντελέστηκαν κατά την πρώιμη και τη μέση βυζαντινή περίοδο είχαν ήδη ξεκινήσει από την ύστερη αρχαιότητα. Άλλες, που μαρτυρούνται για πρώτη φορά στο τελευταίο μέρος της βυζαντινής περιόδου, κατά πάσα πιθανότητα ξεκίνησαν μερικούς αιώνες νωρίτερα, όταν οι πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες του 7ου και του 8ου αιώνα και οι επικρατούσες πνευματικές τάσεις των μέσων χρόνων επέδρασαν ανασταλτικά στην παραγωγή και τη διατήρηση του είδους εκείνου των κειμένων που θα μπορούσαν να μας είχαν δώσει μια πιο σαφή εικόνα των δρομολογημένων αλλαγών.

Ό,τι ακολουθεί, ωστόσο, είναι μια προσπάθεια όχι μόνο να συνοψίσουμε τα τεκμήρια από τη μεταγενέστερη περίοδο, αλλά και να ανασυνθέσουμε κάτω από το φως των δεδομένων που έχουμε στη διάθεσή μας το περιεχόμενο του κενού των πεντακοσίων χρόνων μεταξύ των πιο όψιμων κειμένων στην καθομιλουμένη από την αρχαιότητα και την πιο πρώιμη μεσαιωνική δημόδη λογοτεχνία. Το έργο του Gignac (1976, 1981) είναι ένας απαραίτητος οδηγός για να διαχωρίσουμε τις εξελίξεις που ξεκίνησαν στην ομιλούμενη ελληνική του αρχαίου κόσμου από τους νεοτερισμούς που ανήκουν στην καθαυτό μεσαιωνική περίοδο.

11.2 Η ολοκλήρωση των φωνητικών αλλαγών που ξεκίνησαν κατά την αρχαιότητα

- (1) Η αλλαγή του /y/ > /i/ είναι εμφανής ήδη σε κάποιες υποπρό-τυπες ποικιλίες στον αρχαίο κόσμο, και πιθανότατα είχε ήδη ολοκληρωθεί για όλους τους ομιλητές των κύριων διαλέκτων τον 10ο/11ο αιώνα (βλ. Macharadze 1980 για τις μαρτυρίες από τα γεωργιανά δάνεια, και πβ. Browning 1983, 56-57).

Κύρια εξαίρεση αποτελούν η τσακωνική, που μιλιέται στη Μάνη, και η Παλαιά αθηναϊκή, ομάδα από νέες διαλέκτους που περιλαμβάνει την παραδοσιακή ομιλία της Αθήνας (προτού η πόλη γίνει πρωτεύουσα της Ελλάδας τον 19ο αιώνα) μαζί με τη μεγαρική (η οποία επέζησε ανάμεσα στους πιο ηλικιωμένους κατοίκους), την ευβοϊκή (που ακόμη μιλιέται από την παλαιότερη γενιά στην Κύμη και γύρω από αυτήν) και τα παλιά αιγινήτικα (που επέζησαν πιθανόν μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα). Αυτή η ομάδα αντιπροσωπεύει ίσως τα ίχνη ενός κάποτε αρκετά ομοιογενούς διαλεκτικού τύπου κυρίως στη νοτιοανατολική Ελλάδα, μακριά από τα μεγάλα πολιτικά κέντρα. Εδώ το «σημαδεμένο» /y/ της Κοινής άλλαξε μάλλον προς το /u/ παρά προς το πρότυπο /i/. Εξαιτίας της απουσίας ισχυρής δομικής υποστήριξης από το φωνολογικό σύστημα (π.χ. με τη στρογγύλωση να λειτουργεί αντιθετικά κατά μήκος ολόκληρου του μπροστινού άξονα: /i/ ~ /y/, /e/ ~ /ø/, /ε/ ~ /œ/), τέτοια φωνήεντα υπόκεινται σε αλλαγές προς τη μία ή την άλλη «νόρμα», δηλαδή [+ μπροστινό + απλωμένο] ή [+ οπίσθιο + στρογγυλεμένο].

- (2) Η απλοποίηση των διπλών συμφώνων, που επίσης μαρτυρείται σποραδικά στους λαϊκούς παπύρους, εξαπλώνεται ευρέως και τελικά γενικεύεται, αν και πάλι με σημαντικές διαλεκτικές εξαιρέσεις οι οποίες περιλαμβάνουν την κατωιταλική (που αποκόπηκε από τον βυζαντινό κορμό μετά το 1071), τη σημερινή νοτιοανατολική ομάδα (δηλαδή την κυπριακή, τη δωδεκανησιακή και τη χιακή) και ίσως, παλαιότερα, και τις γειτονικές διαλέκτους της δυτικής και της νότιας Μικράς Ασίας.

- (3) Η απώλεια του τελικού -ν ήταν ένα σποραδικό και, καθώς φαίνεται, τυχαίο χαρακτηριστικό πολλών λαϊκών ποικιλιών της ελληνικής από τους αρχαίους χρόνους (Gignac 1976, 111-116), αν και η κυπριακή αποτελεί σημαντική εξαίρεση, εμφανίζοντας τεκμήρια για την πρώιμη αναλογική εξάπλωση του -ν (πβ. Consani 1986, 1990· Brixhe 1988β, 177-178). Η απώλεια αυτή εξαπλώθηκε τώρα ακόμη περισσότερο, μολονότι οι νοτιοανατολικές διάλεκτοι εξαιρούνται, όπως είναι αναμενόμενο, μαζί (εν μέρει) με την κατωιταλική, την ποντιακή και την καππαδοκιική (οι δύο τελευταίες αποκόπηκαν εξαιτίας της εισβολής των Σελτζούκων μετά το 1071).

Από ό,τι φαίνεται, η διαδικασία αυτή συναντούσε εμπόδια στα υψηλότερα επίπεδα ύφους υπό την επίδραση του εγγραμματισμού, αλλά όπου παρατηρούνταν έπαυε να είναι τυχαία, και ειδικότερα εμφανίζεται αρχικά με την αφομοίωση προς ένα ακόλουθο τριβόμενο ή συνεχές (όπως μαρτυρείται ακόμη στην Κύπρο), με συνακόλουθη απλοποίηση των διπλών συμφώνων στις διαλέκτους εκείνες που παρουσίασαν αυτή την αλλαγή.

Κατά συνέπεια, η διατήρηση του τελικού -ν μπροστά από φωνήεντα και κλειστά περιορίστηκε, κυρίως χάριν της γραμματικής αποσαφήνισης, σε μια μικρή ομάδα από τύπους λέξεων ιδίως όταν αυτοί οι τύποι ήταν στενά συνδεδεμένοι συντακτικά με ένα άμεσα γειτονικό στοιχείο, π.χ. κλιτικές αντωνυμίες μέσα σε ρηματικές φράσεις, ή άρθρα και κάποιοι τύποι επιθέτων (τα τελευταία μόνο προφωνηεντικά) μέσα σε ονοματικές φράσεις. Στην Πρότυπη Νέα Ελληνική τα τελικά έρρινα διατηρούνται πριν από τα φωνήεντα και τα κλειστά στην αιτιατική ενικού των άρθρων και των κλιτικών αντωνυμιών, τη γενική πληθυντικού, τα αρνητικά μόρια και τους επιρρηματικούς συνδέσμους, καθώς και στους ρηματικούς τύπους του 3ου πληθυντικού.

- (4) Η αποβολή των έρρινων μπροστά από τα τριβόμενα -διαδικασία που ήδη παρατηρείται στην κλασική ελληνική πριν από τα [s] και [z] (πβ. σύστημα [sý-ste:ma] < *σύν-στημα [sýn-stei-

ma]) – αποκτά μεγαλύτερη εμβέλεια με τη μετατροπή των άηχων δασέων κλειστών σε τριβόμενα. Τα ηχηρά κλειστά, ωστόσο, που γενικά και αυτά έγιναν τριβόμενα, διατηρήθηκαν μετά από τα έρρινα στη λαϊκή ελληνική –πβ. 6.4 (19)–, όπως αποτυπώνεται μερικές φορές στην ορθογραφία, π.χ. *ἄνδρας* ['andras] αντί του αρχικού *ἄνδρας* ['andras]. Έτσι, η ανανεωμένη αρχή της αποβολής του έρρινου περιορίστηκε, στην ουσία, στο περιβάλλον ενός ακόλουθου άηχου τριβόμενου, π.χ. *νόμφη* < *νόμψη* κτλ.

Ωστόσο ανάμεσα στους μορφωμένους ομιλητές ο κανόνας που απαιτούσε τη διατήρηση του ηχηρού κλειστού ύστερα από έρρινα υπονομεύτηκε, όπως ακριβώς και ο κανόνας της αποβολής των έρρινων πριν από άηχα τριβόμενα, με την παρεμβολή της ορθογραφίας, η οποία παρήγαγε έναν μεγάλο αριθμό από ορθογραφήσεις αντίθετες προς τους κανόνες της λαϊκής ομιλούμενης ελληνικής στην «καθαρή» της μορφή. Έτσι, «λαϊκές» λέξεις όπως *δέντρο(ν)* (που παραδοσιακά γραφόταν *δένδρον*) και *πλύθηκα* (< αρχαίο *ἐπλύνθην*, παθητικός αόριστος του *πλύνω*) συνυπάρχουν τώρα με «λόγιους» τύπους όπως *σύνδεσμος* και *πένθος*.

- (5) Πέρα από τις «λόγιες» λέξεις που ορθογραφούνται με βάση την προφορά του αρχαίου τύπου, όταν ένα άηχο κλειστό ακολουθείται από ηχηρό κλειστό αφομοιώνεται και ηχηροποιείται. Και από τη στιγμή που τα ηχηρά κλειστά επιτρέπονται τελικά μόνο μετά από έρρινα, κάθε ηχηρό κλειστό σε τέτοια συμπλέγματα γίνεται τριβόμενο (πβ. 6.4).

Αυτό επηρέασε πρωτίστως την πρόθεση *ἐκ* στη σύνθεση, όπου η αφομοιωτική ηχηροποίηση ξεκίνησε στους αρχαίους χρόνους και η μετατροπή σε υποχρεωτικές ακολουθίες ηχηρών τριβόμενων ολοκληρώθηκε το αργότερο κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Έτσι, το κλασικό [ekdýno:], για παράδειγμα, έγινε πρώτα [egdýno:], και στη συνέχεια [(e)'gdýno] ((ἐ)γδύνω)· πβ. *βγαίνω* ['vjenɔ] < κλασικό *ἐκβαίνω* [ekbaíno:], αλλά με μετάθεση του [ɣv]. Ωστόσο, η

διαδικασία αυτή ανακόπηκε και πάλι από την παρεμβολή της γραπτής ελληνικής, έτσι ώστε, λόγου χάρη, τα *γδύνω* και *ἐκδρομή* να είναι και τα δύο οι κανονικοί τύποι της σύγχρονης γλώσσας.

- (6) Η συνίζηση ([-iΦ]/[-eΦ] > [-jΦ-]) τυποποιήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του μη λόγιου λεξιλογίου με τη μετατόπιση του τόνου στο ακόλουθο φωνήεν, εάν τα [i/e] ήταν αρχικά τονισμένα: *παιδία* [pe'dia] > *παιδιά* [pe'dja] κτλ. Η επίδραση της γραπτής ελληνικής παρεμπόδισε και πάλι τη διαδικασία στον καλλιεργημένο λόγο, και στη νέα ελληνική πολλοί λόγιοι τύποι επανεισήχθησαν (π.χ. *ελευθερία* αντί *λευτεριά* κτλ.). Υπάρχουν ενδείξεις για σποραδική συνίζηση από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής σε πολλές λαϊκές ποικιλίες, αλλά η σχετική της απουσία στις συντηρητικές διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας, του Πόντου και της ομάδας της Παλαιάς αθηναϊκής (πβ. Newton 1972, 14-17) δείχνει ότι η τελική της καθιέρωση δεν ήταν γενικευμένο φαινόμενο.

- (7) Πολλοί από τους τύπους που επηρεάζονται από την αφαίρεση (δηλαδή την απώλεια του αρχικού άτονου φωνήεντος σε περιβάλλον *χασμωδίας*, το αντίστροφο της αποκοπής των τελικών φωνηέντων) καθιερώνονται αυτή την περίοδο. Το φαινόμενο αυτό είναι σπάνιο στην κλασική ελληνική, αλλά αρκετά συχνό στους πτολεμαϊκούς παπύρους και πολύ συχνό στα ρωμαϊκά και πρώιμα βυζαντινά έγγραφα (Gignac 1976, 319 κ.ε.). Για μια ακόμη φορά η ποντιακή είναι η κυριότερη εξαίρεση σε αυτή την τάση.

Κατά την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο η αφαίρεση φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα κοινή στην περίπτωση όμοιων φωνηέντων, π.χ. *τὸ (δ)σπίτιν* [to 'spitin], *ἡ (ῆ)μέρα* [i'mera], *τότε (ἐ)γράψαμε(ν)* ['tote 'ɣrapsame], *ἐγραψά (ᾰ)το* ['eɣra,psa to] (η αντωνυμία προέρχεται από τον γνωστό συντετμημένο τύπο *αὐτό*) κτλ.

Από τέτοιες περιπτώσεις, πολλοί τύποι που είχαν χάσει το αρχικό αρκτικό τους φωνήεν κατέληξαν να αποτελούν τη νόρμα

στον λαϊκό λόγο, αν και πάλι με αρκετή αστάθεια – που προερχόταν από την επίδραση της γραπτής γλώσσας και την ταυτόχρονη ύπαρξη συναφών τύπων με τονισμένο αρχικό φωνήεν (π.χ. στην περίπτωση της συλλαβικής αύξησης, *ἔγραψα κοντά στο (ἐ)γράμμα-με(ν) κτλ.*).

11.3 Οι συνέπειες της αφαίρεσης στη γραμματική

Πέρα από τον μεγάλο αριθμό μεμονωμένων λέξεων που επηρεάστηκαν από την αφαίρεση, θα πρέπει να σημειωθούν τα παρακάτω γενικά φαινόμενα (πβ. Browning 1983, 58):

- (8) (α) Οι αδύνατοι τύποι (εγκλιτικοί) των τριτοπρόσωπων αντωνυμιών παίρνουν όλο και περισσότερο τη μορφή *τόν/τήν/τό*.
- (β) Η συλλαβική αύξηση τελικά χάθηκε, ύστερα από μια μακρά περίοδο αβεβαιότητας, εκτός από τις περιπτώσεις όπου ήταν τονισμένη, με εξαίρεση τη δυτική Μικρά Ασία, τα Δωδεκάνησα, τη Χίο, πολλά νησιά των Κυκλάδων και (εν μέρει) την Κρήτη.
- (γ) Η πρόθεση *εἰς* συνδυάζεται με ένα επόμενο οριστικό άρθρο: *(εἰς) τὸ(ν) / τή(ν) / τὸ* – προφορά που αργότερα αποτυπώνεται στην ορθογραφία σε τύπους όπως *στόν* κτλ.

Η αβεβαιότητα σχετικά με το χωρισμό των λέξεων – που προέρχεται από την εξάπλωση της αφαίρεσης – οδήγησε και σε λανθασμένες αναλύσεις μέσχα στα όρια συντακτικών φράσεων αποτελούμενων από στενά συνδεδεμένα στοιχεία, έτσι ώστε το *ἂν τὸν ἐλύσαμε(ν)* [an don e'lisamen], για παράδειγμα, να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει το *ἂν τότε λύσαμε(ν)* [an done 'lisamen] κτλ. Από τέτοια παραδείγματα προήλθε η γενικότερη πρακτική της προσθήκης ενός «προστατευτικού» τελικού -ε σε αντωνυμίες και άλλους τύπους που έληγαν σε -ν, στην περίπτωση που η απώλεια αυτού του συμφώνου θα δημιουργούσε αμφισημία.

11.4 Παλαιοί και νέοι τύποι υπόταξης: Οι εγκλιτικές αντωνυμίες και η σειρά Ρήμα-Υποκείμενο-Αντικείμενο

Η αφαίρεση επηρέασε και μια σημαντική ομάδα από μόρια και συνδέσμους, συμπεριλαμβανομένων του αρνητικού μορίου (*οὐ*)δὲν – αρχικά σήμαινε «τίποτε», «καθόλου», αλλά από τον 6ο αιώνα και εξής χρησιμοποιούνταν όλο και περισσότερο αντί του αρχαίου *οὐ(κ)-*, του υποθετικού συνδέσμου (*ἐ*)ὰν (όσο αυτός δεν συνέχιζε να δηλώνει απλώς τον αρχαίο συνηρημένο τύπο *ἄν*), του δείκτη της υποτακτικής (*ῖ*)να (παλαιότερα κανονικού υποτακτικού συνδέσμου τελικών, συμπερασματικών προτάσεων και προτάσεων ελέγχου) και των συμπληρωματικών δεικτών (*ὅ*)πως (ουδέτερου ως προς τη γενοσιμότητα της ακόλουθης πρότασης) και (*ὅ*)που (γεγονοτικού, που χρησιμοποιείται επίσης στις αναφορικές προτάσεις). Από αυτούς τους δύο, ο πρώτος σήμαινε αρχικά «πώς» και ο τελευταίος «όπου», σημασία με την οποία έχει διατηρήσει την πλήρη του μορφή στα νέα ελληνικά.

Στην περίπτωση των τελευταίων τριών συνδέσμων, η απώλεια του αρκτικού φωνήεντος συντελέστηκε προφανώς ύστερα από μια μετατόπιση του τόνου στην τελική συλλαβή (ή, ακριβέστερα, ύστερα από την απώλεια του αληθινού τους λεξικού τόνου και την απόκτηση ενός δευτερεύοντος «φραστικού» τόνου, όπως εξηγείται παρακάτω). Στην περίπτωση του *ῖ*να υπάρχει μια σαφής μαρτυρία γι' αυτό το φαινόμενο στα τονικά μέτρα των ύμνων του Ρωμανού του Μελωδού, του μεγαλύτερου Βυζαντινού υμνογράφου στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα (βλ. Trypanis 1960· Maas/Trypanis 1963, 1970). Η αλλαγή φαίνεται ότι αφορούσε τη γενίκευση μιας ρυθμικής αναπροσαρμογής που αρχικά είχε να κάνει με το ρόλο του συνδέσμου ως «οικοδεσπότη» μιας ακόλουθης εγκλιτικής αντωνυμίας, δηλαδή *ῖ*να 'το μάθω > *ῖ*νά 'το μάθω, μορφή στην οποία στη συνέχεια υπέστη αφαίρεση.

Μπορεί, επίσης, οι άλλοι «σύγχρονοι» συμπληρωματικοί δείκτες (*ὅ*)πως και (*ὅ*)πὺ να υπέστησαν την ίδια μετατόπιση τόνου, για παρόμοιους λόγους – αν και σε αυτές τις περιπτώσεις η σύγ-

χυση με τα αντίστοιχα ερωτηματικά πώς και ποῦ είναι επίσης πιθανή, επειδή οι ερωτηματικές και οι αναφορικές αντωνυμίες συμπίπτουν όταν εισάγουν συμπλήρωμα ρημάτων όπως του «ξέρω». (Ας τους συγκρίνουμε με το αγγλ. *I know what you know* «Ξέρω ό,τι / τι ξέρεις», όπου η δευτερεύουσα πρόταση μπορεί να θεωρηθεί είτε πλάγια ερώτηση είτε ελεύθερη, δηλαδή αόριστη, αναφορική πρόταση.) Συνεπώς, οι αόριστες αναφορικές αντωνυμίες (π.χ. *ὅστις*) χρησιμοποιούνταν σε πλάγιες ερωτήσεις παράλληλα με τις πραγματικά ερωτηματικές αντωνυμίες (π.χ. *τίς*) ακόμη και στα αρχαία ελληνικά – αλλά στην περίπτωση των τροπικών και τοπικών εκφράσεων το αναφορικό/ερωτηματικό στοιχείο εύκολα «ξέφυγε» προς το ρόλο του συμπληρωματικού δείκτη, αφού τα γνωστικά ρήματα δέχονται τόσο ερωτηματικά όσο και μη ερωτηματικά συμπληρώματα (πβ. το αγγλ. *know how/know that* και τη διαλεκτική χρήση του *how* ως μη ερωτηματικού συμπληρωματικού δείκτη: *I know (as) how he's a fool, but...*).

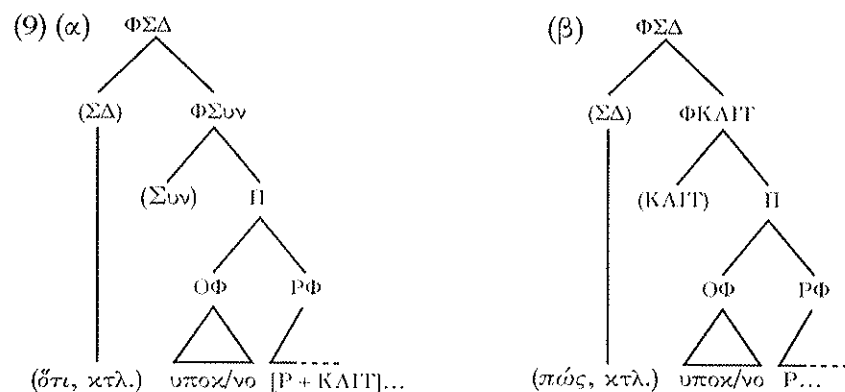
Η σειρά των λέξεων που σχετίζεται με αυτούς τους νέους συμπληρωματικούς δείκτες και τους συνδέσμους ήταν διαφορετική από εκείνη που χρησιμοποιούνταν με τους παραδοσιακούς αντίστοιχους συνδέσμους: έτσι, και οι δύο σειρές αντιπροσωπεύονται σε κείμενα της μεσαιωνικής δημώδους, τα οποία, κατά τον γνωστό τρόπο, συνέχιζαν να χρησιμοποιούν και τα δύο συστήματα το ένα δίπλα στο άλλο. Στην κλασική ελληνική υπήρχε μια μεγάλη ομάδα από εγκλιτικά στοιχεία που συνέδεαν προτάσεις, καθώς και μόρια που εμφανίζονταν στη δεύτερη θέση μέσα στην πρόταση (τη λεγόμενη θέση Wackernagel). Οι εγκλιτικές αντωνυμίες αρχικά έλκονταν σε αυτή τη θέση, μακριά από το ρήμα από όπου εξαρτιόνταν – αν και αργότερα σημειώθηκε η αντίθετη τάση, να εμφανίζονται στα δεξιά του ρήματος, μακριά από την ομάδα των κλιτικών (όπως συμβαίνει συχνά στην κλασική αττική πεζογραφία). Και το ρήμα μπορούσε, ωστόσο, να ελκυστεί προαιρετικά από ένα εγκλιτικό που κατείχε τη δεύτερη θέση, έτσι ώστε να εμφανίζεται στην αρχική θέση της πρότασης αν δεν υπήρχε συμπληρωματικός δείκτης (δίνοντας, με τον τρόπο αυτό, τη διάταξη Ρήμα + Κλιτικό/-ά + Υπο-

κείμενο), ή αμέσως στα δεξιά του κλιτικού εάν υπήρχε (δίνοντας τη σειρά Σύνδεσμος + Κλιτικό/-ά + Ρήμα + Υποκείμενο). Αυτή η λύση τελικά παγιώθηκε και έγινε η πρότυπη σειρά στις προφορικές μορφές της μετακλασικής και μεσαιωνικής ελληνικής (4.8, 6.5.1). Οι νέοι σύνδεσμοι ήταν τελικά φυσικό να συνδεθούν με το ζωντανό αυτό συντακτικό πλαίσιο, και στη μεσαιωνική ελληνική η μετακίνηση του ρήματος γενικεύτηκε – ακόμη και όταν απουσίαζαν τα κλιτικά που θα προκαλούσαν τη μετακίνηση αυτήν–, ενισχύοντας έτσι τη σειρά Σύνδεσμος + Ρήμα + Υποκείμενο σε όλες ουσιαστικά τις εξαρτημένες προτάσεις. Αυτό εντέλει οδήγησε τη σειρά Ρ(ήμα) Υ(ποκείμενο) να λειτουργήσει ως η κανονική σειρά και στις ανεξάρτητες προτάσεις, πάντοτε υπό τον όρο ότι ούτε το υποκείμενο ούτε οποιοδήποτε άλλο συστατικό δεν είχε προταχθεί για λόγους έμφασης, θεματοποίησης κτλ. (βλ. Mackridge 1993α, Horrocks 1994).

Αντίθετα, η χρήση των «παραδοσιακών» συμπληρωματικών δεικτών και συνδέσμων *ὅτι*, *διότι* και *εἰ* εξακολουθούσε να είναι συνδεδεμένη με τους κανόνες της όψιμης κλασικής ελληνικής όχι μόνο στη λόγια γραφή αλλά ακόμη και σε κείμενα στη δημώδη, όπου τα στοιχεία αυτά επιβίωναν δίπλα στα σύγχρονά τους αντίστοιχα. Έτσι, τα κλιτικά κανονικά ακολουθούσαν το ρήμα, και στις εξαρτημένες προτάσεις το ίδιο το ρήμα μπορούσε να βρίσκεται είτε μετά το υποκείμενο μέσα στη ρηματική φράση (Σύνδεσμος + Υποκείμενο + [Ρήμα + (Κλιτικό/-ά)]) είτε στη δεύτερη θέση πριν από το υποκείμενο (Σύνδεσμος + [Ρήμα + (Κλιτικό/-ά)] + Υποκείμενο).

Ωστόσο, υπήρχε σε μεγάλο βαθμό ανάμειξη των δύο συστημάτων και η αβεβαιότητα παραμένει ακόμα στα νέα ελληνικά, όπου η σειρά Συμπληρωματικός Δείκτης - Υποκείμενο - Ρήμα συχνά εμφανίζεται στον γραπτό λόγο (πβ. Mackridge 1985, 237). Η κατάσταση συνοψίζεται στο διάγραμμα (9), όπου ΦΣΔ = η φράση με κεφαλή τον συμπληρωματικό δείκτη ή το σύνδεσμο, ΦΣυν = η θέση των εγκλιτικών συνδετικών (όπου μετακινούνται προαιρετικά οι κλιτικές αντωνυμίες), ΦΚΛΙΤ = η φράση κλιτικού (η μετακλασική εξέλιξη της ΦΣυν όπου βρισκόταν υποχρεωτικά η κλιτική αντω-

νυμιά), Π = πρόταση, ΟΦ = ονομαστική φράση (υποκείμενο) και ΡΦ = Ρηματική Φράση. Το (9)(α) αναπαριστά την περίπτωση των παραδοσιακών συνδέσμων, και το (9)(β) την περίπτωση των σύγχρονων υποκατάστατων:

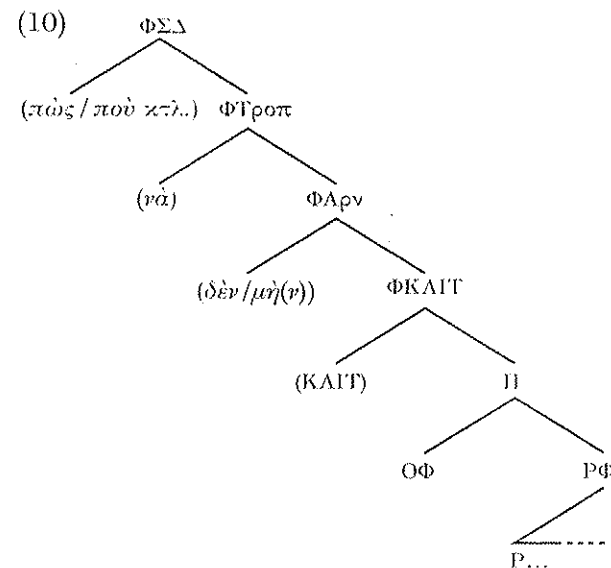

Στο (9)(α) το ρήμα και τα κλιτικά του μπορούν να μετακινηθούν στον ΣΔ (εάν είναι κενή η θέση, όπως στις ανεξάρτητες προτάσεις) ή στη θέση Συν (σε διαφορετική περίπτωση), μολονότι καμιά από τις δύο μετακινήσεις δεν είναι υποχρεωτική, και τόσο η σειρά ΥΡ όσο και η ΡΥ παραμένουν διαθέσιμες και στις κύριες και στις δευτερεύουσες προτάσεις. Στο (9)(β), όμως, το ρήμα μετακινείται υποχρεωτικά εάν υπάρχουν κλιτικά στη ΦΚΑΙΤ, είτε στον ΣΔ (εάν είναι κενός) είτε στο ΚΑΙΤ (σε διαφορετική περίπτωση, προκειμένου για τη σειρά ΚΑΙΤ + Ρ): τέτοιες μετακινήσεις αργότερα προτιμούνταν ακόμη και όταν δεν υπήρχαν κλιτικές αντωνυμίες. Το υποκείμενο τότε ακολουθεί αναγκαστικά το ρήμα, εκτός αν προτάσσεται ως θέμα ή ως εστίαση.

Η παρουσία μιας προτεταγμένης ερωτηματικής ή εστιασμένης φράσης μέσα στη ΦΣΔ είχε το ίδιο αποτέλεσμα με την παρουσία ενός εμφανούς συμπληρωματικού δείκτη στη θέση ΣΔ, δηλαδή αναγκάζει το ρήμα να εμφανιστεί μετά τις κλιτικές αντωνυμίες στη ΦΚΑΙΤ. Τα προτασσόμενα θέματα (topics), ωστόσο, τοποθετούνταν σαφώς έξω από την καθαυτό προτασιακή δομή (προσαρτό-

μενα, λ.χ., στη ΦΣΔ), ούτως ώστε η πραγματικά αρχική θέση στην πρόταση να παραμένει ελεύθερη για να δεχτεί το Ρ, πραγματώνοντας έτσι την κανονική σειρά της κύριας πρότασης (δηλαδή τη σειρά Ρήμα + Κλιτικό) σε αυτές τις περιπτώσεις (βλ. Mackridge 1993α για μια πρωτότυπη ανάλυση της θέσης της κλιτικής αντωνυμίας στη δημώδη μεσαιωνική ελληνική).

Ο συμπληρωματικός δείκτης *νά*, πάντως, απέκτησε τελικά τη λειτουργία του δείκτη της υποτακτικής, και με αυτό τον μειωμένο ρόλο αποτέλεσε (μαζί με τα αρνητικά μόρια και τις κλιτικές αντωνυμίες) τμήμα του συμπλέγματος του ρήματος που είχε το χαρακτήρα λέξης. Έτσι, ο συνδυασμός *ὅτι* [*νά* + ρήμα], για παράδειγμα, έγινε ένας συνηθισμένος συνδυασμός στις εξαρτημένες προτάσεις της λαϊκής μεσαιωνικής ελληνικής. Αυτή η πιο σύνθετη προτασιακή δομή μπορεί να αναπαρασταθεί στο (10), όπου ΦΤροπ = Φράση Τροπικότητας και ΦΑρν = Φράση Άρνησης (για μια λεπτομερή παρουσίαση της δομής του ρηματικού συμπλέγματος στα νέα ελληνικά, βλ. Φιλιππάκη-Warburton 1990).

Εδώ το ρήμα ανυψώνεται υποχρεωτικά στη θέση ΚΛΙΤ, όπως προηγουμένως (δίνοντας τη σειρά Κλιτικό + Ρήμα). Αλλά η επιλογή τής περαιτέρω ανύψωσης στον ΣΔ (εάν είναι κενός) αποκλείεται αν είναι παρούσες οι ΦΤροπ και ΦΑρν (η μία ή και οι δύο), από τη στιγμή που τα μόρια που αποτελούν τις κεφαλές των φράσεων αυτών, ως προκλιτικοί τροποποιητές του ρήματος, πρέπει να εμφανίζονται πριν από αυτό, και κάθε μετακίνηση του ρήματος σε υψηλότερη θέση θα τα άφηνε πίσω, προκαλώντας έτσι αντιγραμματοικότητα.

Η σειρά Κλιτικό-Ρήμα είναι πλέον υποχρεωτική τόσο στις αποφαιτικές προτάσεις και στις προτάσεις σε υποτακτική (κύριες και δευτερεύουσες) όσο και –ακόμα και αν απουσιάζει το *νὰ* ή η άρνηση– σε κάθε «σύγχρονη» συντακτική δομή στην οποία η θέση του ΣΔ είναι καλυμμένη. Αν και οι αντωνυμίες σε όλες αυτές τις δομές ήταν αρχικά εγκλιτικές προς ό,τι βρισκόταν στα αριστερά τους, ήταν φυσικό η εμφάνιση του ρηματικού συμπλέγματος ως δομικής μονάδας να οδηγήσει σε μια επανερμηνεία όλων των στοιχείων που περιλαμβάνονται σε αυτό, ως εξαρτώμενων από το ρήμα και ως προκλιτικών. Μόνο η «απλή», δηλαδή μη ερωτηματική, μη τροπική και μη αρνητική κύρια πρόταση διατήρησε ως εκ τούτου την επιλογή της ανύψωσης του ρήματος στον ΣΔ, μετακίνηση που έδωσε τη σειρά Ρήμα-Κλιτικό και την παραδοσιακή έγκλιση του αντωνυμικού στοιχείου στο ρήμα.

Αυτή η «μεικτή» αντιμετώπιση των κλιτικών αντωνυμιών παρέμεινε η νόρμα στη μεσαιωνική ελληνική – και διατηρήθηκε σε κάποιες σύγχρονες διαλέκτους, ιδίως στην κρητική, σε πολλές κυκλαδικές ποικιλίες, στην κυπριακή και στη νοτιοανατολική ομάδα γενικότερα. Στην ποντιακή, ωστόσο, η μεταρρηματική (εγκλιτική) θέση γενικεύτηκε, υποδεικνύοντας μια πρώιμη απόκλιση, ενώ στην ΠΝΕ η προρρηματική (προκλιτική) θέση των κλιτικών αντωνυμιών έχει υιοθετηθεί τώρα πλέον για όλους τους παρεμφατικούς ρηματικούς τύπους, ακόμη και όταν απουσιάζουν τα στοιχεία που προηγούνται του ρηματικού συμπλέγματος. Οι αδύνατοι τύποι των αντωνυμιών είναι, κατά συνέπεια, εγκλιτικοί ως προς το

ρήμα μόνο στην περίπτωση της προστακτικής και του γερουνδίου – που παραμένουν οι μόνοι ρηματικοί τύποι που υπόκεινται ακόμα στον κανόνα μετακίνησης του ρήματος στον ΣΔ στην πρότυπη γλώσσα (πβ. Rivero/Terzi 1995).

11.5 Διαλεκτική διαφοροποίηση στη μεσαιωνική ελληνική: Οι βόρειες διάλεκτοι

Πολλές από τις πιο χαρακτηριστικές διαλεκτικές διακρίσεις της σύγχρονης ομιλούμενης ελληνικής άρχισαν να αναπτύσσονται έντονα στα χρόνια του Μεσαίωνα, λόγω της σταδιακής απώλειας του ελέγχου από τους Βυζαντινούς μεγάλων τμημάτων της πρώην αυτοκρατορίας. Αλλά, όπως ήδη έχουμε πει, η διαδικασία της διαλεκτικής διαφοροποίησης στην ομιλούμενη Κοινή είχε ξεκινήσει σε ορισμένες περιοχές ήδη από την ύστερη αρχαιότητα, και γι' αυτό είναι ατύχημα που η απουσία σχετικών «διαλεκτικών κειμένων» για το μεγαλύτερο μέρος της βυζαντινής περιόδου καθιστά εξαιρετικά δύσκολη τη χρονολόγηση πολλών ιδιαίτερα σημαντικών μεσαιωνικών νεοτερισμών.

Η πρώιμη ανάπτυξη της κυπριακής και της κρητικής συζητείται στο 12.4, και τόσο αυτές οι δύο όσο και κάποιες άλλες διάλεκτοι εξετάζονται περισσότερο στο Μέρος ΙΙΙ (Κεφάλαιο 14). Εδώ θα εξετάσουμε τη μάλλον βασική διάκριση ανάμεσα στις σύγχρονες «βόρειες» και «νότιες» διαλέκτους, όπου οι πρώτες –αλλά όχι και οι δεύτερες– παρουσιάζουν (με διαφοροποιήσεις) την αποβολή των υψηλών φωνηέντων και την ανύψωση των μεσαίων: δηλαδή τα άτονα «πρότυπα» /i/ και /u/ γίνονται /ø/, και τα άτονα «πρότυπα» /e/ και /o/ γίνονται /i/ και /u/. Τέτοιες ποικιλίες μιλιούνται ακόμη, αν και υφίστανται την αυξανόμενη επιρροή της πρότυπης, στα ηπειρωτικά μέρη βόρεια της Αττικής, καθώς και στη Θάσο, τη Λέσβο, τη Λήμνο, την Ίμβρο (παλαιότερα, μια που σήμερα ανήκει στην Τουρκία) και στη Σάμο (στη νότια περιοχή της, που όμως επανακατοικήθηκε από κατοίκους των βορείων περιοχών

κατά τον 15ο αιώνα). Για μια πρόσφατη επισκόπηση πβ. Newton 1972, κεφ. 7.

Ένα σημαντικότερο ζήτημα αποτελεί η χρονολόγηση της απαρχής αυτών των αλλαγών (βλ. Ανδριώτης 1933, Συμπόσιο 1977). Είναι δύσκολο να συνδέσουμε παρόμοιες μεταβολές στη θεσσαλική διάλεκτο που συναντάμε στις επιγραφές από τον 3ο αιώνα π.Χ. και εξής με τις παραπάνω εξελίξεις, όσο εξακολουθεί να είναι αβέβαιη η ερμηνεία συγκεκριμένων τύπων – αν και είναι πιθανό σχετικές αρθρωτικές συνήθειες να μεταφέρθηκαν σε ποικιλίες της Κοινής που καθιερώθηκαν στον Βορρά, και η απαρχή της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ Βορρά και Νότου να ανάγεται στους αρχαίους χρόνους.

Ως αντεπιχείρημα σε αυτή την ερμηνεία, ωστόσο, μπορούμε να σημειώσουμε ότι σύμφωνα που ουρανοποιήθηκαν μπροστά από ένα αρχικό /i/ διατηρήθηκαν ως τέτοια μετά την απώλεια των υψηλών φωνηέντων, αλλά δεν υπάρχει αντίστοιχη ουράνωση μπροστά από το δευτερογενές /i/ (</e/) στις διαλέκτους που δεν ουρανοποιούν τα σύμφωνα ούτε μπροστά από το /e/. Αυτό δείχνει μια σημαντική καθυστέρηση στην έναρξη της ανύψωσης του υψηλού φωνήεντος σε σχέση με την ουράνωση, αφού, αν τα πράγματα ήταν διαφορετικά, η ουράνωση θα είχε ισχύσει εξίσου στα σχετικά σύμφωνα πριν από το νέο /i/.

Το επιχείρημα για την καθυστέρηση της ανύψωσης του υψηλού φωνήεντος ενισχύεται όταν εξετάζουμε άλλα φαινόμενα που αλληλεπιδρούν με αυτήν. Έτσι, ο συννηθισμένος κανόνας της αφομοίωσης των άηχων κλειστών (δηλαδή [κλειστό + κλειστό] ή [τριβόμενο + τριβόμενο] > [τριβόμενο + κλειστό], πβ. (12) παρακάτω για λεπτομέρειες) είναι σχεδόν άγνωστος στην ομάδα των δευτερογενών συμπλεγμάτων που προέρχονται από την απώλεια υψηλού φωνήεντος. Κατά τον ίδιο τρόπο, αν και τα άλλοτε άηχα κλειστά που βρίσκονται δίπλα σε ηχηρά τριβόμενα ηχηροποιούνται, τα ίδια κανονικά δεν γίνονται τριβόμενα – αντιπαράβαλε το (5) παραπάνω. Έτσι, το κοντί [ku'ti] κανονικά γίνεται [kti] και όχι [xti], και το πηγάδι [pi'ɣaði] γίνεται [bɣað] και όχι [nɣað].

Αυτές οι διαφορές διαχωρίζουν σαφώς τον τρόπο αντιμετώπισης των παραγώγων της αποβολής υψηλού φωνήεντος από εκείνον των αρχικών συμπλεγμάτων, δείχνοντας ότι τέτοιες αποβολές θα πρέπει να έχουν μεταθέσει χρονικά την εφαρμογή των σχετικών κανόνων ανομοίωσης και αφομοίωσης. Και από τη στιγμή που ξέρουμε ήδη ότι η αποβολή των υψηλών φωνηέντων προηγήθηκε της ανύψωσης μέσω των φωνηέντων (γιατί διαφορετικά και τα δευτερεύοντα /i/ και /u/ θα είχαν εξαφανιστεί), συνάγουμε ότι οι κανόνες ανομοίωσης των άηχων αποφρακτικών και αφομοίωσης των ηχηρών αποφρακτικών προηγήθηκαν και των δύο αυτών διαδικασιών.

Υπάρχουν, φυσικά, παραδείγματα ποικίλων ανομοιώσεων και αφομοιώσεων συμφώνων στους παπύρους της ύστερης αρχαιότητας (πβ. Gignac 1976, 86-98, 165-177), και γνωρίζουμε ειδικότερα ότι η υποχρεωτική αφομοίωση των ηχηρών κλειστών σε ηχηρά τριβόμενα ανήκει, το αργότερο, στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο – πβ. (5) παραπάνω. Αλλά, και αυτό είναι το πιο σημαντικό, δεν υπάρχουν δείγματα πραγματικής ανομοίωσης σε συμπλέγματα άηχων αποφρακτικών – αναγκαστικά στην περίπτωση των τριβόμενων [f, θ, x], δεδομένης της όψιμης προέλευσής τους από δασέα κλειστά (πβ. 6.4).

Συνεπώς, η αντιμετώπιση των άηχων συμπλεγμάτων στη σύγχρονη εποχή είναι προϊόν της μεσαιωνικής περιόδου και, επειδή οι εξελίξεις στις κατωιταλικές διαλέκτους αποκλίνουν σε σχέση με τα πρότυπα (τα [pt], [fθ], [kt], [xθ] και [sθ] γίνονται όλα [st] στα μπορέζικα, για παράδειγμα, και αλλού μαρτυρούνται άλλα χαρακτηριστικά), φαίνεται ότι οι σχετικές αλλαγές ολοκληρώθηκαν αφότου το μέρος αυτό του ελληνόφωνου κόσμου αποκόπηκε από τον βυζαντινό κορμό εξαιτίας των νορμανδικών κατακτήσεων. Γι' αυτό και τοποθετούνται συμβατικά στους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους (πβ. Browning 1983, 76).

Συνδυάζοντας τις ποικίλες αυτές παρατηρήσεις καταλήγουμε στην εξής χρονολόγηση:

- (11) | αφομοίωση των ηχηρών αποφρακτικών (πρώιμοι
| βυζαντινοί χρόνοι)
| αφομοίωση των άηχων αποφρακτικών (μετά τον
| 11ο αιώνα)
| αποβολή των υψηλών φωνηέντων
▼ | ανύψωση των μεσαίων φωνηέντων
| χρόνος

με τα διαγνωστικά χαρακτηριστικά των βόρειων διαλέκτων της νέας ελληνικής τοποθετημένα με βεβαιότητα στην περίοδο μετά το 1100 μ.Χ. περίπου. Αυτό ταιριάζει με τα τεκμήρια που έχουμε από το σώμα των «ανέπαφων» λεξικών δανείων στη γλώσσα των Βλάχων εποίκων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ήπειρο και στην Πίνδο ανάμεσα στον 8ο και τον 10ο αιώνα (Ανδριώτης 1933).

Παρόμοιες αλλαγές στην πραγμάτωση των φωνηέντων χαρακτηρίζουν και τις διαλέκτους της Σίλλης, της Καππαδοκίας και, τουλάχιστον εν μέρει, του Πόντου. Αλλά στην πρώτη υπήρχε μόνο ανύψωση, και αυτή κυρίως στις κλιτικές καταλήξεις, ενώ στην Καππαδοκία η ανύψωση και η αποβολή παρατηρούνταν κυρίως στις τελικές συλλαβές. Στην ποντιακή, από την άλλη, αυτές οι διαδικασίες περιορίζονται στην αμέσως μετατονική συλλαβή. Αυτοί οι σημαντικοί και ποικίλοι περιορισμοί στο φάσμα αυτών των φαινομένων μάς υποδεικνύουν ότι έχουμε να κάνουμε με παρόμοιες αλλά ανεξάρτητες και σχετικά πρόσφατες εξελίξεις στην Κοινή της Μικράς Ασίας, και όχι με μια ενιαία διαδικασία που συνδέεται άμεσα με τις εξελίξεις στις βόρειες διαλέκτους (πβ. Dawkins 1916, 192-193).

11.6 Μεταγενέστερες φωνητικές και φωνολογικές εξελίξεις

Οι πιο σημαντικές από αυτές τις εξελίξεις συνοψίζονται στα (12)-(15) παρακάτω (η πρώτη από τις οποίες, δηλαδή η ανομοιότητα σε συμπλέγματα με άηχα αποφρακτικά, έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω):

- (12) Εκτός από τις «λόγιες» λέξεις, τα συμπλέγματα των αποφρακτικών άηχων που αποτελούνται από [κλειστό + κλειστό] ή [τριβόμενο + τριβόμενο] παίρνουν όλα τη μορφή [τριβόμενο + κλειστό].

Υπάρχουν, ωστόσο, δύο εξαιρέσεις:

- i) εάν το δεύτερο μέλος είναι /s/, τότε έχουμε κλειστό + /s/
- ii) το σύμπλεγμα /sf/ διατηρείται αναλλοίωτο.

Η πρώτη ξεκίνησε κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο (δίνοντας π.χ. το *ἔπαυα* αντί του *ἔπαυσα* ως *ἀόριστο* του *παύω*, πβ. 12.1.2): πρόκειται, λοιπόν, για ένα διαφορετικό φαινόμενο όχι μόνο ως προς τις συνέπειές του, αλλά και ως προς τη χρονολόγησή του. Παραδείγματα που αφορούν το [s] ακολουθούμενο από τα φ, θ, χ [f, θ, x] έχουν επίσης διαφορετική προέλευση, επειδή οι αιγυπτιακοί πάπυροι μας δίνουν πολλά στοιχεία για την εξέλιξη στην καθομιλουμένη σε [sp, st, sk] στο στάδιο όπου τα τελευταία αντιπροσώπευαν ακόμη τα κλειστά δασέα [p^h, t^h, k^h]. Πράγματι, ειδικά στην περίπτωση του σθ, η εξέλιξη σε στ ήταν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της βορειοδυτικής ελληνικής από πολύ παλιά, και πολλές αρχικές διάλεκτοι εμφανίζουν τουλάχιστον σποραδικά ορθογραφήσεις με στ στην «όψιμή» τους περίοδο.

Φαίνεται λοιπόν ότι τα ζεύγη [sp]/[sf], [st]/[sθ], [sk]/[sx] ξεκίνησαν ως εναλλακτικοί (δηλαδή λαϊκότεροι, σε αντιδιαστολή με τους επίσημους) απόγονοι των πρωιμότερων [sp^h, st^h, sk^h], και ότι το [st] σταδιακά αντικατέστησε το αντίπαλό του σύμπλεγμα στην ομιλούμενη λαϊκή ελληνική κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, με το [sk] να ακολουθεί την ίδια πορεία (ενώ το [sf], κατά περίεργο τρόπο, προτιμήθηκε αντί του [sp]). Η μετατροπή των [au/ eu] σε [af/ ef], που σημειώνεται την ίδια περίπου εποχή, συνέβαλε σημαντικά στη συχνή εμφάνιση συμπλεγμάτων που αποτελούνταν από ένα άηχο τριβόμενο ακολουθούμενο από ένα άηχο κλειστό (πβ. αὐτός κτλ.): είναι πιθανό η συνεχώς αυξανόμενη επικράτηση του σχήματος αυτού να οδήγησε στην αφομοίωση και

άλλων συνδυασμών άηχων τριβόμενων (που περιλαμβάνουν δύο από τα [f, θ, x] < [p^h, t^h, k^h], θεωρώντας πάντοτε ότι το δεύτερο στοιχείο υπέστη αυτή την αλλαγή και ότι δεν έχασε τη δασύτητά του) και στη συνέχεια συμπλεγμάτων [κλειστό + κλειστό] προς ό,τι τη στιγμή εκείνη αποτελούσε φωνοτακτικά τον «κανόνα». Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι μόνο τα δύο τελευταία βήματα αυτής της σειράς εξελίξεων περιλαμβάνουν με τη στενή έννοια του όρου την αλλαγή από άηχο τριβόμενο σε άηχο κλειστό ή την αλλαγή ενός άηχου κλειστού σε άηχο τριβόμενο, και ότι μόνο αυτές οι αλλαγές εμπίπτουν στο (12) παραπάνω.

- (13) Εκτός από τις λόγιες λέξεις, τα ηχηρά τριβόμενα σίγησαν μπροστά από έρρινο (εκτός από το /z/, που διατηρήθηκε μπροστά από το /m/).

Συνδυάζοντας το (12) και το (13), λέξεις όπως *κτίζω* και *έτρίφθη* (ο παθητικός αόριστος του *τρέβω*) έγιναν *χτίζω* και *(έ)τρίφτη-κα*, αντίστοιχα, ενώ το *ρέϋμα* έγινε *ρέμα*, όπως το *πράγμα* έγινε *πράμα*. Αλλά ακριβώς όπως και με κάποιες από τις αλλαγές που είχαν συντελεστεί νωρίτερα, υπήρξαν σημαντικές παρεμβολές από τη γραπτή ελληνική που οδήγησαν σε αβεβαιότητα και ασυνέπεια, και δημιούργησαν μια αίσθηση –ανάμεσα στους μορφωμένους– ότι οι νεοτεριστικοί τύποι ήταν «εκχυδαϊστικοί». Κατά συνέπεια, εκείνοι που είχαν μάθει να γράφουν «σωστά» συνέχισαν γενικά να ορθογραφούν (και, πιθανότατα, εν μέρει και να προφέρουν) τις λέξεις με τον παραδοσιακό τρόπο πολύ μετά αφότου καθιερώθηκαν οι αλλαγές (12) και (13). Είναι επομένως πολύ σπάνιες –έως και τη νεότερη περίοδο– προσαρμοσμένες ορθογραφήσεις λέξεων άλλων από τις πλέον καθημερινές, ακόμη και σε γραπτά κείμενα στη δημόδη.

Σαφέστατα δεν υπάρχει πλέον πιθανότητα να ολοκληρωθούν ποτέ αυτές οι επιμέρους αλλαγές: έτσι, στη νέα ελληνική επιβιώνουν πολλά τέτοια ζεύγη συμπλεγμάτων. Τα μέλη μερικών είναι σαφώς διακριτά, π.χ. *λεπτά* δίπλα στο *λεφτά*, *ρεύμα* (συμπεριλαμβανομένου του ηλεκτρικού) δίπλα στο *ρέμα*, ενώ άλλων είναι

διακριτά εν μέρει, όπως π.χ. *πρά(γ)μα* πλάι στο *πράμα*. Επιπλέον, πολλές λόγιες εκδοχές έχουν τώρα αφομοιωθεί πλήρως, όπως *ελευθερία*, λόγου χάρη, που είναι πια καθιερωμένο αντί του παλιότερου (και λαϊκού) *λευτεριά*, ενώ το *σκολείο* φαίνεται ότι ποτέ δεν απειλήθηκε στην πρότυπη γλώσσα από το *σκολειό*, που σήμερα δεν υφίσταται.

Από τον 17ο αιώνα και εξής, μεγάλο μέρος της νεοτερικής ορολογίας είτε δημιουργήθηκε από υλικό το οποίο προερχόταν απευθείας από την αρχαία ελληνική είτε, όπως γινόταν συνήθως, ήταν έκτυπο από νεολογισμούς άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, οι οποίες χρησιμοποίησαν αρχίους ελληνικούς λεξικούς τύπους που τους συνδύασαν με παραγωγικά μορφήματα. Πράγματι, από τη στιγμή που μεγάλο μέρος των λεξιλογικών νεοτερισμών στις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες στηρίχτηκε καταρχήν στη δημιουργική χρήση ριζών της αρχαίας ελληνικής, πολλές τέτοιες λέξεις απλώς απορροφήθηκαν από τη νέα ελληνική χωρίς ουσιαστικές αλλαγές (βλ. 15.2 και 17.4).

- (14) Στον λαϊκό λόγο, μια σειρά από δύο όμοια φωνήεντα απλοποιούνται (αν και πάλι έχουμε πολλές εξαιρέσεις που διατηρήθηκαν κάτω από την επίδραση της γραπτής γλώσσας). Αυτό συνδεόταν συχνά με οπισθοχώρηση του τόνου εάν το πρώτο από τα δύο φωνήεντα τονιζόταν: π.χ. *εποίημα* (νέος αόριστος που κατασκευάστηκε πάνω στο παλιό θέμα του παρακειμένου, βλ. 11.8.4) > *(έ)ποικα* ή *έποικα* (παράλληλα με το *ποιητής*).

- (15) Η ουράνωση των υπερωικών μπροστά από ένα υψηλό μπροστινό φωνήεν και το [j] έγινε πιο μαρκαρασμένη, ιδίως στις νησιωτικές διαλέκτους και στην ομάδα της Παλαιάς αθηναϊκής, όπου τελικά έχουμε τα [k]/[c] (/k/) να γίνονται [tʃ] ή [ts], και το [ç] (/x/) να γίνεται [ʃ] ή [s]. Στην κρητική έχουμε επίσης το [j] (/y/) που γίνεται [ʒ]. Η ουράνωση των οδοντικών ήταν επίσης ευρύτατη (περιλαμβάνοντας τα [n, l, s, z] που γίνονται [ɲ, ʎ, ʃ, ʒ]), πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό στις βό-

ρειες διαλέκτους, όπου η απώλεια του άτονου [i] οδήγησε σε ελάχιστα ζεύγη που δείχνουν νέες φωνητικές αντιθέσεις μεταξύ του /s/ και του /ʃ/, του /z/ και του /ʒ/.

Ορισμένοι λαϊκοί υποκοριστικοί σχηματισμοί, συμπεριλαμβανομένων ονομάτων και ονομασιών γενικότερα, ήταν ιδιαίτερα επιρρεπείς στην ουράνωση των υπερωικών. Έτσι, το -άκι(ο)ν και το -άκι(ο)ς γίνονται και [-'aki(n)] / [-'akis] (χωρίς ουράνωση) και [-'atsi(n)] / [-'atsis] (με ουράνωση). Αυτός ο τύπος αποτελεί την πηγή επιθέτων όπως *Βασιλάκης* και *Χορτάτσης* [xor'tat'sis]. Παρόμοιες εξελίξεις επηρέασαν τα -ίκι(ο)ν / -ίκι(ο)ς και τα -ούκι(ι)ον / -ούκι(ο)ς, για να δώσουν τα [-'iki(n)] / [-'ikis] δίπλα στα [-'itsi(n)] / [-'itsis], και τα ['uki(n)] / [-'uki(s)] δίπλα στα [-'utsi(n)] / [-'utsis]. Αυτό το τελευταίο συχνά προσλάμβανε μια κατάληξη επιθέτου δίνοντας το -ούτσικος.

Με βάση ό,τι έχουμε πει ως τώρα σχετικά με τις φωνολογικές εξελίξεις της μεσαιωνικής περιόδου συνολικά, θα πρέπει να έχει γίνει σαφές ότι κάθε προσπάθεια να εξηγηθεί η εμφάνιση της ΠΝΕ αποκλειστικά μέσα από την ανάπτυξη της λαϊκής ομιλούμενης ελληνικής των μέσων χρόνων πέφτει στο κενό. Η λόγια χρήση του προφορικού λόγου στην όψιμη βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο –και μεγάλο μέρος της «δημώδους» γραπτής που βασίζεται σε κυτόν– περιέχει με συνέπεια ένα μείγμα λόγιας / γραπτής και λαϊκής / ομιλούμενης. Πράγματι, η σύγχρονη νέα ελληνική παραμένει σε μεγάλο βαθμό μια μεικτή γλώσσα, με ισχυρή βάση στη δημώδη αλλά με στοιχεία που προέρχονται σαφώς από τη λόγια παράδοση (διαδικασία που φαίνεται, κατά ειρωνεία, να επιταχύνεται με την οριστική εγκατάλειψη της λόγιας καθαρεύουσας και την προοδευτική μείωση του ενδιαφέροντος για το πολωμένο / πολιτικοποιημένο «γλωσσικό ζήτημα»). Αυτές οι παρατηρήσεις θα αποκτήσουν ισχυρό έρεισμα όταν εξετάσουμε στη συνέχεια τις κύριες μορφολογικές και συντακτικές εξελίξεις των μέσων χρόνων.

11.7 Ονοματική μορφολογία και σύνταξη

11.7.1 Η ΔΟΤΙΚΗ. ΟΙ ΠΡΟΘΕΤΙΚΕΣ ΦΡΑΣΕΙΣ

(16) (α) Η δοτική πτώση κατείχε μια όλο και πιο αδύνατη θέση στην ονοματική μορφολογία της δημώδους. Μολονότι παρέμενε συστατικό της γραπτής Κοινής σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου –και πέρα από αυτήν–, η χρήση της πτώσης αυτής στην ομιλούμενη ελληνική της μέσης περιόδου είχε περιοριστεί στην πιο επίσημη μορφή λόγου του καλλιεργημένου πληθυσμού στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, και οι λειτουργίες της, τόσο οι επιρρηματικές όσο και οι γραμματικές, μεταφέρονταν κατά συνέπεια σταθερά στην αιτιατική ή στη γενική (για τα έμμεσα αντικείμενα η αιτιατική μερικές φορές υποστηριζόταν από την πρόθεση *εἰς*), καθώς και σε ποικίλες προθετικές δομές (οι επιρρηματικές χρήσεις)· πβ. Trapp (1965). Στα όψιμα μεσαιωνικά χρόνια υπήρχε ακόμα μεγάλη διακύμανση στη χρήση, ακόμη και μέσα στο ίδιο κείμενο. Στην περίπτωση των έμμεσων αντικειμένων, η τελική επιλογή μεταξύ γενικής και αιτιατικής ανήκει σε μεταγενέστερη περίοδο: οι βόρειες διάλεκτοι, μαζί με την ποντιακή και την καππαδοκική, ευνόησαν τελικά την αιτιατική, ενώ άλλες ποικιλίες προτίμησαν τη γενική.

(β) Η αιτιατική είχε τελικά αναδειχθεί ως η μόνη προθετική πτώση στις λαϊκές ποικιλίες της προφορικής το αργότερο ως την αρχή της τελευταίας βυζαντινής περιόδου, και το φάσμα των προθέσεων με την πιο κοινή χρήση περιορίζεται στις:

εἰς: ως σὲ στη συνέχεια, καθιερώνεται με την προσθήκη ενός επενθετικού τελικού φωνήεντος που προστίθεται μετά την αφαίρεση για να βοηθηθεί η προφορά – αν και κανονικά περιορίζεται απλώς στο [s] μπροστά από το οριστικό άρθρο (σήμερα γράφεται στο, κτλ.) και συχνά επίσης μπρο-

στά από λέξεις που αρχίζουν με φωνήεν (σήμερα γράφεται ο').

ἀπό: με συχνή αποβολή του τελικού φωνήεντος μπροστά από το οριστικό άρθρο και από λέξεις που αρχίζουν με [o] ή [a]. Σε δημώδη κείμενα βρίσκουμε επίσης και τον τύπο ἀπὲ με επένθεση, ιδίως πριν από το άρθρο.

διά: αργότερα απλοποιήθηκε σε γιά.

μέ: ίσως το προϊόν «απλοποίησης» σε φράσεις όπως με(τὰ) τὰ παιδία κτλ.

χωρίς

ὥς

Μερικές από αυτές τις προθέσεις, ωστόσο, προσδιορίζονταν προαιρετικά από ένα επιρρηματικό στοιχείο για να είναι η σημασία πιο ακριβής, π.χ. μέσα σέ, (ἐ)πάνω ἀπὸ κτλ.

Οι μορφωμένοι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν ενίοτε, ακόμη και σε πιο λαϊκές μορφές γραφής, και άλλες προθέσεις, παρά το ότι αυτές ανήκαν κατά βάση στη γραπτή παράδοση: π.χ. την ἀντί, που τώρα συνοδεύεται συχνά από τη γιά, τις κατά, μετά, μεταξύ, μέχρι, παρά, πρὸς κ.ά. Πολλές από αυτές χρησιμοποιούνται ακόμη ευρέως στην ΠΝΕ, ενώ άλλες, όπως οι ἐν και ἐκ, επέζησαν τελικά μόνο σε πάγιες εκφράσεις: π.χ. εντάξει, εν μέρει, εν ανάγκη, εκ των προτέρων, εκ νέου κτλ.

11.7.2 ΤΑ ΘΗΛΥΚΑ ΠΡΩΤΟΚΛΙΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ: Η ΠΑΓΙΩΣΗ ΤΟΥ ΚΛΙΤΙΚΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

(17) Στην κλασική ελληνική τα πρωτόκλιτα θηλυκά ονόματα (με θέμα σε -α) ακολουθούσαν μία από τις παρακάτω τέσσερις κλιτικές υποκατηγορίες:

- (i) ονομ. -ᾱ [-a:] + γεν. -ᾱς [-a:s] (π.χ. χώρα [kʰó:ra:])
- (ii) ονομ. -ᾶ [-a] + γεν. -ης [-e:s] (π.χ. θάλασσα [tʰálassa])
- (iii) ονομ. -ᾗ [-a] + γεν. -ᾱς [-a:s] (π.χ. πείρα [peíra])
- (iv) ονομ. -ῆ [-e:] + γεν. -ης [-e:s] (π.χ. τιμή [ti:mé:])

Μετά την απώλεια των διακρίσεων μακρότητας των φωνηέντων, η αναλογική εξομίωση παρήγαγε ένα απλοποιημένο σύστημα στο οποίο οι γενικές ακολουθούσαν με συνέπεια τις αντίστοιχες ονομαστικές στην επιλογή φωνήεντος:

(i)-(iii) ονομ. -α + γεν. -ας

(iv) ονομ. -η + γεν. -ης

Παρεμβολές μεταξύ των τύπων (ii) και (iii) και, σε μικρότερο βαθμό, μεταξύ των τύπων (i) και (ii) είχαν αρχίσει να επηρεάζουν τις περισσότερες λαϊκές ποικιλίες στην ύστερη αρχαιότητα (Gignac 1981, 3-11, 213), αλλά η πιο ριζική απλοποίηση τοποθετείται στους μέσους χρόνους.

11.7.3 ΤΑ ΑΡΣΕΝΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΚΛΙΣΗΣ: Η ΠΑΓΙΩΣΗ ΤΟΥ ΚΛΙΤΙΚΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

(18) Τα αρσενικά πρωτόκλιτα ονόματα σε -ας και -ης, με γενική αρχικά και των δύο σε -ου, αντικατέστησαν την κλασική τους γενική με το -α και το -η αντίστοιχα.

Τέτοια «ομαλοποιημένα» κλιτικά παραδείγματα, δηλαδή με το φωνήεν της γενικής να ακολουθεί εκείνο της ονομαστικής, είχαν χρησιμοποιηθεί ήδη στην κλασική ελληνική για τα κύρια ονόματα (ιδίως στις ιωνικές επιγραφές και σε κείμενα της Μεγάλης αττικής από περιοχές όπου μιλιόταν η ιωνική), αλλά από τον 1ο αιώνα μ.Χ. και εξής αρχίζουν να εμφανίζονται στους παπύρους και παραδείγματα με κοινά ονόματα.

11.7.4 Η ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΠΡΩΤΗΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΗΣ ΚΛΙΣΗΣ: ΤΑ ΠΕΡΙΤΤΟΣΥΛΛΑΒΑ ΚΛΙΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

(19) Η κατάργηση της ομάδας των αρσενικών και θηλυκών συμφωνόληκτων ονομάτων της τρίτης κλίσης προχώρησε αρκετά γρήγορα στον λαϊκό λόγο. Ορισμένα από αυτά είχαν από

νωρίς αντικατασταθεί από ουδέτερα υποκοριστικά σε -ιν. Κατά τα άλλα, η εξέλιξη προχώρησε με την προσθήκη ενός αναλογικού -ν στην αρχική αιτιατική ενικού σε -α, αρχίζοντας από τους ρωμαϊκούς χρόνους (Gignac 1981, 45-46· πβ. 4.11.3). Ο επακόλουθος παραλληλισμός με την αιτιατική της πρώτης κλίσης σε -α(ν) οδήγησε στην αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο παραδειγμάτων και, τελικά, στη συγχώνευσή τους. Έτσι, νέες ονομαστικές σε -α (θηλ.) και -ας (αρσ.) σχηματίστηκαν βάσει της αιτιατικής σε -α(ν), και γρήγορα ακολούθησαν και οι γενικές σε -ας (θηλ.) και -α (αρσ.).

Με την τελική κατάργηση του -ν στην αιτιατική ενικού κινούμαστε προς το σύγχρονο σύστημα των ονομάτων σε -α (που συμπεριλαμβάνει τόσο τα ονόματα που είχαν αρχικά θέμα σε -α όσο και τα συμφωνόληκτα ονόματα), στο οποίο τα θηλυκά ονόματα έχουν κοινή ονομαστική και αιτιατική ενικού σε -α/-η, γενική -ας/-ης, ενώ τα αρσενικά ονόματα έχουν ονομαστική ενικού σε -ας/-ης με κοινή αιτιατική και γενική ενικού σε -α/-η.

Στον πληθυντικό, ωστόσο, οι τύποι των συμφωνόληκτων ονομάτων με ονομαστική σε -ες και αιτιατική σε -ας ήταν εκείνοι που επηρέασαν τους αντίστοιχους τύπους της πρώτης κλίσης σε -αι και -ας: έτσι, το *χωραι*, π.χ., έγινε *χωρες*. Η μερική σύμπτωση της ονομαστικής και της αιτιατικής των συμφωνόληκτων θεμάτων που είχε σημειωθεί ήδη τη ρωμαϊκή περίοδο (4.11.1) έγινε στη συνέχεια, σταδιακά, η νόρμα για ένα νέο «μεικτό» κλιτικό παράδειγμα με ονομαστική και αιτιατική σε -ες, αντικαθιστώντας όλο και περισσότερο την ονομαστική σε -ες και την αιτιατική σε -ας (μολονότι συναντάμε εξαιρέσεις στα ποντιακά και μερικές φορές στα χιώτικα και τα ροδίτικα). Μόνο στη γενική πληθυντικού τα παραδείγματα παρέμεναν εν μέρει διακριτά, επειδή όλα τα πρωτόκλητα αρχικά ονόματα διατήρησαν το τονισμένο επίθημα σε -ων, ενώ τα πρώην συμφωνόληκτα ονόματα που αρχικά έφεραν τον τόνο στην παραλήγουσα τον διατήρησαν στην ίδια θέση, π.χ. *ἐλπίδων* κτλ.

Θα πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι υπήρξε αξιοσημείωτη

μείωση της χρήσης της γενικής πληθυντικού στην προφορική ελληνική μέχρι και τη σύγχρονη εποχή και την εισαγωγή της γενικευμένης παιδείας (πβ., για παράδειγμα, Thumb 1912, 31, για τη δημώδη ελληνική του ύστερου 19ου αιώνα). Στη συνέχεια, όμως, η γενική αναβίωσε, και σήμερα χρησιμοποιείται και πάλι κανονικά με όλες τις λειτουργίες της σύγχρονης γενικής (αν και ανταγωνιστικά με την από + αιτιατική στις μεριστικές δομές).

Το σύνολο των εξελίξεων αυτών επέφερε το μεγάλο πλεονέκτημα της κατάργησης της αλλομορφίας ανάμεσα στην ονομαστική ενικού και στο υπόλοιπο συμφωνόληκτο κλιτικό παράδειγμα (ας συγκρίνουμε τα *ἐλπίδα* / *ἐλπίδας* δίπλα στα *ἐλπίς* / *ἐλπίδος*). Αλλά και πάλι η διαδικασία αυτή παρεμποδίστηκε από τη γνώση της γραπτής γλώσσας (συμπεριλαμβανομένης της παθητικής γνώσης, μέσω της εκκλησιαστικής λειτουργίας), και οι αρχικοί τύποι χρησιμοποιούνται ακόμη στις «λόγιες» γραπτές μορφές συγκεκριμένων λεξιλογικών στοιχείων (πβ. *Τράπεζα της Ελλάδος* κ.ά.). Γενικές σε τονισμένο -ός αντέχουν ακόμη σε κάποιες τοπικές ποικιλίες, ιδίως στα Ιόνια νησιά (όπου μάλιστα σημειώθηκε και κάποια επέκταση στο αρχικό παράδειγμα σε -α, δίνοντας όχι μόνο τοῦ πατρός, αλλά και τῆς πορτός, από το πόρτα).

(20) Η μερική αυτή σύμπτωση πρώτης και τρίτης (συμφωνόληκτης) κλίσης οδήγησε σε περαιτέρω αναμορφώσεις. Έτσι, ο συμφωνόληκτος τύπος της ονομαστικής ενικού *φυγάς* (που στη συνέχεια έγινε *φυγάδας*), με ονομαστική πληθυντικού *φυγάδες*, οδήγησε στην τροποποίηση του αρχαίου συνηρημένου πρωτόκλητου τύπου με τονισμένη ονομαστική ενικού σε -ās (< -*έας), γενική ενικού σε -ā και ονομαστική πληθυντικού σε -αῖ. Αυτοί οι τύποι ήταν αρχικά χαϊδευτικά ονόματα, αλλά στη συνέχεια επεκτάθηκαν ευρέως στη λαϊκή ομιλία, για να δηλώσουν επαγγέλματα και σωματικές ιδιαιτερότητες (*κεφαλάς*, *χειλάς*). Η εν μέρει μεταφορά τους στο συμφωνόληκτο κλιτικό παράδειγμα είναι ήδη εμφανής σε κείμενα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, αλλά κατά τη μεσαιω-

νική περίοδο οι συμφωνόληκτοι τύποι υιοθετήθηκαν κανονικά στον πληθυντικό: π.χ. ἄββās, με παλιά γενική ενικού ἄββā αλλά ονομαστική πληθυντικού ἄββάδες κτλ.

Από αυτό τον τύπο το μορφικό χαρακτηριστικό επεκτάθηκε στη συνέχεια και στα περισσότερα ονόματα που έληγαν σε τονισμένο φωνήεν + -ς, π.χ. παπποῦς, πληθυντικός παπποῦδες, και μετά σε έναν μεγάλο αριθμό δανείων από την τουρκική. Όλοι αυτοί οι τύποι διατήρησαν στη νέα ελληνική το περιττοσύλλαβο κλιτικό τους παράδειγμα.

Το χαρακτηριστικό αυτό «προσέλκυσε» και τους τροποποιημένους τύπους σε -εύς της παλιάς τρίτης κλίσης, π.χ. βασιλείς. Εδώ η αιτιατική βασιλέα παρήγαγε μια νέα ονομαστική βασιλέας, η οποία στην καθημερινή ομιλία εξελίχθηκε με συνίζηση σε βασιλιās. Πάνω σε αυτή τη βάση διαμορφώνεται στη συνέχεια ένα νέο «λαϊκό» κλιτικό παράδειγμα με πληθυντικό βασιλιάδες (που επίσης διατηρείται στη νέα ελληνική).

Το επίθημα -άδες μερικές φορές επεκτάθηκε και στα κανονικά πρωτόκλιτα αρσενικά και θηλυκά: έτσι, το μαθητής, για παράδειγμα, μπορεί να έχει πληθυντικό μαθητές ή μαθητάδες, και το αδερφή μπορεί να έχει πληθυντικό αδερφές ή αδερφάδες κτλ. Στην περίπτωση των αρσενικών, εάν ο τόνος έπεφτε αρχικά στη ρίζα, υπάρχει συχνά ένας παράλληλος τύπος σε -ηδες, π.χ. ῥάφτης, με πληθυντικό ῥαφτάδες και ῥαφτηδες δίπλα στο κανονικό ῥάφτες. Οι επιμηκυμένες μορφές συναντώνται ακόμη διαλεκτικά, αλλά δεν χρησιμοποιούνται στην ΠΝΕ.

(21) Την περίοδο αυτή άρχισε να παρατηρείται και η αφομοίωση του τριτόκλιτου τύπου σε -ις, π.χ. πόλις, προς την πρώτη κλίση. Κάποια πρώιμα παραδείγματα δείχνουν μεταφορά στον τύπο σε -ις / -ίδος, από όπου προκύπτει μια καινούρια αιτιατική σε -ίδα(ν) και η αναδόμηση του κλιτικού παραδείγματος κατά τον γνωστό τρόπο. Αλλά, γενικά, η διαδικασία βασίστηκε στην ήδη υπάρχουσα φωνητική επικάλυψη στην αιτιατική ενικού, π.χ. τριτόκλιτο πόλιν: πρωτόκλιτο νίκην. Αυτή

οδήγησε σε μια ονομαστική ενικού πόλι (ή πόλη: τέτοιου τύπου φυσικά γράφτηκαν πολύ αργότερα) και σε μια γενική ενικού πόλις (ή πόλης) – ακόμη και σε μια ονομαστική / αιτιατική πληθυντικού πόλεις.

Και πάλι, ωστόσο, η διαδικασία ήταν αργή και μερική, καθώς η αρχαία γενική ενικού πόλεως και το αρχαίο κλιτικό παράδειγμα στον πληθυντικό γενικότερα πρόβαλλαν, εξαιτίας της επίδρασης της γραπτής ή της ελληνικής της θείας λειτουργίας, ιδιαίτερη αντίσταση στην αφομοίωση σε όλες εκτός από τις πιο λαϊκές / τοπικές ποικιλίες. Στη σύγχρονη Κοινή, η νέα ονομαστική και αιτιατική ενικού έχει τώρα υιοθετηθεί (και γράφεται με -η), αλλά γίνονται δεκτοί και οι δύο τύποι της γενικής ενικού. Στον πληθυντικό, το αρχαίο παράδειγμα είναι εκείνο που κατάφερε να επικρατήσει: ονομαστική / αιτιατική πόλεις, γενική πόλεων.

11.7.5 ΤΑ ΟΥΔΕΤΕΡΑ

(22) Από τη στιγμή που, γενικά, τα ουδέτερα έληγαν σε φωνήεν + -ν -πβ. τα δύο κύρια κλιτικά παραδείγματα της δεύτερης κλίσης όπως εκπροσωπούνται από το ξύλον και το παιδίν (όπου το -ί(ν) προήλθε από το -ίον, πβ. 6.5.2)–, ήταν φυσικό ο τριτόκλιτος τύπος σε -μαι, γενική ενικού -ματος, να εναρμονιστεί. Τύποι όπως πρά(γ)μαν είναι λοιπόν αρκετά κοινοί την περίοδο που κάνει την εμφάνισή της η δημώδης λογοτεχνία, τον 12ο αιώνα.

Υπάρχει επίσης μια τάση να αντικαθίσταται η κατάληξη της γενικής της δεύτερης κλίσης δίνοντας τον τύπο πρά(γ)μάτου δίπλα στο πρά(γ)ματος, με βάση την υπόθεση ότι τύποι όπως πράγματα κ.ά. ανήκαν στη δεύτερη κλίση. Στην ΠΝΕ υιοθετήθηκε ξανά ο αρχαίος τύπος της γενικής ενικού.

Οι τριτόκλιτοι τύποι σε -ος με θέμα σε -σ- (π.χ. δάσος), με γενική σε -ους και ονομαστική και αιτιατική πληθυντικού σε -η επίσης επιβιώνουν, και μάλιστα προσέλκυσαν και κάποια δευτε-

ρόκλιτα ουδέτερα σε -ο(ν): έτσι, βρίσκουμε τύπους όπως *κάστρη*, *δέντρη* κοντά στα αναμενόμενα *κάστρα*, *δέντρα*.

(23) Από τον 5ο/6ο αιώνα και εξής κάνει την εμφάνισή του το νέο ρηματικό επίθημα -*σιμον*, που χρησιμοποιούνταν για να δηλώνει πράξεις και συναφή νοήματα πιο συγκεκριμένης φύσης, αντικαθιστώντας εν μέρει τα αρχαία αφηρημένα θηλυκά σε -σις (που δεν ήταν δημοφιλή εξαιτίας της κλιτικής τους ανωμαλίας και της ομοηχίας τους με τα πρωτόκλιτα αρσενικά σε -ης) και εν μέρει το ονοματοποιημένο απαρέμφατο, το οποίο στη λαϊκή ομιλία περιοριζόταν όλο και περισσότερο στη χρήση χρονικού επιρρηματικού προσαρτήματος: έτσι το *ιδεῖν* μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε δημώδη κείμενα του όψιμου Μεσαίωνα με τη σημασία του «όταν/αφού είδε...».

11.7.6 ΤΟ ΟΡΙΣΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ

(24) Βάσει των τύπων του ενικού του θηλυκού άρθρου, *ή*, *τή(ν)*, *τῆς*, υπήρχε μια φυσική τάση να αποκτήσει και ο πληθυντικός ένα φωνήεν [i] στην ονομαστική και την αιτιατική, δίνοντας πρώτα [i] στη θέση του *αἱ* και, στη σύγχρονη εποχή, *τίς* αντί *τάς* (το τελευταίο αφού υπέστη την επίδραση της ονομαστικής και αντωνυμικής αιτιατικής του πληθυντικού του θηλυκού σε -*ες* δίνοντας το κοινό μεσαιωνικό [tes]).

Φυσικά, για μεγάλο χρονικό διάστημα τέτοιοι νεότεριοι τύποι δεν γράφονταν, ενώ, όταν άρχισαν να εμφανίζονται στα κείμενα, υπήρχαν αμφιβολίες για το πώς έπρεπε να αποδοθούν. Η σύγχρονη αρθρογραφία χρησιμοποιεί τα *οἱ* και *τίς*. Ας σημειώσουμε, ωστόσο, ότι η ονομαστική πληθυντικού *αἱ* επέζησε στις διαλέκτους της Κάτω Ιταλίας (με γενίκευση στο αρσενικό παράδειγμα, τουλάχιστον σε κάποιες περιοχές), ενώ η αιτιατική πληθυντικού *τάς* χρησιμοποιούνταν, από ό,τι φαίνεται, μέχρι και πρόσφατα σε ορισμένες νησιωτικές διαλέκτους (π.χ. στη Χίο και στη Ρόδο). Το *τῆς* χρησιμοποιείται ακόμα στην Κύπρο.

11.7.7 ΤΑ ΕΠΙΘΕΤΑ

(25) (α) Στα κλιτικά παραδείγματα των επιθέτων υπάρχει μια ισχυρή τάση να έχουν όλοι οι τύποι που επέζησαν τρεις ξεχωριστές καταλήξεις (αρσενικό, θηλυκό και ουδέτερο) σύμφωνα με το πρότυπο του πιο συνηθισμένου τύπου, με δευτερόκλιτα αρσενικά και ουδέτερα σε -ος και -ο(ν), και πρωτόκλιτα θηλυκά σε -α/-η. Έτσι, τα δευτερόκλιτα σύνθετα επίθετα που δεν είχαν ξεχωριστό θηλυκό στην κλασική ελληνική (δηλαδή με αρσενικό και θηλυκό σε -ος) απέκτησαν έναν πρωτόκλιτο θηλυκό τύπο σε -α ή σε -η, για να ευθυγραμμιστούν με το ομαλό κλιτικό παράδειγμα.

(β) Τα επίθετα με τύπους που ανήκαν στην τρίτη κλίση, ακριβώς όπως οι μετοχές και τα ουσιαστικά, αποφεύγονταν όλο και περισσότερο, και συχνά υπόκεινταν σε αναμορφώσεις ή εξέλιπαν. Κύριος επιζών ήταν η ομάδα των επιθέτων με θέμα σε -ύ, η οποία είχε πάντοτε έναν διαφορετικό τύπο για το θηλυκό κατά την πρώτη κλίση (πβ. *βαρύς*, *βαρεῖα*, *βαρὺ*) – μολονότι ακόμη και αυτή υπέστη σημαντική αναμόρφωση. Αντιθέτως, οι συμφωνόληκτοι τύποι είχαν μόνο δύο καταλήξεις και εγκαταλείφθηκαν σε μεγάλη έκταση προς όφελος πιο ομαλών υποκατάστατων. Τα σιγμόληκτα, ωστόσο –π.χ. *εὐγενής* (αρσ./θγλ.), *εὐγενές* (ουδ.)–, μολονότι υπόκεινταν και αυτά σε αντικατάσταση, διατηρούνταν μερικές φορές με τροποποιημένη μορφή.

Οι κυριότερες αλλαγές, οι περισσότερες από τις οποίες ανήκουν στα όψιμα μεσαιωνικά χρόνια, συνοψίζονται στα (26)-(28).

(26) Το κλιτικό παράδειγμα αρσενικών και ουδέτερων επιθέτων σε -ύ (εν. -ύς / -ύ, πληθ. *εῖς* / -έα) ενσωματώθηκε εν μέρει στην πρώτη και τη δεύτερη κλίση, μέσω της ομοηχίας του ενικού αριθμού του αρσενικού επιθέτου με τα αρσενικά ουσιαστικά της πρώτης κλίσης σε -ής και του ενικού του ουδέτερου επι-

θέτου με τα ουδέτερα ουσιαστικά της δεύτερης κλίσης σε -ί(ν).

Αυτοί οι τύποι αρχικά υπήρχαν, βέβαια, αποκλειστικά στην προφορική ελληνική, και η ορθογραφία τους ήταν αρκετά αβέβαιη όταν τελικά χρησιμοποιήθηκαν σε γραπτά κείμενα. Τύποι χωρίς λόγο παρελθόν γράφονταν γενικά σαν να ανήκαν στην πρώτη και τη δεύτερη κλίση: π.χ. αρσ. σταχτής (γεν. σταχτή ή σταχτιού, πληθ. σταχτιοί), θηλ. σταχτιά, ουδ. σταχτί. Σε άλλες περιπτώσεις, πάντως, υπήρξε επίδραση από τη γραπτή γλώσσα. Έτσι, στην περίπτωση του βαρύς/βαρύ, η σύγχρονη ορθογραφία διατήρησε το -υ στον ενικό, αλλά κράτησε το δευτερόκλιτο παράδειγμα και την ορθογράφηση με -ι- στον πληθυντικό (βαριοί/βαριά). Αποτέλεσμα ήταν το αρσενικό και το ουδέτερο ενικού να πιάσουν να ανήκουν σε ένα «ζωντανό» κλιτικό παράδειγμα, και σήμερα δεν έχουν μια αποδεκτή γενική πτώση. Πρωτύτερα, ωστόσο, τύποι σε (-ύ)/-ή και -ιού χρησιμοποιούνταν αρκετά ελεύθερα, και ολόκληρο το παράδειγμα ήταν αρκετά παραγωγικό ώστε να προσελκύσει και κάποια ομαλά επίθετα σε -ός (μερικά από τα οποία καθιερώθηκαν, ιδίως το μακρός, αντί του αρχαίου μακρός).

Περιστασιακά, πάντως, η διαδικασία εξομοίωσης φαίνεται ότι προχώρησε συστηματικά παντού για τυχαίους φωνητικούς λόγους. Έτσι, η ονομαστική πληθυντικού του αρσενικού και θηλυκού γλυκιοί (που αντικατέστησε το αρχαίο γλυκεῖς) και γλυκιές (< αρχαίο γλυκεῖαι) φαίνεται ότι επαναναλύθηκε ως γλυκοί και γλυκές, δηλαδή με «κανονική» ουράνωση του υπερωϊκού μπροστά από τα [i/e]. Βάσει αυτού σχηματίστηκε και ένας δευτερόκλιτος πληθυντικός του ουδετέρου γλυκά χωρίς το στοιχείο [j], και οι τύποι του αρσενικού και του ουδετέρου του πληθυντικού οδήγησαν τότε στους αντίστοιχους τύπους ενικού της δεύτερης κλίσης, γλυκός και γλυκό αντί των αρχαίων γλυκός και γλυκύ. Κατά ειρωνεία, εντούτοις, ο ενικός του θηλυκού παραμένει γλυκιά (< αρχαίο γλυκεῖα), εμποδίζοντας έτσι την πλήρη ομαλοποίηση του παραδείγματος. Παραδείγματα αυτού του τύπου επίσης οδήγησαν στη δημιουργία θη-

λυκών σε -ιά [-'ja] σε κανονικά δευτερόκλιτα και πρωτόκλιτα επίθετα όταν το θέμα τους έληγε σε υπερωϊκό σύμφωνο.

Παράλληλα με αυτές τις αποσπασματικές, και μάλλον συγκεχυμένες, προσπάθειες ένταξης μελών ενός κλιτικού υπό εξαφάνιση παραδείγματος σε ζωντανά εναλλακτικά κλιτικά παραδείγματα στη λαϊκή γλώσσα, υπάρχουν επίσης λέξεις που πάρθηκαν απευθείας από τη γραπτή γλώσσα και που τώρα έχουν ενσωματωθεί στην ΠΝΕ, με το αρχαίο τους κλιτικό παράδειγμα άθικτο. Ένα καλό παράδειγμα είναι το εὐρύς (με γενική εὐρέος, πληθ. εὐρείς).

(27) Ο αρχαίος τύπος ερρινόληκτων επίθετων με αρσενικό και θηλυκό σε -ων και ουδέτερο σε -ον εξαφανίστηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου, εκτός από κάποια σπάνια επίθετα που εισήχθησαν από τη λόγια γραπτή γλώσσα. Υπάρχουν, επίσης, και κάποιες αρχαίες μετοχές σε -ων/γεν. -οντος με κοινή χρήση ως επίθετα, και πάλι με ένα πλήρες αρχαίο παράδειγμα, π.χ. ἐνδιαφέρων, ἐνδιαφέρουσα, ἐνδιαφέρον.

(28) Τα σιγμόληκτα επίθετα που λήγουν στο αρσενικό και το θηλυκό σε -ής και στο ουδέτερο σε -ές αντικαταστάθηκαν με ποικίλους τρόπους από υπάρχοντα εναλλακτικά επίθετα, ή ανασχηματίστηκαν με τη χρησιμοποίηση πιο ομαλών επιθημάτων (χωρίς να επιζήσουν όλα στη νέα ελληνική): π.χ. ἀκριβής > ἀκριβός, ἀληθής > ἀληθινός, ἀμαθής > ἄμαθος και ἄμαθης, εὐγενής > εὐγενός και εὐγενικός, ὑγιής > ὑγιηρός και ὑγιεινός κ.ά. Σε πολλές περιπτώσεις, ωστόσο, ο αρχαίος τύπος επέζησε στη γραπτή γλώσσα και σήμερα έχει ενσωματωθεί εκ νέου στην ΠΝΕ με άθικτο το αρχαίο του κλιτικό παράδειγμα. Σε περιπτώσεις όπου διατηρήθηκαν και οι δύο τύποι υπάρχει συχνά κάποια σημασιολογική διαφοροποίηση (π.χ. ἀκριβής-ἀκριβός, ὑγιής-ὑγιεινός).

Άλλα, πάντως, θεωρήθηκαν ότι ανήκουν στο ίδιο κλιτικό παράδειγμα με τα πρωτόκλιτα ουσιαστικά, όπως το συγγενής ασχετι-

κός με κάτι» > με γενική συγγενή «αυτός που έχει σχέση συγγένειας με κάποιον», και πληθυντικό συγγενήδες. Αυτά έδωσαν στη συνέχεια και παράλληλα θηλυκά σε -ισσα (π.χ. συγγένισσα) και ουδέτερα σε -ικό (π.χ. συγγενικό). Και οι τρεις τύποι ήταν κανονικά ονόματα, αν και στο κατάλληλο σημασιολογικό περιβάλλον μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν δίπλα σε άλλα ονόματα, αποκτώντας έτσι, θα έλεγε κανείς, πραγματική επιθετική λειτουργία. Το επίθημα του ουδετέρου συχνά επεκτεινόταν τότε και στο αρσενικό και το θηλυκό, για να παραγάγει ένα ομαλό επιθετικό παράδειγμα σε -ικός/-ική/-ικό (πβ. *εὐγενικός* παραπάνω). Έτσι, το σύγχρονο επίθετο είναι *συγγενικός*, ενώ το αρχαίο *συγγενής* μαζί με το κλασικό του κλιτικό παράδειγμα έχει σήμερα επανεισαχθεί στη γλώσσα ως ουσιαστικό με την τρέχουσα σημασία.

Πολλοί νεολογισμοί που έληγαν σε -άτης, -ίτης και -ώτης προστέθηκαν αργότερα σε αυτό τον κλιτικό τύπο, παρά τη διαφορά στον τόνο, για να δώσουν τα '-ης/'-ισσα/'-ικο. Από αυτά προέκυψε μια ομάδα από πολύ κοινά επίθετα σε '-ικός, π.χ. *χωριάτης*, *χωριάτικος*. Τα αρσενικά ονόματα αυτού του τύπου σήμερα έχουν ενσωματωθεί σε μεγάλο βαθμό στο ομαλό κλιτικό παράδειγμα της πρώτης κλίσης, με πληθυντικό σε -ες.

11.7.8 ΟΙ ΑΝΤΩΝΥΜΙΕΣ

(29) Αυτή η πολύ σύνθετη κατηγορία συνοψίζεται παρακάτω κάτω από τις ακόλουθες υποκατηγορίες:

- (α) Αόριστες αντωνυμίες
- (β) Ερωτηματικές αντωνυμίες
- (γ) Αναφορικές αντωνυμίες
- (δ) Δεικτικές αντωνυμίες
- (ε) Προσωπικές αντωνυμίες.

(α) Αόριστες

Η αόριστη αντωνυμία/αόριστο επίθετο τις «κάποιος» αντικαθίσταται ολοένα και περισσότερο στη χρήση του ως αόριστου άρθρου

από το αριθμητικό *εἷς* – αργότερα *ένας* (που εμφανιζόταν σποραδικά ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους). Στις αυστηρά αντωνυμικές χρήσεις του μεταπλάστηκε ως *τινάς*, αν και τελικά υποκαταστάθηκε και αυτό με τη σειρά του, όπως εξηγούμε αμέσως παρακάτω.

Το μόριο *κά(ν)*, που αρχικά ήταν ένας συνδυασμός του και «ακόμη» με το τροπικό *ἄν* και χρησιμοποιούνταν στις δυνητικές προτάσεις με ευκτική, χρησιμοποιούνταν και ως ελεύθερο επιτατικό μόριο ήδη από την κλασική ελληνική. Σε συνδυασμό με το *εἷς* πέρασε σταδιακά από τη σημασία του «ακόμη/τουλάχιστον ένας» για να γίνει μια νέα αόριστη αντωνυμία με τη σημασία του «οποιοσδήποτε». Το στοιχείο *κά(ν)* (με το -ν να διατηρείται μόνο σε προφωνητική θέση και στον τύπο *κάμ-ποσος*) συντέθηκε τότε μαζί με άλλες αρχαίες αόριστες αντωνυμίες και επιρρήματα, για να δημιουργηθεί το σύνολο των σύγχρονων αόριστων τύπων. Αλλά αντίθετα από τους αρχαίους τύπους, που χρησιμοποιούνταν με τη διπλή σημασία «οποιοσ(δήποτε) Χ» και «κάποιος Χ», οι τύποι που τους αντικατέστησαν διαιρέθηκαν στις υποκατηγορίες αρνητικής πολικότητας και καταφατικών τύπων (βλ. 12.3.2 για ανάλυση της εξέλιξης αυτής της σημαντικής διάκρισης).

Έτσι, το *κανείς* και το νεότερο *κανένας* (το τελευταίο λειτουργούσε τόσο ως αντωνυμία όσο και ως επίθετο) εμφανίζονται σε αρνητικά, ερωτηματικά και γενικευτικά συμφραζόμενα με τη σημασία «οποιοσδήποτε»/«όποιος», ενώ επίσης χρησιμοποιούνται απόλυτα με την αρνητική-εμφατική σημασία «ούτε ένας». Αρκετά άλλα αοριστολογικά (εμφατικά) στοιχεία αφομοιώθηκαν σε αυτό το σχήμα: *τίποτε* (δηλαδή *τι* «κάτι» + επιτατικό *ποτέ*, μεταγενέστερο *τίποτα*), *ποτέ* (που προσλαμβάνονταν ως εκ φύσεως εμφατικό λόγω του τελικού τονισμένου φωνήεντος), *πουθενά* (δηλαδή *ποθεν* «από κάπου» μετασχηματισμένο σε *που* «κάπου»/«οπουδήποτε»), και με δεδομένο ότι το εμφατικό επίθημα -α χρησιμοποιούνταν στην καθομιλουμένη στα δεικτικά).

Μια διαφορετική ομάδα αοριστολογικών τύπων χρησιμοποιούνταν σε καταφατικά περιβάλλοντα με τη σημασία «κάποιο-

Χ): δηλαδή *κάτι* (< *κά(ν)* + *τι*), *κάποιος* (< *κά(ν)* + *ποιός*, όπου το δεύτερο στοιχείο –αρχικά επίθετο = «κάποιο είδος από»)– προσέλαβε μια επιπρόσθετη αντωνυμική λειτουργία για να αντικαταστήσει το *τις* σε όλες τις καταφατικές λειτουργίες του), *κάπου* (< *κά(ν)* + *που*) κ.ά. Η σύγχρονη ορθογραφία τα αποδίδει όλα χωρίς το σημείο της κράσης, δίνοντάς μας το *κάτι* κτλ. Για τις μεσαιωνικές ποικιλίες με το πρόθημα *ο-* [o-] (π.χ. *όκάτι*, *όκάποιος*), βλ. 12.3.3.

(β) Ερωτηματικές

Ακριβώς όπως η *κόριστη* αντωνυμία *τις* «κάποιος», που αναφέρεται σε *έμψυχα*, αντικαταστάθηκε από το *κάποιος*, έτσι και η ερωτηματική αντωνυμία *τίς*; «ποιος» αντικαταστάθηκε από το *ποιός*; –που αρχικά σήμαινε «τι λογής;»/«τι είδους;»– με την ίδια επέκταση από την επιθετική στην αντωνυμική λειτουργία. Η υποκατάσταση ευνοήθηκε από τη γενική υποχώρηση των τριτόκλιτων τύπων του αρσενικού και του θηλυκού και από το γεγονός ότι τα πιο πολλά ερωτηματικά στοιχεία άρχιζαν ήδη με *π-*, πβ. *ποῦ*, *πότε*; κ.ά. Ο τόνος στη συνέχεια μετατοπίστηκε στην τελευταία συλλαβή, μέσω της συνίζησης, για να σχηματίσει το *ποιός*;

Ωστόσο, το ουδέτερο *τί*;, ακριβώς όπως και το δεύτερο στοιχείο του *αόριστου* *κά-τι*, διατηρήθηκε, και σε κάποιες διαλέκτους –π.χ. στην Παλαιά αθηναϊκή και στις νοτιοανατολικές ομάδες, στην κρητική και σε πολλές κυκλαδικές ποικιλίες– χρησιμοποιήθηκε τόσο πολύ στη φράση *τί (ἐ)ν(ι) τό/τά*; [ˈti n do/da] (πβ. το γαλλικό *qu'est-ce que?*), ώστε τελικά εξελίχθηκε, μέσω ανομοίωσης, στο συγχωνευμένο ερωτηματικό αντωνυμικό *εἵντα/ἴντα*;

(γ) Αναφορικές

Οι «αδύναμοι» αρχικοί τύποι *ὅς/ῆ/ὄ*, που άρχιζαν όλοι, και συχνά και τελείωναν, με φωνήεν, υπόκεινταν σε συναίρεση και απώλεια και έτσι, ήδη από τα κλασικά χρόνια, συχνά αντικαθίσταντο από ισχυρότερους τύπους στη λαϊκή ομιλία.

Τα συνήθη υποκατάστατα κατά την πρόωμη προς μέση πε-

ρίοδο είναι τύποι του άρθρου που άρχιζαν με *τ-* (ήδη από την κλασική ιωνική, όπου το κάποτε προστατευτικό αρχικό /h/ του αληθινού αναφορικού είχε χαθεί κατά την προϊστορική περίοδο) και το άλλοτε *αόριστο* αναφορικό *ὅστις* ή το *εμφατικό* αναφορικό *ὅσπερ* (ιδίως στις περιπτώσεις όπου το άρθρο άρχιζε επίσης από φωνήεν). Το ερωτηματικό *τίς*; χρησιμοποιείται με όμοιο τρόπο μερικές φορές ως αναφορικό. Αυτή η χρήση προκλήθηκε από τη σύμπτωση με την *ὅστις* στις πλάγιες ερωτήσεις/ελεύθερες αναφορικές (πβ. αγγλ. *I know what(ever) she knows*: «ξέρω (ό,)τι ξέρει»), από όπου απέκτησε πρώτα μια ελεύθερη αναφορική χρήση και κατόπιν μια απλή αναφορική χρήση, σύμφωνα με την εκτεταμένη μετακλασική χρήση της *ὅστις*.

Ωστόσο, κατά το τελευταίο τμήμα της περιόδου που επισκοπούμε όλοι αυτοί οι τύποι αντικαταστάθηκαν ευρέως από το *ὅπου* και τις πιο εξελιγμένες (αποτονισμένες) μορφές *όπου* και *πού*, πάλι με κάποια επίδραση από το αντίστοιχο ερωτηματικό *ποῦ*. Αυτό είχε αρχικά μια καθαρά τοπική αναφορική (ή πλάγια ερωτηματική) σημασία, η οποία στη συνέχεια απέκτησε βαθμιαία το ευρύτερο φάσμα λειτουργιών που έχουν οι «τοπικές» προθέσεις *ἐν/εἰς* – δηλαδή όχι μόνο τη σημασία *τῆς* σε τόπο στάσης, αλλά και τού σε τόπο προορισμού (σκοπό) και τη σημασία *οργάνου/συνοδείας*. Μπορούσε τότε να χρησιμοποιείται φυσιολογικά στη συνέχεια, κατ' επέκταση, και ως έμμεσο αναφορικό αντικείμενο (π.χ. «οποιοσδήποτε στον οποίο/με τον οποίο/που μίλησα» κτλ.). Καθώς επανερμηνεύτηκε σε αυτόν το ρόλο ως υποκατάστατο όχι μόνο μιας επιρρηματικής προθετικής φράσης, αλλά επίσης και της «σκέτης» γενικής ή αιτιατικής πτώσης της αντωνυμίας –καλύπτοντας τη γραμματική λειτουργία του έμμεσου αντικειμένου–, γρήγορα ήταν σε θέση να δηλώσει τη γραμματική λειτουργία και του άμεσου αντικειμένου (πάλι ως υποκατάστατο της αιτιατικής): τελικά επεκτάθηκε και σε λειτουργία υποκειμένου. Από τη στιγμή που τώρα έχει λίγο μεγαλύτερη εμβέλεια από ό,τι ένας αναφορικός συμπληρωματικός δείκτης (πβ. το αγγλικό *that*) και αφού οι αναφορικές προτάσεις, ως προσδιορισμοί, είναι εκ φύσεως «γεγονο-

τικές», η χρήση του τελικά επεκτάθηκε και ύστερα από γεγονοτικά ρήματα του τύπου «λυπάμαι».

Αρχίζουμε επίσης να βρίσκουμε δείγματα της απλής αναφορικής χρήσης του κλασικού *όποιος* (αρχικά = «τέτοιου είδους όπως» ή «τι λογής;» σε πλάγιες ερωτηματικές προτάσεις) αντί του *ὅστις*. Κάτι τέτοιο συμφωνούσε τόσο με τη γενική προτίμηση για τους τύπους από π- αντί εκείνων από τ- όσο και με τη γενικότερη τακτική τής εκ νέου χρησιμοποίησης έμμεσων-ερωτηματικών/ελεύθερων-αναφορικών επιθετικών στοιχείων ως απλών αναφορικών αντωνυμιών. Υπήρχε πάλι η τάση να συγχέεται με την αντίστοιχη ευθεία ερωτηματική *ποιός*;, και κατά συνέπεια υπήρχε το έδαφος για περαιτέρω σύγχυση όσον αφορά το καθεστώς του *ὅ-* στην πλήρη του μορφή: δηλαδή, επρόκειτο πράγματι για το *όποιος*, το *ὁ ποιός* (το άρθρο + το ερωτηματικό χρησιμοποιούμενο ως αναφορικό) ή το *ὁ ἴποιος* (το άρθρο ακολουθούμενο από τον πλήρη τύπο που έχει υποστεί αφαίρεση); Γι' αυτό αρχίζουμε επίσης να βρίσκουμε τον «διορθωμένο» τύπο της τελευταίας από αυτές τις εκδοχές, δηλαδή το *ὁ όποιος*, η χρήση του οποίου ενισχύθηκε με την επίδραση των ρομανικών γλωσσών μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης κατά την Δ' Σταυροφορία το 1204 και την επακόλουθη διαίρεση της αυτοκρατορίας μεταξύ των Φράγκων κατακτητών (πβ. γαλλικά *le quel*, ιταλικά *il quale* κτλ.). Στη μη κλασικίζουσα λογοτεχνία του όψιμου Βυζαντίου βρίσκουμε, συνεπώς, το *όποιος/όποιος* (για τον τονισμό του δεύτερου πβ. το *ὅστις*), το *ὁ όποιος* και (με αφαίρεση και/ή συμφυρμό της ερωτηματικής και αναφορικής αντωνυμίας) το *ὁ ποιός/ὁ ποιός* – όλα να χρησιμοποιούνται παράλληλα με το *ἀκλιτο ὅπου*.

Το *όποιος*, όπως και το προγενέστερο *ὅστις*, χρησιμοποιούνταν επίσης ως αόριστη αναφορική αντωνυμία, αλλά σε αυτή την περίπτωση ο τόνος σταθεροποιήθηκε στην πρώτη συλλαβή για να σχηματίσει το *ὅποιος*, απηχώντας τη συνεχιζόμενη επιρροή του κλασικού ουδετέρου *ὅτι*, το οποίο διατηρήθηκε κοντά στο *κᾶ-τι*. Αυτός ο δυϊσμός ήταν φυσικό να οδηγήσει στο *ὅπου* και στις ποι-

κιλίες του, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν –τουλάχιστον για κάποιον διάστημα– στις ελεύθερες αναφορικές προτάσεις.

Στα νέα ελληνικά, ωστόσο, το *που* και το *ο οποίος* χρησιμοποιούνται μόνο ως απλά αναφορικά (το τελευταίο με μια ελαφρώς λόγια χροιά), και το *όποιος* μόνο ως αοριστική/γενικευτική αντωνυμία σε ελεύθερες αναφορικές – αν και υπήρξε μεγάλη αστάθεια στους όψιμους μεσαιωνικούς χρόνους προτού επικρατήσει αυτή η παγιωμένη τυπολογία.

(δ) Δεικτικές

Όπως έχουμε σημειώσει ήδη, η αντωνυμία *αὐτός* εξελίχθηκε σε πραγματικά δεικτική στην ύστερη αρχαιότητα ή στην πρώιμη βυζαντινή εποχή, αντικαθιστώντας το αρχαίο *ὅδε*. Μια τοπική ποικιλία, η οποία επιβιώνει ακόμα σε κάποιες σύγχρονες ομιλούμενες διαλέκτους, ήταν η *ε(ὐ)τός*, με το *ἐ-* διαμορφωμένο κατ' αναλογία προς την *ἐκεῖνος*.

Η αρχαία *οὗτος/αὕτη/τοῦτο* επίσης επιβίωσε, αλλά με ομολοποίηση του κλιτικού της παραδείγματος μέσω της γενίκευσης του θέματος *τουτ-*, για να δώσει τα *τοῦτος/τούτη/τοῦτο* (μερικές φορές με ένα αρχικό *ἐ-*, πάλι κατ' αναλογία προς τις *ἐκεῖνος, ἐ-γώ, ἐ-σύ*).

Υπήρξε επίσης κάποια αλληλεπίδραση μεταξύ των *αὐτός* και *οὗτος*, που βασιζόταν στους θηλυκούς τύπους της καθεμιάς, *αὕτη* και *αὕτη* αντίστοιχα. Ο τελευταίος τύπος παρήγαγε ένα αντίπαλο κλιτικό παράδειγμα με αρσενικό *αὗτος* (ή *αὐτός*) και ουδέτερο *αὐτο* (ή *αὐτο*) – τύποι οι οποίοι δίνουν χρήσιμες για το μέτρο ποικιλίες του *αὐτός* κτλ., και εμφανίζονται αρκετά συχνά στη δημώδη ποίηση του 12ου αιώνα και μετά, τόσο ως καθαρές δεικτικές αντωνυμίες όσο και ως ισχυροί τύποι (δηλαδή μη εγκλιτικοί) των τριτοπρόσωπων αντωνυμιών. Αυτή η εξέλιξη οδήγησε και στο σχηματισμό του *εὗτος/έτος* πλάι στο *ε(ὐ)τός*.

Αυτός ο τελευταίος τύπος μπορεί να μας δώσει την εξήγηση για το σύγχρονο τροπικό επίρρημα *έτσι*. Η φράση *τί λογής*;, που αποτελείται από την *ἀκλιτη* σήμερα ουδέτερη ερωτηματική αντω-

νυμία τί; μαζί με την απολιθωμένη γενική του θηλυκού ονόματος λογή, χρησιμοποιείται πλέον μόνο με τη συνοδεία ενός ουσιαστικού. Αλλά στα μεσαιωνικά ελληνικά μπορούσε προφανώς να εμφανίζεται και απόλυτα, με τη σημασία του «με ποιον τρόπο/πώς;», όπου μια πιθανή απάντηση ήταν η ελλειπτική χρήση της γενικής ενικού του θηλυκού ἔτης «με αυτό τον τρόπο», συμφωνώντας με το λογής. Από αυτό τον τύπο αναπτύχθηκε κατευθείαν η γενική επιρρηματική χρήση («έτσι»). Αλλά σε αυτό το στάδιο η κατάληξη επανερμηνεύτηκε ως ένα επιρρηματικό επίθημα (πβ. την κατάληξη του τόντις < τῶ ὄντι με την προσθήκη του «επιρρηματικού» -ς, όπως στο τότε + ς κτλ.). Αυτό οδήγησε σε μαρτυρούμενους τύπους όπως ἐδ-έτις (βλ. την ακόλουθη παράγραφο για το συγκεκριμένο πρόσφυμα) και (ε)ῖτις (με αφομοίωση του αρχικού φωνήεντος). Ο τύπος ἔτσι εμφανίζει συγκοπή του άτονου φωνήεντος του ἔτις και συνακόλουθη ανάπτυξη (anaptyxis), ενώ στην πρώιμη κυπριακή το ἦτζου ήταν ίσως ένα παρόμοιο παράγωγο του (ε)ῖτις (στο οποίο το τελικό φωνήεν παραμένει, ωστόσο, ανεξήγητο).

Το ἐκεῖνος και το (ἐ)τοῦτος μπορούσαν να επαυξηθούν με ένα επιτατικό επίθημα -ά (μερικές φορές -ἐ) ή με το πρόσφυμα ἐδε- < ἰδέ. Ο εκτεταμένος τύπος αὐτόνος έχει και ένα δεύτερο κλιτικό παράδειγμα πέρα από την ονομαστική ενικού του αρσενικού (π.χ. γεν. εν. αὐτοῦνου/αἰτουνου, θηλ. εν. αὐτήνη κτλ.) και μοιάζει να έχει σχηματιστεί βάσει του ἐκεῖνος – αλλά με τη συνεχιζόμενη επιρροή του απλού αὐτός που οδηγεί στον πιο σύνθετο κλιτικό τύπο.

(ε) Προσωπικές

Ἦδη έχουμε ασχοληθεί με την ανάπτυξη μιας ομάδας από συντετμημένους εγκλιτικούς τύπους των αντωνυμιών του τρίτου προσώπου. Οι αρχές της αναδόμησης του συστήματος των πρωτοπρόσωπων και δευτεροπρόσωπων αντωνυμιών ήταν ήδη εμφανείς σε μερικούς από τους όψιμους παπύρους – πβ. 6.5.4, παράδειγμα (37)(γ). Αυτή την περίοδο οι αλλαγές ολοκληρώνονται.

Ο τύπος της ονομαστικής ενικού του πρώτου προσώπου της

αντωνυμίας (ἐγώ) μαζί με τους υπάρχοντες παράλληλους ισχυρούς και αδύνατους πλάγιους τύπους (π.χ. αιτ. ἐμέ/μὲ) οδήγησε σε ανάλογους σχηματισμούς και για το δεύτερο πρόσωπο ἐσύ (αντικαθιστώντας το κλασικό σὺ), με ισχυρό τύπο της αιτιατικής ἐσέ παράλληλα με τον ασθενή σέ κτλ.

Από τη στιγμή που οι τύποι πληθυντικού για το 1ο και το 2ο πρόσωπο ήταν ομόηχοι (ἡμεῖς/ὕμεῖς), σχηματίστηκαν νέα κλιτικά παραδείγματα για τον πληθυντικό κατά την πρώιμη και τη μέση βυζαντινή περίοδο βάσει του θέματος των τύπων του ενικού: ονομ. ἐμεῖς/ἐσεῖς, αιτ. ἐμᾶς/ἐσᾶς, πλάι στους αδύνατους τύπους μᾶς/σᾶς κτλ.

Για τη χρήση των τύπων της αιτιατικής πληθυντικού των αντωνυμιών 1ου/2ου και 3ου προσώπου ως γενικής, καθώς και με τις κανονικές λειτουργίες της αιτιατικής, βλ. 12.3.3.

Από τις αρχές του 2ου αιώνα, οι τύποι της αιτιατικής ενικού απέκτησαν ένα ιδιότυπο τελικό -ν (ἐμέ(ν)/ἐσέ(ν)), και τον 4ο αιώνα το πρώτο πρόσωπο της αντωνυμίας είχε προσαρμοστεί τυπικά στην τρίτη κλίση (ίσως αναλογικά προς το ἕνα και το τινά), μέσω της προσθήκης του τελικού -α. Και αυτός ο τύπος έλαβε φυσιολογικά το δικό του αναλογικό -ν μαζί με άλλα ονόματα της τρίτης κλίσης, με το ἐμέναν να μαρτυρείται ήδη σε παπύρους του τέλους του 4ου αιώνα. Η παράλληλη εξέλιξη του τύπου της αντωνυμίας του δεύτερου προσώπου (ἐσέναν) ανήκει, ωστόσο, στην πρώιμη και τη μέση βυζαντινή περίοδο.

Από τη στιγμή που οι τύποι αυτοί επανερμηνεύτηκαν τότε ως πρωτόκλιτοι, απέκτησαν τις κατάλληλες γενικές (ακολουθώντας το μοντέλο της κλίσης των αρσενικών), δηλαδή ἐμένα/ἐσένα. Με την απώλεια του τελικού -ν, οι τύποι αυτοί χρησίμευσαν και ως αιτιατική-γενική κατά τον συνήθη τρόπο (βλ. Dressler 1966· Gignac 1981, 161-165).

11.8. Ρηματική μορφολογία και σύνταξη

11.8.1 ΤΟ ΑΠΑΡΕΜΦΑΤΟ

- (30) Το απαρέμφατο αορίστου αναμορφώθηκε κατά τους όψιμους μεσαιωνικούς χρόνους σύμφωνα με το πρότυπο του ενεστωτικού (ατελούς όψης) απαρεμφάτου, δηλαδή $-(σ)αι > -(σ)ει(ν)$ πάνω στη βάση του $-ειν$.

Στον προφορικό λαϊκό λόγο τα απαρέμφατα περιορίστηκαν σταδιακά στα συμπληρώματα των ρημάτων ελέγχου (δηλαδή του τύπου «θέλω», «προσπαθώ» κ.ά., με εννοούμενο υποκείμενο την απαρεμφατική πρόταση: *θέλω να πάω*), και στα συμπληρώματα των βοηθητικών που εκφράζουν τροπικότητα και ρηματική όψη (όπως στα νέα ελληνικά τα «πρόκειται», «μπορώ», «έχω», «αρχίζω», «σταματώ» κτλ.).

Στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια το $να +$ υποτακτική αντικατέστησε σε μεγάλο βαθμό το απαρέμφατο στην πρώτη περίπτωση, ενώ το απαρέμφατο όταν χρησιμοποιούνταν με τα κατάλληλα ρήματα της δεύτερης κατηγορίας μερικές φορές ενισχυόταν με το άρθρο για να σχηματίσει ένα ουσιαστικοποιημένο άμεσο αντικείμενο (πβ. αγγλ. *I start [to talk] → I start [the talking]*). Αρκετά ουδέτερα ονόματα της νέας ελληνικής προήλθαν αρχικά από απαρέμφατα που χρησιμοποιούνταν κατ' αυτό τον τρόπο, π.χ. *φιλι < φιλεῖ(ν)*, *φαῖ < φαγεῖ(ν)* κτλ.

Τελικά, ακόμη και τα απαρεμφατικά συμπληρώματα μετά τα τροπικά ρήματα και τα ρήματα που δηλώνουν όψη αντικαταστάθηκαν από τις $να$ -προτάσεις, με μόνη εξαίρεση εκείνα που ακολουθούσαν το *εἶχα* (πάντοτε σε αόριστο λόγω της ασυμβατότητας του αρχικού νοήματος αυτής της περίφρασης, δηλαδή «είμαι ικανός να», με την ατελή όψη). Αυτό, μέσα από τη χρήση του στις προκείμενες προτάσεις των αντιγεγονοτικών δυνητικών δομών, πέρασε στη συνέχεια στο τελευταίο μέρος αυτής της περιόδου από τη σημασία του «θα (εἶχα)» στο υποθετικό «είχα», και κατόπιν στη σημασία του πραγματικού υπερσυντέλικου (πβ. «αν ο X θα είχε

$Υ-ει → αν ο X είχε Υ-ει → ο X είχε Υ-ειν$). Τελικά, ένας καινούριος παρακείμενος με το *ἔχω* σχηματίστηκε βάσει του υπερσυντέλικου αυτού, αν και αυτή η εξέλιξη ανήκει στη σύγχρονη περίοδο, εποχή στην οποία ο μέλλοντας σταθερά σχηματιζόταν με άλλους τρόπους, χωρίς το βοηθητικό «έχω» (βλ. 11.8.3 για μια διεξοδική πραγμάτευση του παρακειμένου, του υπερσυντέλικου, του μέλλοντα και της δυνητικής έγκλισης).

Το έναρθρο απαρέμφατο επίσης επιβίωσε μέχρι την ύστερη μεσαιωνική περίοδο ως προσάρτημα, προσδιοριστικό του υποκειμένου, ισοδύναμο λειτουργικά με μια χρονική ή τροπική πρόταση. Σε αυτή τη χρήση δεν εμφανιζόταν πια μετά από πρόθεση τοποθετούνταν πάντοτε αμέσως μετά το άρθρο τό, και ποτέ δεν έπαιρνε ανεξάρτητο υποκείμενο σε αιτιατική (δηλαδή η ερμηνεία του ελεγχόταν υποχρεωτικά από το ρήμα της κύριας πρότασης). Από τη στιγμή που τώρα «επωμίζεται» επιτυχώς τη λειτουργία της άκλιτης μετοχής/ γερουνδίου, παύει σταδιακά να χρησιμοποιείται. (Βλ. Joseph 1983 για μια ευσύνοπτη επισκόπηση των ζητημάτων που αφορούν την απώλεια του απαρεμφάτου μέσα στο πλαίσιο της Βαλκανικής Γλωσσικής Ένωσης.)

11.8.2 ΟΙ ΜΕΤΟΧΕΣ

- (31) Οι μετοχές με ατελή όψη (ενεστωτικές) και οι μεσοπαθητικές μετοχές παρακειμένου σε $-όμενος$ και $-μένος$, οι οποίες ανήκαν στα ομαλά κλιτικά παραδείγματα της πρώτης και της δεύτερης κλίσης, επιβίωσαν και οι δύο και μάλιστα η παρουσία τους ήταν έντονη κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Στη συνέχεια οι ενεστωτικοί τύποι, οι οποίοι όπως οι αντίστοιχοί τους ενεργητικοί χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως προσάρτηματα προσδιοριστικά του υποκειμένου, άρχισαν να εκλείπουν σε γλωσσικά περιβάλλοντα όπου ο αντίστοιχος ενεργητικός τύπος είχε γίνει άκλιτος (βλ. αμέσως παρακάτω).

Οι μεσοπαθητικές μετοχές του παρακειμένου, αντίθετα, χρησιμοποιούνταν μόνο σαν επίθετα, τόσο ως επιθετικοί προσδιορι-

σμοί όσο και ως τμήματα του κατηγορήματος (σε «καταστασιακές» περιφράσεις του παρακειμένου με το «είμαι»), σε περιβάλλοντα όπου η συμφωνία ήταν δεδομένη. Τελικά, κάτω από την επίδραση των ρομανικών γλωσσών, μετά το 1204, αυτοί οι τύποι άρχισαν ξανά να χρησιμοποιούνται με το «έχω» για να σχηματίσουν μια ενεργητική περίφραση παρακειμένου η οποία συμφωνούσε συνήθως με το άμεσο αντικείμενο: Έχω το γράμμα γραμμένο κτλ. Σε συνδυασμό με τον αόριστο είχα, οι τύποι αυτοί διαμόρφωσαν έναν τύπο ανταγωνιστικό του υπερσυντέλικου που σχηματιζόταν με το είχα + απαρέμφατο αορίστου. Ανάλογα με την περιοχή, επελέγη τελικά κάποιος από τους τύπους αυτούς ως η κύρια πραγμάτωση αυτού του χρόνου, με τους απαρεμφατικούς τύπους να εμφανίζονται ως η νόρμα στην ΠΝΕ.

Οι εναπομείνουσες μετοχές, με τα περίπλοκα παραδείγματα της τρίτης κλίσης, σταδιακά εξαφανίστηκαν εν μέσω της αυξανόμενης σύγχυσης σε σχέση με το γένος και τον αριθμό (βλ. 6.5.3 για τα πρώιμα στάδια), αφήνοντας τελικά μόνο έναν άκλιτο τύπο σε -οντα. Είναι δύσκολο, δεδομένης της γενικής σύγχυσης, να πει κανείς αν ο τύπος αυτός αντιπροσωπεύει τον παλιό πληθυντικό του ουδετέρου ή έναν τροποποιημένο ενικό, μπορούσε πάντως να σχηματιστεί τόσο από το θέμα ατελούς όψης (ενεστωτικό) όσο και από το θέμα τέλειος όψης (αοριστικό), με το τελευταίο να εμφανίζει -(σ)οντα στη θέση του -(σ)αντα πάνω στο μοντέλο του ατελούς όψης -όντα (πβ. την παράλληλη ανάπλαση του απαρεμφάτου του αορίστου). Η συνακόλουθη παρεμβολή από τα ρομανικά γερούνδια σε -ante / -ant κτλ., τα οποία δήλωναν τον ταυτόχρονο / διαρκή τρόπο ή περίσταση, οδήγησε στην τελική εξαφάνιση των στιγμιαίων αοριστικών τύπων. Με όμοιο τρόπο, παρόλο που οι ελληνικοί τύποι χρησιμοποιούνταν προηγουμένως τόσο ως προσδιορισμοί στο πλαίσιο της ονοματικής φράσης όσο και στην κατηγορηματική τους λειτουργία (στην περίπτωση του αορίστου, ως υποκατάστατα του ενεργητικού υπερσυντέλικου με τον παρελθοντικό τύπο του «είμαι»), η μόνη λειτουργία τους που επιβίωσε στη νέα ελληνική είναι ο επιρρηματικός προσδιορισμός του υποκειμένου.

Η προσθήκη του τελικού -ς, όπως στη νέα ελληνική, φαίνεται ότι ξεκίνησε κι αυτή κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Αυτό το στοιχείο μπορεί να δείχνει μια προσπάθεια να σηματοδοτηθούν οι μετοχικοί τύποι ως ονομαστικές, αλλά ίσως και να αντανακλά την αίσθηση ότι επιτελούσαν μια σχετική επιρρηματική λειτουργία (πβ. την προσθήκη του -ς στα τότε-ς, πότε-ς; τ'όντι-ς κτλ.).

Δεν υπάρχει ωστόσο λόγος να θεωρήσουμε ότι το επίσημο επίπεδο ύφους της μορφωμένης αριστοκρατίας επηρεάστηκε σοβαρά από αυτές τις εξελίξεις πριν από τα τέλη της βυζαντινής περιόδου. Εάν εξετάσουμε τον τρόπο -που δεν ήταν πάντοτε έκδηλα παρωδιακός- στα δήθεν «δημώδη» ποιήματα του Πτωχοπρόδρομου (12.2.2), για παράδειγμα, θα καταλάβουμε ότι η αστική ανώτερη τάξη συνέχισε να χρησιμοποιεί ένα σχεδόν πλήρες φάσμα από κλινόμενες μετοχές, αν και με μειωμένο αριθμό λειτουργιών - πράγμα που αντανακλούσε τον περιορισμό τους στα πιο λαϊκά επίπεδα ύφους σε επιρρηματική σημασία προσδιοριστική του υποκειμένου. (Πβ. Mirambel 1961 για διεξοδική συζήτηση της υποχώρησης της μετοχής.)

11.8.3 ΟΙ ΜΕΛΛΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ, ΟΙ ΠΑΡΑΚΕΙΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΥΠΕΡΣΥΝΤΕΛΙΚΟΙ

(32) Οι κύριοι εκφραστές του μέλλοντα κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο ήταν η περίφραση έχω ή μέλλω + απαρέμφατο, ο ενεστώτας οριστικής (ο οποίος τότε δεν διακρινόταν από τον ενεστώτα υποτακτικής, και μερικές φορές μπορούσε να ερμηνευτεί ως τέτοιος όταν λειτουργούσε ως μέλλοντας), και η υποτακτική αορίστου (η οποία συγχωνεύτηκε στα ομαλά κλιτικά παραδείγματα με τον μέλλοντα οριστικής), πβ. 11.8.6 (α). Στα ανώμαλα / παραπληρωματικά κλιτικά παραδείγματα επιβίωσε τις περισσότερες φορές η υποτακτική αορίστου και όχι οι τύποι του μέλλοντα, αν και με «αναλογικές» κατάληξεις που την «εξομοίωναν» με την «οριστική», λόγω του κεντρικού χαρακτηριστήρα που είχε στο ρηματικό σύστημα η αντίθεση ανάμεσα

στις υποτακτικές με ατελή όψη και τις υποτακτικές με τέλεια όψη.

Κατά την όψιμη βυζαντινή περίοδο, τα βοηθητικά ρήματα σε αυτές τις ποικίλες περιφράσεις άρχισαν να αντικαθίστανται σταθερά από το θέλω, ενώ οι σκέτες υποτακτικές, τόσο του ενεστώτα όσο και του αορίστου, είχαν αρχίσει ήδη από την ύστερη αρχαιότητα να υποστηρίζονται από το ἴνα/νά· το παράγωγο αυτής της διαδικασίας λειτουργούσε όχι μόνο τροπικά, αλλά και ως μέλλοντας:

(i) ἔὰν γὰρ μάθω, ἴνα αὐτῷ συντύχω

Λαυσαϊκή Ιστορία, 1113b

«γιατί αν μάθω, θα του μιλήσω»

Αντίστοιχα, η «δυνητική» (δηλαδή ο «παρελθοντικός» μέλλοντας σε συμπερασματικά/υποθετικά συμφραζόμενα) εκφραζόταν με απλό παρατατικό (δηλαδή με τον παρελθοντικό τύπο του ενεστωτικού θέματος ο οποίος χρησιμοποιούνταν ως μέλλον) και με τους παρελθοντικούς τύπους των απαρεμφατικών περιφράσεων, δηλαδή είχα, ἔμελλα/ἤμελλα, και τελικά ἤθελα + απαρέμφατο. Στα όψιμα μεσαιωνικά χρόνια, ωστόσο, ο «σκέτος» τροπικός παρατατικός κανονικά ενισχυόταν, καθώς εξελισσόταν με βάση την καθιερωμένη χρήση του νά για να δηλώσει έναν αντίστοιχο «ενεστώτα» με λειτουργία μέλλοντα/υποτακτικής:

(ii) ὡς σηκωτῆς νὰ ἐδούλευα τὴν ἅπασαν ἡμέραν

Πτωχοπροδρομικά III, 182

«θα δούλευα ως μεταφορέας όλη την ήμέρα»

Σε κάποια ύστερα μεσαιωνικά κείμενα, πάντως, ιδίως στο κυριότερο χειρόγραφο του *Χρονικού του Μορέως* (H) –αλλά επίσης, σποραδικά, σε κάποια άλλα κείμενα–, βρίσκουμε και το μόριο νά συνδυασμένο με τις περιφράσεις του ἔχω ή του θέλω να σχηματίζει τη σύνθετη υποτακτική νά ἔχω/θέλω + απαρέμφατο. Αυτό ήταν προφανώς συνάρτηση της γνωστής πια σύμπτωσης μέλλοντα/υποτακτικής, που αντιπροσώπευε την προσπάθεια να υπογραμμιστούν

ειδικά οι «τροπικές» χρήσεις αυτών των απαρεμφατικών περιφράσεων. Μερικές φορές στο *Χρονικόν του Μορέως* (αν και πάλι μόνο στο H) αυτή η νέα υποτακτική συνδυάζεται με το θέλω σε βουλητικές δομές, π.χ. στ. 6773: θέλω νὰ σᾶς ἔχω εἰπεῖ «θέλω να σας πω». Τέτοιες εξελίξεις αντανακλούν πιθανότατα τη ρευστή κατάσταση στα όψιμα μεσαιωνικά χρόνια όσον αφορά την έκφραση της τροπικότητας και του μέλλοντα· πάντως αυτοί οι συγκεκριμένοι τύποι είχαν τοπικό ή/και υποπρότυπο χαρακτήρα, και κανείς δεν επέζησε για πολύ.

Η γενική αντικατάσταση του ἔχω/είχα από το θέλω/ἤθελα στην απαρεμφατική περίφραση προκλήθηκε με αφετηρία τη μετατόπιση του είχα + απαρέμφατο στη λειτουργία πραγματικού υπερσυντέλικου. Αυτό είναι δείγμα μιας διαδικασίας που τη βλέπουμε συχνά στην ιστορία των αντιγεγονοτικών δομών, όπου οι δύο προτάσεις, όντας εξίσου «τροπικές», μορφικά εξισώνονται μέσω της γενίκευσης του εμφανώς τροπικού ρηματικού τύπου της απόδοσης και στην υπόθεση του υποθετικού λόγου. Μία από τις επιλογές, επομένως, είναι η υπόθεση του υποθετικού λόγου να αποτελείται από τη δομή νά + παρατατικός αντί του ἄν + παρατατικός. Αλλά και η απαρεμφατική δομή μετατοπίστηκε, και τελικά απομονώθηκε στην υπόθεση, καθώς η δομή (νά +) παρατατικός κυριάρχησε στην απόδοση:

(iii) ἐκεῖνοι ἄν σε εἶχαν εὖρεῖ, Συρίαν οὐκ ἐθεώρεις

Διγενής Ακρίτας (παράλλαγή E), 141

Σε αυτή τη θέση, η απαρεμφατική περίφραση άρχισε σταδιακά να ερμηνεύεται μάλλον ως υποθετικός υπερσυντέλικος παρά ως αληθινά τροπική περίφραση, με βάση την αντίληψη ότι αντιπροσώπευε έναν υποθετικό, διπλά παρελθοντικό τύπο, δηλαδή κάτι που έπρεπε να έχει συμβεί προτού ακολουθήσει η υποθετική συνέπεια. Από τη στιγμή που η τελευταία εκφραζόταν με έναν τροπικό παρελθοντικό χρόνο (παρατατικό), η προηγούμενη συνθήκη γινόταν αντιληπτή ως «περισσότερο παρελθόν».

Ήταν πλέον απλώς ζήτημα χρόνου να αρχίσει η περίφραση με το είχα να χρησιμοποιείται σε περιβάλλοντα με την καθαρά χρο-

νική σημασία του διπλά παρελθοντικού χρόνου ως πραγματικός υπερσυντέλικος. Τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από το *Χρονικόν του Μορέως* (βλ. Χατζιδάκις 1905, 585-609· Aerts 1965· Moser 1988· Horrocks 1995). Ο αντίστοιχος παρακείμενος, που χρησιμοποιούσε το ἔχω + απαρέμφατο αορίστου, είναι σήμερα η νόρμα στη νέα ελληνική. Αυτός σχηματίστηκε βάσει του νέου υπερσυντέλικου, αλλά στην πραγματικότητα τα πρωιμότερα παραδείγματα ανήκουν στη σύγχρονη εποχή – κατά τον Browning (1983, 80), του οποίου τα παραδείγματα από το *Χρονικόν του Μορέως* δεν υποστηρίζονται πολύ από την παράδοση των χειρογράφων ή από το νόημα που απαιτούσαν τα σχετικά συμφραζόμενα. Έτσι, η γραμματική της δημώδους του Σοφιανού στις αρχές του 16ου αιώνα, για παράδειγμα, δεν αναφέρει καθόλου αυτό τον παρακείμενο (βλ. Μέρος III, 14.2.2), ενώ ο Thumb (1912, 161-162) σημειώνει ότι τέτοιοι τύποι ήταν ακόμη σπάνιοι στη δημώδη ελληνική του 19ου αιώνα, και ότι τον καιρό εκείνο μόλις που άρχιζαν να αποκτούν μεγαλύτερη δημοτικότητα μέσω της χρησιμοποίησής τους από τους λογοτέχνες.

Συνεπώς, οι μόνοι «αληθινοί» τύποι παρακειμένου που ήταν διαθέσιμοι κατά τη μεσαιωνική περίοδο ήταν περιφράσεις που χρησιμοποιούσαν μετοχή παθητικού παρακειμένου σε συνδυασμό πρώτα με το «είμαι» (με σημασία καταστασιακή / παθητική) και αργότερα, όπως είπαμε, με το «έχω» (με ενεργητική σημασία), ακολουθώντας το παράδειγμα των ρομανικών γλωσσών στις ελληνικές περιοχές που κατείχαν οι Δυτικοί. Ένας καταστασιακός παθητικός υπερσυντέλικος σχηματίστηκε στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου αναλογικά με τον παρελθοντικό τύπο του «είμαι», ενώ οι μεταγενέστεροι σχηματισμοί του ενεργητικού υπερσυντέλικου που χρησιμοποιούσαν το «είχα» (είτε με απαρέμφατο αορίστου είτε με μετοχή παθητικού παρακειμένου) αντικαθιστούσαν σταθερά, στη διάρκεια της όψιμης βυζαντινής και της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, τις προηγούμενες ενεργητικές περιφράσεις, οι οποίες σχηματίζονταν με τον παρελθοντικό τύπο του «είμαι» + μετοχή αορίστου.

Όσον αφορά την έκφραση του μέλλοντα, η περίφραση με το θέλω + απαρέμφατο (που διακρινόταν συστηματικά από τη βουλη-

τική δομή θέλω + νά) εξακολούθησε να χρησιμοποιείται στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και μέχρι τη σύγχρονη περίοδο. Η φαινομενική συμφωνία βοηθητικού και απαρεμφάτου στο τρίτο ενικό, π.χ. θέλει δμόσει, οδήγησε (γύρω στον 15ο αιώνα και εξής) στην τοπική και / ή λαϊκή χρήση ενός πλήρους κλιτικού παραδείγματος («υποτακτικής») στη θέση του απαρεμφατικού στοιχείου.

Πάντως, η χρήση του νά + υποτακτική για τη δήλωση του μέλλοντα ενισχύθηκε τελικά από την προσθήκη του προσφύματος θε (συντετμημένης μορφής του τρίτου ενικού θέλει, η οποία χρησιμοποιούνταν απρόσωπα). Η υποθετική πλήρης μορφή της πηγής δεν μαρτυρείται παρά αργότερα (βλ. παρακάτω), πράγμα που πιθανόν σημαίνει ότι σε αυτή τη συγκεκριμένη χρήση η συντομευμένη ποικιλία είχε καθιερωθεί πλήρως στη λαϊκή ομιλία – και ίσως και στην προφορική ποίηση – προτού καν χρησιμοποιηθεί στον γραπτό λόγο. Αυτή η δομή είναι και πάλι συστηματικά ξεχωριστή από την προσωπική βουλητική δομή με το θέλω νά, ενώ είναι παράλληλη με την απρόσωπη χρήση άλλων βοηθητικών τροπικών ρημάτων με προτάσεις που εισάγονται με το νά οι οποίες μαρτυρούνται σε όψιμα βυζαντινά λαϊκά κείμενα: πβ., για παράδειγμα, μέλλει (κυρίως σε πρώιμα κυπριακά έργα, π.χ. στο *Χρονικόν του Μαχαιρά* I, 1), πρέπει (π.χ. στο *Χρονικόν του Μορέως* 1342).

Τα πρωιμότερα δείγματα του θε νά χρονολογούνται ίσως από τον 12ο ή τον 13ο αιώνα. Χρησιμοποιείται, λόγου χάρη, στον 24ο στίχο του ποιήματος του *Πορφύρη*, που σώζεται σε ένα σχετικά μεταγενέστερο αντίγραφο, αλλά πιθανόν αντανακλά ένα πρωιμότερο προφορικό άσμα που πραγματευόταν γεγονότα του 10ου ή του 11ου αιώνα, βλ. Μητσάκης (1983, 273-274). Αλλά ακόμη και αν δεχτούμε ότι τα κείμενα αυτά είναι από τη φύση τους αναξιόπιστα – λόγω της ημι-ποφορικής τους προέλευσης και των μεταγενέστερων επεμβάσεων αντιγραφικών και εκδοτών –, η δομή θε νά είναι καθιερωμένη στις έντεχνες κρητικές συνθέσεις τουλάχιστον από τις αρχές του 16ου αιώνα.

Στη συνέχεια, αυτός ο τύπος μέλλοντα αρχίζει να κερδίζει έδαφος σε σχέση με την απαρεμφατική δομή και τελικά, μέσω της

αφομοίωσης και της αποβολής / αποκοπής $-\theta\acute{\epsilon} \nu\acute{\alpha} > \theta\acute{\alpha} \nu\acute{\alpha} > \theta\acute{\alpha}(\nu)-$, γεννήθηκε το νέο μόριο του μέλλοντα $\theta\acute{\alpha}$. Μερικά από τα πρωιμότερα δείγματα εμφανίζονται στην κρητική λογοτεχνία, κυρίως σε είδη ταπεινότερου ύφους όπως η κωμωδία, από τον όψιμο 16ο και τον 17ο αιώνα – πράγμα που μας κάνει να υποθέτουμε ότι ήταν αρχικά ένας λαϊκός / γρηγοροπρόφερτος τύπος. Σημαντικά «πρωιμότερες» μαρτυρίες είναι πιθανότατα παραπλανητικές και οφείλονται σε μεταγενέστερους αντιγραφείς.

Στα νέα ελληνικά το $\theta\acute{\alpha}$ συνδυάζεται με την υποτακτική ενεστώτα και αορίστου (η υποτακτική ενεστώτα είναι πανομοιότυπη με την οριστική ενεστώτα) για να σχηματίσει έναν μέλλοντα με ατελή κι έναν μέλλοντα με τέλεια όψη, και με τον παρατατικό για να σχηματίσει μια ουδέτερη και ως προς το χρόνο και ως προς την όψη «δυνητική» έγκλιση (που μερικές φορές, όπως και στην αγγλική το *would*, μπορεί να δηλώνει θαμιστικό παρελθοντικό χρόνο).

Τελικά, μπορούμε να σημειώσουμε τύπους όπως θέλει γράψω, που αποτελούνται από τον πλήρη τύπο του απρόσωπου ρήματος + υποτακτική. Αυτοί οι σχηματισμοί, που πρωτοεμφανίστηκαν ίσως τον 16ο αιώνα, ήταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί της γλώσσας των νησιών του Ιονίου, αν και κάποια σπάνια δείγματα υπάρχουν και στην κρητική λογοτεχνία, πιθανότατα έπειτα από επτανησιακή επίδραση. Φαίνεται ότι πρόκειται για κατά τύπους συμφυρμό της προσωπικής δομής θέλω γράψω (βλ. παραπάνω) με τον απρόσωπο τύπο $\theta\acute{\epsilon} \nu\acute{\alpha}$ γράψω, που βασίζεται στην εμφανώς πλεοναστική δήλωση του προσώπου στο βοηθητικό ρήμα (βλ. Joseph 1990, κεφ. 5 και 9, και Holton 1993, για εμπεριστατωμένες μελέτες της εξέλιξης του μέλλοντα στη μεσαιωνική και την πρώιμη νέα ελληνική).

11.8.4 Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΑΟΡΙΣΤΟΥ ΜΕ $-κ-$. Ο ΑΟΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΠΑΘΗΤΙΚΗΣ ΦΩΝΗΣ

- (33) Η λειτουργική συγχώνευση των τύπων παρακειμένου και αορίστου (πβ. 6.5.2) ολοκληρώθηκε νωρίς. Γενικά, οι τύποι με αναδιπλασιασμό εγκαταλείφθηκαν, αν και το μοντέλο κοι-

νών ανώμαλων ρημάτων όπως ο αόρ. $\acute{\epsilon}\theta\eta\kappa\alpha$ / πρκμ. $\tau\acute{\epsilon}\theta\eta\kappa\alpha$ ή ο αόρ. $\acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\alpha$ / πρκμ. $\delta\acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\alpha$ οδήγησε στη χρήση κάποιων άλλων παρακειμένων (με τον αναδιπλασιασμό να αντικαθιστά την αύξηση) που προτιμούνταν σε σχέση με τους κληρονομημένους ανώμαλους αορίστους: π.χ. ο πρκμ. $\acute{\epsilon}\sigma\tau\eta\kappa\alpha$, που στην αρχή θεωρήθηκε λανθασμένα ότι άρχιζε με αύξηση, αντικατέστησε τον αόριστο $\acute{\epsilon}\sigma\tau\eta\nu$ ο πρκμ. $\epsilon\ddot{\upsilon}\theta\eta\kappa\alpha$ θεωρήθηκε κατά τον ίδιο τρόπο ότι άρχιζε με αύξηση και αντικατέστησε τον αόριστο $\epsilon\ddot{\upsilon}\theta\eta\nu$ ο πρκμ. $\acute{\epsilon}\beta\eta\kappa\alpha$ (αντί του κλασικού $\beta\acute{\epsilon}\beta\eta\kappa\alpha$) αντικατέστησε το $\acute{\epsilon}\beta\eta\nu$, ιδίως στα σύνθετα: ο πρκμ. $\acute{\epsilon}\gamma\eta\omega\kappa\alpha$ αντικατέστησε τον αόριστο $\acute{\epsilon}\gamma\eta\eta\nu$ κτλ.

Αυτό οδήγησε, με τη σειρά του, στη μερική γενίκευση αυτής της πρακτικής σε όλα τα ρήματα με αόριστο ή παρακείμενο που είχαν [i] ή [o] πριν από την κατάληξη: έτσι, ο παρακείμενος $\acute{\epsilon}\pi\omega\iota\eta\kappa\alpha$ (το κλασικό $\pi\epsilon\pi\omega\iota\eta\kappa\alpha$) συντμήθηκε αργότερα σε $\acute{\epsilon}\pi\omega\iota\kappa\alpha$ / $(\acute{\epsilon})\pi\omega\iota\kappa\alpha$ και κατέληξε να ανταγωνίζεται τον αόριστο $\acute{\epsilon}\pi\omega\iota\eta\sigma\alpha$ κτλ. Μερικές διάλεκτοι της ηπειρωτικής Ελλάδας (ιδίως η ομάδα της Παλαιάς αθηναϊκής, πολλές πελοποννησιακές ποικιλίες και η διάλεκτος της Ηπείρου) γενίκευσαν τελικά τους τύπους με $-κ-$.

Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι ασκούσαν και μια αντίρροπη δύναμη σε πολλά παραδείγματα ανώμαλων αορίστων, η οποία βασιζόταν στον γενικό ανταγωνισμό των τύπων σε $-κ-$ και των τύπων σε $-σ-$ και η οποία οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου σιγματικού αορίστου βάσει του αρχικού μέλλοντα (που τώρα επανερμηνεύεται ως υποτακτική αορίστου) σε $-σω$, π.χ. $\gamma\acute{\nu}\omega\sigma\omega$, $\delta\acute{\omega}\sigma\omega$, και βάσει των αρχικών τύπων του 3ου πληθυντικού του αορίστου σε $-σαν$, π.χ. $\acute{\epsilon}\gamma\eta\omega\sigma\alpha\nu$, $\acute{\epsilon}\delta\omega\sigma\alpha\nu$. Έτσι, τα $\acute{\epsilon}\gamma\eta\omega\sigma\alpha$ / $\acute{\epsilon}\gamma\eta\omega\kappa\alpha$, $\acute{\epsilon}\delta\omega\sigma\alpha$ / $\acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\alpha$ κατέληξαν να ανταγωνίζονται το ένα το άλλο αρκετά ελεύθερα ως αορίστοι. Στα νέα ελληνικά οι σιγματικοί τύποι γενικά επικρατούν (όπως το $\acute{\epsilon}\delta\omega\sigma\alpha$).

Στον παθητικό αόριστο η αναλογική προσθήκη του τελικού $-ν$ στους τύπους του 3ου ενικού (ακολουθώντας τους ενεργητικούς τύπους του 3ου προσώπου ενικού παρελθοντικού χρόνου, οι οποίοι εί-

χαν επιτρέψει προαιρετικά μια τέτοια προσθήκη ήδη από τους κλασικούς χρόνους και τώρα κατά κανόνα την ενθάρρυναν) οδήγησε στην ομοηχία Ιου και ΐου προσώπου ενικού, με αποτέλεσμα να λήγουν και τα δύο σε -ην. Η επακόλουθη απώλεια του τελικού -ν καθόλου δεν επέλυσε το πρόβλημα αυτό, και στη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου το Ιο ενικό -η(ν) αντικαταστάθηκε από το -ηια, ακολουθώντας το οικείο πλέον μοντέλο του ἔβ-ην / ἔβ-ηια κτλ. Αυτός ο νεοτερισμός στη συνέχεια εξαπλώθηκε σταδιακά σε όλο το κλιτικό παράδειγμα επηρεάζοντας λαϊκές ποικιλίες, ώσπου τελικά υιοθετήθηκε από τον καλλιεργημένο λόγο. Στη νέα ελληνική το κλιτικό παράδειγμα του παθητικού αορίστου με θέμα σε -ηκ- είναι πλέον καθιερωμένο σε όλα τα ρήματα, με εξαίρεση μια μικρή ομάδα από «λόγια» ρήματα που υιοθετήθηκαν μέσω της γραπτής λόγιας γλώσσας (με κύριο εκπρόσωπο το *συνελήφθην*).

11.8.5 Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΤΕΛΟΥΣ ΟΥΗΣ

(34) Κατά την πρώιμη και τη μέση περίοδο σημειώθηκε μεγάλη μείωση στην ποικιλία των σχηματισμών των τύπων της ατελούς όψης, διαδικασία που συμπεριλάμβανε κατά κύριο λόγο εκτεταμένους ανασχηματισμούς βάσει του θέματος του αορίστου και άλλων συναφών τύπων. Ως την ύστερη βυζαντινή περίοδο οι περισσότερες από τις αλλαγές που συζητούνται παρακάτω μαρτυρούνται ευρέως σε δημώδη κείμενα όπως το *Χρονικόν του Μορέως* (για πλήρη ανάλυση της φωνολογικής και γραμματικής δομής αυτού του ποιήματος βλ. Egea 1988).

Τα πιο σημαντικά ζητήματα μπορούν να συνοψιστούν κάτω από τους ακόλουθους υπότιτλους, καθένας από τους οποίους θα συζητηθεί με τη σειρά του σε ό,τι ακολουθεί:

- (α) Η τύχη των ρημάτων σε -μι.
- (β) Η εξάπλωση των έρρινων επιθημάτων και η σχέση τους με άλλες ομάδες ρημάτων.
- (γ) Τα επιθήματα -άζω και -ίζω: (i) διασυνδέσεις μεταξύ του -άζω και των ερρινόληκτων και των συνηρημένων

ρημάτων, (ii) διασυνδέσεις μεταξύ των -άζω και -άω, -ίζω και -έω· σύγχυση με τα υπερωικόληκτα θέματα, (iii) «ελαττωμένα» παραδείγματα ορισμένων υπερωικόληκτων και φωνηεντόληκτων ρημάτων.

- (δ) Το επίθημα -εύω και ο αντίκτυπός του σε άλλες ομάδες ατελούς όψης (ιδίως τα ρήματα σε -πτω).
- (ε) Η εξέλιξη των συνηρημένων ρημάτων.

(α) Η τύχη των ρημάτων σε -μι

Κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, τα τελευταία ίχνη από την παλαιά αθέματη κλίση των αρχαίων ρημάτων σε -μι (η οποία ούτως ή άλλως περιοριζόταν στο θέμα της ατελούς όψης) χάνονται τελικά από τον λαϊκό λόγο.

Η περίπτωση του εἶμι έχει ήδη εν μέρει συζητηθεί – πβ. 5.11.1, (18)(δ). Μόνο αυτό το ρήμα απέκτησε ένα κλιτικό παράδειγμα μέσης φωνής, αρχίζοντας από τον παρελθοντικό χρόνο, που ήδη έμοιαζε με μεσοπαθητικό αόριστο στην Κοινή: πβ. ἦν, ἦς (αντί του παλαιότερου ἦσθα), ἦ, ἦμεν, ἦτε, ἦσαν – όλα ομόηχα με τις κανονικές καταλήξεις του παθητικού αορίστου. Όμως, επειδή η σημασία του δήλωνε ατελή όψη, απέκτησε ένα καινούριο μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα παρατατικού (1ο εν. ἦ-μην ήδη στους πτολεμαϊκούς παπύρους – με το αντίστοιχο 1ο πληθ. να εμφανίζεται λίγο αργότερα –, ἦσο, ἦτο κτλ.), που με τη σειρά του «παρήγαγε» έναν καινούριο ενεστώτα (εἶ-μαι, εἶ-σαι κτλ., βασισμένο στον τύπο της ρίζας όπως εμφανίζεται στον αρχικό ενεστώτα εἶ-μί).

Ωστόσο, στο 3ο εν. και 3ο πληθ. ο τύπος ἔνι –συντετμημένη εκδοχή του ἔνεστι / ἔνεισι («πάρχει» / «πάρχουν»)– είχε ήδη αρχίσει να χρησιμοποιείται ευρέως αντί του ἔστί / εἰσί· αυτός ο τύπος αντιστεκόταν σθεναρά στην υποκατάστασή του. Πάντως, φωνολογικά προσαρμόστηκε με τον καιρό στο υπόλοιπο τμήμα του νέου κλιτικού παραδείγματος (πβ. 1ο και 2ο εν. εἶμαι, εἶσαι), πρώτα στο ἔναι και τελικά στο εἶναι. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο αρχικός τύπος του 3ου πληθ. του παρελθοντικού χρόνου ἦσαν επίσης επιβίωσε, αλλά τελικά υπέστη την επίδραση του νέου 3ου εν. ἦτο, δίνοντας το ἦταν.

Στην περίπτωση του *ἴστημι* (μεταβατικό) / *ἵσταμαι* (αμετάβατο) σχηματίστηκε ένας νέος αμετάβατος ενεστώτας *στήκω* βάσει του αμετάβατου παρακειμένου *ἔστηκα* που είχε γίνει αόριστος, ενώ ο μεταβατικός τύπος αντικαταστάθηκε αρχικά από το *ἰστώ* (ήδη από την εποχή του Ηροδότου, ακολουθώντας τα σε -άω συννηρημένα ρήματα) και στη συνέχεια από τα *ἰστάνω* και *στήνω*, σχετικά με τα οποία βλ. το (β) παρακάτω.

Από τη στιγμή που το *ἔστηκα*, εξαιτίας της κατάληξής του, εύκολα παρερμηνευόταν και εκλαμβάνόταν ως μεσοπαθητικός αόριστος, αρχίζουμε να βρίσκουμε έναν μεσοπαθητικό ενεστώτα *στήκομαι* (διαδικασία που υποστηρίζεται από τα μεσοπαθητικά *ἵσταμαι* και *κάθομαι*). Το μεταβατικό *ἰστάνω* επίσης ανασχηματίστηκε ως (ἰ)σταίνω (βλ. παρακάτω), και μολονότι αυτός ο τύπος τελικά υποχώρησε όπου εμφανιζόταν μόνος του (επιβιώνοντας μόνο σε σύνθετα), το χαρακτηριστικό του φωνήεν *ε* επηρέασε το αμετάβατο *στήκω* / *στήκομαι* δίνοντας το *στέκω* / *στέκομαι*, όπως στα νέα ελληνικά. Το αρχαίο μέσο *ἵσταμαι* παρέμεινε παρ' όλα αυτά σε λόγια σύνθετα ρήματα.

Παρόμοιες εξελίξεις σημειώθηκαν και στα άλλα ρήματα σε -μι, με αποτέλεσμα το *τίθημι* να αντικατασταθεί εν μέρει από το *τιθῶ* (ακολουθώντας τα σε -έω συννηρημένα ρήματα, όπως είχε ήδη συμβεί στην ιωνική) και στη συνέχεια από το *θέτω*, που σχηματίστηκε βάσει της ριζικής μορφής που υπάρχει στο *θέτης* και στο *θετικός*. Όταν ο αρχικός αόριστος *ἔθηκα* και ο λειτουργικά ισοδύναμος παρακειμένος *τέθηκα* επανερμηνεύτηκαν ως παθητικοί αόριστοι (ο τελευταίος αποτελεί και τον παθητικό αόριστο στη νέα ελληνική), ο νέος αυτός ενεστώτας απέκτησε έναν ενεργητικό αόριστο *ἔθεσα* βάσει του αρχικού 3ου πληθ. *ἔθεσαν* (το οποίο επίσης είχε το [-e-] του *θέτης* κτλ.). Κατά τον ίδιο τρόπο, το *δίδωμι* έγινε πρώτα *διδῶ* (ακολουθώντας τα σε -όω συννηρημένα ρήματα βάσει ενός αριθμού από τύπους που συνέπιπταν), και ύστερα *δίδω* (που σχηματίστηκε βάσει του αρχικού 1ου πληθ. *δίδομεν*, όπου το φωνήεν *ο*, που ήταν κανονικά μέρος της ρίζας, θεωρήθηκε θεματικό), ή *δίνω* (γι' αυτή την αντικατάσταση, βλ. παρακάτω).

Το μεγαλύτερο μέρος της κατηγορίας των ρημάτων σε -(ν)νυμι είχε ήδη εν μέρει αντικατασταθεί από κανονικούς θεματικούς σχηματισμούς στην ύστερη αρχαιότητα, και τώρα πια αυτή η διαδικασία ολοκληρώνεται: έτσι, το *ἀνοίγνυμι* έγινε *ἀνοίγνῶ* / *ἀνοίγω*. Η πιο ομαλή αρχικά εξέλιξη σε αυτή την τάξη ήταν η αλλαγή -(ν)νυμι > -(ν)νύω. Ωστόσο, στους συχνά εμφανιζόμενους τύπους του 2ου και 3ου ενικού τα επιθήματα -(ν)νύεις / -(ν)νύει έγιναν [-nis / -ni] –με αναβιβασμό του τόνου κατά μία συλλαβή, πβ. (14), παραπάνω– μέσω της συνηθισμένης απλοποίησης των ζευγών όμοιων φωνηέντων. Αυτό οδήγησε, με τη σειρά του, σε ένα 1ο ενικό [-no] και τελικά σε ένα πλήρες αντίστοιχο κλιτικό παράδειγμα: π.χ. *δείκνυμι* > *δεικνύω* > *δείκνω* / *δείχνω*.

(β) Έρρινα επιθήματα

Όταν το προηγούμενο φωνήεν των τύπων που προέκυψαν από τις αλλαγές που περιγράψαμε στην τελευταία παράγραφο ήταν [-o-], όπως στο *ζώνω* < *ζώννυμι*, το κλιτικό παράδειγμα του ενεστώτα [-'ono] και του αορίστου [-osa] (π.χ. *ἔζωσα*) συνέτεινε στο να αποκτήσουν τα περισσότερα από τα παλιά συννηρημένα ρήματα σε -ῶ < -όω (που επίσης είχαν αορίστους σε -ωσα), παράλληλους ενεστώτες σε -ώνω: το *δηλώνω* αντικατέστησε το *δηλώ* κτλ. Αυτή η διαδικασία απάλειψε συνεπώς μια «δύσκολη» ομάδα ρημάτων με πολλούς ανώμαλους τύπους που προέρχονταν από συναίρεση.

Ο παράλληλος τύπος του ὄμοσα –αόριστος του ὁμνύω– οδήγησε σε παράλληλη αντικατάσταση στον ενεστώτα, δίνοντας το *ὁμῶνω* (ας σημειωθεί ότι η συμβατική ορθογραφία εδώ είναι άσχετη με τις εξελίξεις της ομιλούμενης γλώσσας), ενώ το *δώνω*, που βοηθήθηκε από το λατινικό *dono*, άρχισε να ανταγωνίζεται το *δίδω* βάσει του αορίστου *ἔδωσα*, του τύπου που τελικά αντικατέστησε το *ἔδωκα* (βλ. παραπάνω). Το σύγχρονο *δίνω* αντιπροσωπεύει ένα συμβιβασμό μεταξύ του *δώνω* και του *δίδω*.

Αυτή η νέα αρχή υποκατάστασης του αοριστικού [-s-] με το ενεστωτικό [-n-] στη συνέχεια εξαπλώθηκε, έτσι ώστε το *σβέννω* < *σβεννύω* έγινε *σβήνω* βάσει του αορίστου *ἔσβησα* (όπου ο τε-

λευταίος αντικατέστησε το αρχαίο ἔσβεσα κατ' αναλογία προς τον αρχικό παρακείμενο ἔσβηκα). Μπορούμε επίσης να συγκρίνουμε το χύνω αντί του χέω –βάσει του αορίστου ἔχυσα (που αντικατέστησε το προηγούμενο ἔχευα, σχηματισμένο με βάση τους πολλούς τύπους που έχουν θέμα το χν-)–, το ἀφίνω / ἀφήνω αντί του ἀφίημι –βάσει του αορίστου ἄφισα / ἄφησα (εναλλακτικού τύπου του ἄφηκα, πβ. το πρότυπο του ἔδωσα / ἔδωκα παραπάνω)– το δένω αντί του δέω –βάσει του αορίστου ἔδεσα–, το λύνω αντί του λύω –βάσει του αορίστου ἔλυσα–, το στήνω αντί του ἴσθημι –βάσει του παλιού μεταβατικού αορίστου ἔστησα– κ.ά.

Αυτό το παρείσακτο -ν- εξαπλώθηκε στη συνέχεια σε ρήματα με υγρόληκτα θέματα, όπου η οριστική ενεστώτα και η υποτακτική αορίστου είχαν σε πολλές περιπτώσεις γίνει ομόηχες: π.χ. φέρω / υποτακτική αορίστου φέρω (αντικαθιστώντας το προηγούμενο ἐνέγκω), βάλλω / υποτακτική αορίστου βάλλω. Οι αντίστοιχοι ενεστώτες επαναχαρακτηρίστηκαν επομένως με το παραγωγικό -νω, που είτε προστέθηκε στο υπάρχον θέμα, όπως έγινε με το φέρ-νω, είτε το -ν- αντικατέστησε το αρχικό σύμφωνο, όπως στο βά-νω. Αυτό το τελευταίο αντικαταστάθηκε, με τη σειρά του, από το βάζω, ίσως από το (βι)βάζω (αν και υπάρχουν και άλλα δείγματα εναλλαγής του -άνω και του -άζω, πβ. παρακάτω).

Η γενική εξάπλωση του ἔρρινου στοιχείου στο σύστημα των τύπων με ατελή όψη οδήγησε σε μια κατάσταση όπου, ακόμη και αν η οριστική ενεστώτα και η υποτακτική αορίστου παρέμεναν διακριτές σε ρήματα με υγρόληκτο θέμα –όπως στην περίπτωση του (ἐ)παίρω / υποτακτική αορίστου (ἐ)πάρω, «σηκώνω», ή στέλλω / υποτακτική αορίστου στείλω–, επικράτησε η αίσθηση ότι τα -ρω / -λω ήταν κανονικά καταλήξεις της υποτακτικής αορίστου, πράγμα που γρήγορα οδήγησε στην εμφάνιση των παίρνω, στέλλω κτλ. Από τη στιγμή που το κυρίαρχο θεματικό φωνήεν σε όλα αυτά τα ενεστωτικά θέματα ήταν το [-e-], αρκετά ρήματα επαναχαρακτηρίστηκαν με πιο ριζικό τρόπο, έτσι ώστε το σύρω, για παράδειγμα, να γίνει σέρνω και το σπείρω να γίνει σπέρνω. Συχνά, ωστόσο, οι λόγιοι και οι λαϊκοί τύποι συνέχισαν να συνυπάρχουν, και πέ-

ρασαν στη νέα ελληνική ως διπλοτυπίες. Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε την τελική εξάπλωση του ἔρρινου στοιχείου στα συννηρημένα ρήματα με υγρό πριν από την κατάληξη -ῶ. Έτσι, το περῶ έγινε περνῶ, το χαλῶ > χαλνῶ κτλ.

Σε αναλογία με τη σύντμηση του -ωννύει σε -ώνει και την ανάπτυξη νέων κλιτικών παραδειγμάτων σε -ώνω, θα μπορούσαμε να περιμένουμε την παράλληλη εμφάνιση τύπων όπως *πετάνω από το πεταννύω. Γενικά, ωστόσο, αυτή η ομάδα ρημάτων εξελίχθηκε διαφορετικά –βλ. (γ)(i) για λεπτομέρειες– λόγω της μη ικανοποιητικής φύσης του -άνω ως κατάληξης ενεστώτα οριστικής (όπως εξηγούμε αμέσως παρακάτω). Η γενική αντικατάστασή του -ῶ < -ώνω από το -ώνω, πάντως, πράγματι οδήγησε σε σποραδική αντικατάστασή του -ῶ < -άνω από το -άνω. Το ἰστάνω, δίπλα στο ἰστῶ, είναι ένα παράδειγμα, αλλά αυτό το ρήμα, καθώς επίσης κι όλα εκείνα τα οποία είχαν αρχικά αυτό το επίθημα (π.χ. μανθάνω, τυγχάνω, λαμβάνω), ἔδιναν πάλι την αίσθηση προβληματικών τύπων και τα περισσότερα αντικαταστάθηκαν από τύπους σε -αίνω.

Η κύρια αιτία της αποφυγής και της τελικής εγκατάλειψης του -άνω ήταν η συνύπαρξη μιας μεγάλης ομάδας ρημάτων με το επίθημα -αίνω στο θέμα της κτελούς όψης: π.χ. γλυκαίνω, κερδαίνω, μιαίνω, περδαίνω, σημαίνω, ὑγιαίνω και όλα εκείνα που είχαν αόριστο σε -ανα (μερικά αντικαθιστώντας πρωιμότερους τύπους σε -ηνα, π.χ. ἐσήμηνα). Αυτό το επίθημα είχε το πλεονέκτημα ότι εμπεριείχε το φωνήεν -e-, που ήταν χαρακτηριστικό των περισσότερων από τους άλλους ἔρρινους ενεστώτες, τόσο των αρχικών όσο και των νεοτεριστικών. Από τη στιγμή που η υποτακτική αορίστου που αντιστοιχούσε στα σε -αίνω τελείωνε σε -άνω, το -άνω θεωρήθηκε αμέσως κατάλληλος δείκτης γι' αυτή τη λειτουργία. Συνεπώς, πολλές οριστικές ενεστώτα σε -άνω ανασχηματίστηκαν με την πιο «ομαλή» ενεστωτική κατάληξη -αίνω. Έτσι, το ἰστάνω έγινε (i)σταίνω κτλ. Ωστόσο, τα ἰστῶ, ἰστάνω, σταίνω και στήνω (πβ. παραπάνω) επιβιώνουν όλα στη νέα ελληνική (τα τρία πρώτα περιθωριακά σε σύνθετα) – δίνοντας μια τέλεια εικόνα του μεικτού χαρακτήρα της σύγχρονης γλώσσας.

Οι κυριότερες εξαιρέσεις στην αντικατάσταση του -άνω από το -αίνω ήταν οι μονοσύλλαβες ρίζες, όπως φτάνω (< κλασικό φθάνω [fthánoi], που αρχικά σήμαινε «προλαβαίνω» αλλά που ήδη στη λαϊκή Κοινή της ρωμαϊκής περιόδου είχε αρχίσει να αλλάζει σημασία) και κάνω (< κλασικό κάμνω [kámnoi]). Αυτά τα ρήματα, που με επιμονή επέζησαν, προσέλκυσαν ακόμα και μερικά ρήματα που αρχικά έληγαν σε -άζω, π.χ. φτιάνω από το εϋθειάζω, πιάνω από πιέζω / πιάζω (αρχικά σήμαινε «πιέζω δυνατά»), αλλά εμφανίζεται με τη σύγχρονη σημασία ήδη στην ελληνιστική Κοινή). Για άλλες μεταβάσεις στην κατάληξη -άνω / -άζω βλ. παρακάτω το (γ).

Ωστόσο, στην ομάδα των ρημάτων που αρχικά έληγαν σε -άνω η κανονική απώλεια των έρρινων μπροστά από άηχα τριβόμενα στη ρίζα (π.χ. *μανθάνω* [man'thano] > [ma'thano], *λαγχάνω* [laŋ'xano] > [la'xano], *τυγχάνω* [tiŋ'xano] > [ti'xano]) έδωσε την εντύπωση ότι οι νέοι ενεστώτες σε -αίνω σχηματίστηκαν βάσει του θέματος του αορίστου: π.χ. *μαθ-αίνω* / αόριστος *ἔ-μαθ-α*, *λαχ-αίνω* / αόριστος *ἔ-λαχ-α* κ.ά. Αυτό συνέβαλε ώστε το -αίνω να χρησιμοποιείται αρκετά παραγωγικά, δημιουργώντας νέους ενεστώτες πάνω στη βάση συγγενών αοριστικών θεμάτων, π.χ. *λαβ-αίνω* βάσει του αορίστου *ἔ-λαβ-α*, ως υποκατάστατο του *λαμβάνω* (μια λόγια προφορά), έστω και αν το σύμπλεγμα -μβ-, που προφερόταν [-mb-], ήταν επιτρεπτό από τους κανόνες της ομιλούμενης ελληνικής.

Αυτή η πρακτική επεκτάθηκε στη συνέχεια ακόμη περισσότερο, όπως στο (υ)π-άγ-ω. Αρχικά, ο αόριστος αυτού του ρήματος ήταν *ὑπ-ήγαγ-ον*, αλλά ο άκομψος αναδιπλασιασμός της ρίζας εξέπεσε στον λαϊκό λόγο για να δώσει το (υ)π-ῆ(γ)-α (το σύγχρονο *πῆγα*), με υποτακτική (υ)π-ά(γ)-ω (το νέο *πάω*). Από τη στιγμή που το *ἔτάγω* ήταν ομόηχο με την οριστική ενεστώτα, ένας νέος ενεστώτας (υ)π-αγ-αίνω σχηματίστηκε βάσει του θέματος (υ)παγ-, και στη συνέχεια ανασχηματίστηκε βάσει της οριστικής αορίστου (ἔ)πῆγ-α, για να δώσει το νέο ελληνικό *πηγαίνω*. Ένας παρόμοιος ανασχηματισμός λαμβάνει χώρα στο *παθαίνω* (αντί για το κλασικό *πάσχω*), βάσει του αορίστου *ἔπαθα*, και στο *πεθαίνω* (αντί για

το *ἀποθνήσκω*), βάσει του αορίστου (ἄ)π-έ-θαν-α, ενώ πολλά άλλα ρήματα που αρχικά έληγαν σε -ύνω, π.χ. *πλύνω*, *ἀπαλύνω* και *παχύνω*, ανασχηματίστηκαν με όμοιο τρόπο με το πολύ παραγωγικό πλέον επίθημα -αίνω (ή -ένω) – αν και οι λόγιοι και οι λαϊκοί τύποι συχνά επιβιώνουν πλάι πλάι στα νέα ελληνικά.

(γ) Τα επιθήματα -άζω / -ίζω

- (i) Η αλληλεπίδραση του -άζω με τους ερρινόληκτους σχηματισμούς και τα συνηρημένα ρήματα.
- (ii) Οι διασυνδέσεις μεταξύ των -άζω και -άω, -ίζω και -έω· σύγχυση με τα υπερωικόληκτα ρήματα.
- (iii) «Ελαττωμένα» κλιτικά παραδείγματα ορισμένων υπερωικόληκτων και φωνηεντόληκτων ρημάτων.

(i) Όπως παρατηρήσαμε, η εξέλιξη των ρημάτων σε -αννύω (πάλιότερα -άννυμι) πήρε διαφορετική τροπή από την κατά τα άλλα αναμενόμενη αναγωγή τους σε -άνω. Επειδή ο αόριστος του *πεταννύω* ήταν *ἐπέτασα*, το εναλλακτικό μοντέλο των ρημάτων σε -άζω – π.χ. *δικάζω*, με αόριστο (ἔ)δίκασα – ήταν αυτονόητο, και έτσι το *πετάζω* εμφανίζεται στη βυζαντινή περίοδο κοντά στο συνηρημένο *πετῶ*. Αυτό το τελευταίο συνιστούσε αρχικά τον (ανώμαλο) μέλλοντα, αλλά ήδη από την αρχαιότητα άρχισε να χρησιμοποιείται ως ενεστώτας, ανταγωνιζόμενο το *πετάννυμι*, κατ' αναλογία προς μια υποομάδα ρημάτων με ενεστώτα σε -ῶ < -άω και αόριστο σε -ασα, π.χ. *γελῶ*, αόριστος (ἔ)γέλασα· *χαλῶ*, αόριστος (ἔ)χάλασα. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν μια κατάσταση στην οποία μια ομάδα ρημάτων με κατάληξη αρχικά σε -άννυμι εμφάνιζαν σύνολα εναλλακτικών σχηματισμών για τον ενεστώτα: -αννύω, -ῶ (< -άω) και -άζω (ο πρώτος σχηματισμός χάθηκε αρκετά νωρίς).

(ii) Ορισμένα ρήματα που έληγαν σε -ζω παράγονταν προϊστορικά με ουράνωση από ρίζες με ηχηρό οδοντικό και υπερωικό σύμφωνο: π.χ. *φραδ-* → *φράζω* (< *φράδ-jω) και *ἐλπιδ-* → *ἐλπίζω* (< *ἐλπιδ-jω), δίπλα στα *ἄρπαγ-* → *ἄρπάζω* (< *ἄρπάγ-jω) και *στηριγ-* → *στηρίζω* (< *στηρίγ-jω). Αλλά τα επιθήματα -άζω και

-ίζω γρήγορα αποκόπηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για να σχηματίσουν ρήματα από πολλές άλλες ρίζες: έτσι, *ἀγορ-ά* → *ἀγορ-άζω* και *δικ-η* → *δικ-άζω*. Δίπλα στα *ἀρχ-ή* → *ἀρχ-ίζω* και *νομ-ος* → *νομ-ίζω*.

Ο τύπος -άζω συνδέθηκε κυρίως με ονόματα με θέμα σε -α (όπως παραπάνω), έτσι ώστε τα ρήματα αυτά συχνά να κατέχουν στο λεξικό μια θέση η οποία θα μπορούσε να καλυφθεί από γνήσια ονοματικά ρήματα με θέμα σε [a] και κατάληξη -ω (σχηματισμένα από το -ά- + -ω). Μια παρόμοια σχέση παρατηρείται κανένα σε πολλά δευτερόκλιτα ονόματα (θέμα e/o) και ρήματα σε -ίζω: μπορούμε να σημειώσουμε κοντά στο *νόμος* / *νομίζω* και παραδείγματα όπως *καπνός* / *καπνίζω*, *λόγος* / *λογίζομαι*. Έτσι, ένας σημαντικός αριθμός από ρήματα αυτού του τύπου επίσης καταλάμβαναν θέσεις που θα μπορούσαν να έχουν καλυφθεί από γνήσια ονοματικά ρήματα σε -ω με θέμα σε [e/o] (σχηματισμένα από το -έ- + -ω).

Στην ύστερη αρχαιότητα και στην πρώιμη μεσαιωνική ελληνική σημειώνονται εκτεταμένοι αναλογικοί σχηματισμοί. Πολλά ρήματα σε -ω < -άω απέκτησαν νεότερικά ταιρία σε -άζω και πολλά ρήματα σε -άζω απέκτησαν ταιρία σε -ω (τύπος του -άω). Ταυτόχρονα, ένα-δύο ονόματα με θέμα σε -α- απέκτησαν και ένα αντίστοιχο ρήμα σε -άζω, ακόμη και όπου το κλασικό τους ταιρί δεν έληγε στο αναμενόμενο -άω: π.χ. *φωνάζω* αντί *φωνῶ* (< -έω) (πβ. *φωνή*). Κατά όμοιο τρόπο, πολλά ρήματα σε -ω < -έω απέκτησαν και νέο τύπο σε -ίζω, ενώ άλλα σε -ίζω απέκτησαν νέο τύπο σε -ω (-έω), διαδικασία η οποία υποστηρίχτηκε από τον «κοινό» τους αοριστικό τύπο σε [-isa] (δηλαδή -ησα για το -έω και -ισα για το -ίζω). Επιπλέον, ένας αριθμός συνηρημένων ρημάτων σε -ω < -όω -τα οποία αρχικά αποτελούσαν ξεχωριστή υποκατηγορία δευτερόκλιτων ρημάτων προερχόμενων από ονόματα- επίσης προσελκύστηκαν σε αυτό το μοντέλο, μολονότι τα περισσότερα αντικαταστάθηκαν από σχηματισμούς σε -ώνω (βλ. (β) παραπάνω): π.χ. *κεντρίζω* δίπλα στο *κεντρώνω*.

Αν και μόνο τα ρήματα σε -ζω από υπερωικό θέμα είχαν

αρχικά αόριστο σε -ξα (σε αντίθεση προς τα ρήματα με οδοντικό θέμα και αόριστο σε -σα), οι αόριστοι των ρημάτων σε -ζω με μη υπερωικό θέμα είχαν αρχίσει να παίρνουν την κατάληξη -ξα σε διαλεκτικό επίπεδο, ακόμη και στην κλασική ελληνική (κυρίως στη δυτική ελληνική, τη θεσσαλική, τη βοιωτική και την αρκαδο-κυπριακή). Αυτή η παρεμβολή εξαπλώθηκε ακόμη περισσότερο κατά τα πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια στην περίπτωση των ρημάτων σε -ω (< -άω) / -άζω, ώστε το *φωνάζω*, για παράδειγμα, να εμφανίζει μόνο τον αόριστο (ε)φώνηξα. Μπορούμε να συγκρίνουμε επίσης το *βαστῶ* (νεότερικό) / *βαστάζω*, με αόριστο (ε)βάσταξα αντί του πρωιμότερου *ἐβάστασα*, το *πετῶ* / *πετάζω* «εκτείνω, απλώνω» (νεότερικό, που στη συνέχεια μπερδεύτηκε με το *πέτομαι* / *ἵπταμαι*), με αόριστο (ε)πέταξα αντί του πρωιμότερου *ἐπέτασα*, και το *φυσῶ* / *φυσάζω* (νεότερικό), με αόριστο (ε)φύσηξα αντί του πρωιμότερου *ἐφύσησα*. Αν και σε πολλές τέτοιες περιπτώσεις ο συνηρημένος ενεστώτας ήταν αυτός που τελικά επικράτησε, συχνά ο αόριστος σε -ξα, που αρχικά ήταν συνδεδεμένος με τον ασυναίρετο τύπο, ήταν εκείνος που παρέμεινε σε χρήση παράλληλα με αυτόν τον ενεστώτα - ως σημειώσουμε ωστόσο τα *σπά(ζ)ω* / *ἔσπασα* και *σκά(ζ)ω* / *ἔσκασα*.

Ακόμη μεγαλύτερη σύγχυση δημιουργείται από το γεγονός ότι στην κλασική ελληνική πολλά ρήματα που παράγονταν από ρίζες που είχαν σε άγχο υπερωικό είχαν ενεστώτα σε -σσω (αττικό -ττω) και αόριστο σε -ξα, π.χ. *φυλάκ-* → *φυλάσσω*, με αόριστο (ε)φύλαξα. Επειδή η κατάληξη [-so] ήταν ο κατεξοχήν δείκτης της υποτακτικής αορίστου, ρήματα με ενεστώτα οριστικής -σσω πέρασαν συλλήβδην στην υποομάδα των υπερωικών ρημάτων σε -άζω, ακολουθώντας το πρότυπο του *ἀρπάζω* / *ἄρπιαξα* κτλ. Έτσι, το *τάζω* αντικατέστησε το *τάσσω* (αν και υπάρχει σημασιολογική διαφοροποίηση μεταξύ των νέων και των παλαιών τύπων: το *τάζω* σημαίνει «υπόσχεται»), το *ἀλλάζω* αντικατέστησε το *ἀλλάσσω*, το *ταράζω* αντικατέστησε το *ταράσσω* κτλ.

Λίγα από τα νέα αυτά ρήματα σε -άζω, κυρίως το *φυλάζω*, απέκτησαν ταιρί του τύπου σε -άω βάσει του μοντέλου του *πετῶ* /

πετάζω κτλ. Αλλά την εποχή που συνέβη αυτό, τα πιο κοινά συνηρημένα ρήματα σε -άω είχαν αρχίσει να προσθέτουν χαρακτηριστικές καταλήξεις προσώπου και αριθμού στην «αδιαφανή» συνηρημένη κατάληξη του 3ου εν. (βλ. (ε) παρακάτω για πλήρη ανάλυση αυτής της εξέλιξης και των συνεπειών της). Έτσι, το 3ο εν. πετᾶ, για παράδειγμα, συχνά γινόταν πετά-ει με την προσθήκη της κανονικής κατάληξης του 3ου εν. Στη συνέχεια το 1ο εν. πετώ, ως ο μόνος τύπος του κλιτικού παραδείγματος στον ενικό που δεν εμφάνιζε το στοιχείο [-a-], αντικαταστάθηκε από το πετά-ω, και το αποτέλεσμα ήταν ένα μεικτό κλιτικό παράδειγμα που περιλάμβανε τόσο συνηρημένους όσο και φαινομενικά «ασυναίρετους» τύπους (οι τελευταίοι μπροστά από φωνηεντικές καταλήξεις): έτσι έχουμε τα πετά-ω, πετᾶ-ς, πετά-ει, με το [-a-] να γενικεύεται κατόπιν επιλεκτικά στο 1ο και το 3ο πληθυντικό.

Ήταν φυσικό να αρχίσει να εμφανίζεται ένα ουρανικό ημίφωνο [j] σε αυτό τον τύπο μεταξύ του [-a-] και της νέας κατάληξης του 3ου εν., για να δώσει [-'a(j)i], και τότε το αντίστοιχο υπερωικό ημίφωνο [-y-] εισαγόταν επιλεκτικά μεταξύ του [-a-] και της κατάληξης του 1ου εν. δίνοντας [-'aγo]. Αυτό οδήγησε σε σημαντικές παρεμβολές ανάμεσα στα συνηρημένα ρήματα σε -άω και τους ρηματικούς τύπους σε -άγω [-'aγo] που είχαν αρχικά ένα υπερωικό στο θέμα τους (βλ. αμέσως παρακάτω), και τελικά σε μια γενική σύγχυση σχετικά με το ποια είναι η λειτουργία του μεσοφωνηεντικού [-y-/-j-]: εμπόδιζε τη χασμωδία ή αναπαριστούσε το τελικό σύμφωνο ενός ρήματος με ένα υπερωικό στη ρίζα/θέμα;

Τελικά, η επιρροή της γραπτής ελληνικής οδήγησε στην κατάργηση των τύπων του ενεστώτα που περιείχαν επενθετικό [-y-/-j-] – αν και μερικές φορές επιζούν σε διαλέκτους – σημαντική εξαίρεση αποτελούν οι ποικιλίες φυλάω/φυλάγω που και οι δυο εξακολουθούν να υπάρχουν στην ΠΝΕ. Αλλά η προηγούμενη παρουσία του μεσοφωνηεντικού [-y-/-j-] στο παράδειγμα του ενεστώτα οδήγησε, μέσω της παρεξήγησης ότι αυτό ήταν μέρος της ρίζας/θέματος, στο σχηματισμό ενός παράλληλου παρατατικού σε -αγα- – αν και την εξέλιξη αυτή την είχε επίσης προωθήσει η γενίκευση των

ημιφώνων που εμφανίστηκαν στους ασυναίρετους (επαναχαρακτηρισμένους) τύπους του 3ου εν. του παρατατικού, ακριβώς όπως στο αντίστοιχο 3ο εν. του ενεστώτα: δηλαδή «αδιαφανές» συνηρημένο 3ο εν. -α + «ομαλό» -ε > -α(γ)ε. Η ποικιλία αυτή του παρατατικού χρησιμοποιείται ακόμη ευρέως στον καθημερινό λόγο, με τη διατήρηση του υπερωικού/ουρανικού στοιχείου σε ολόκληρο το κλιτικό παράδειγμα, αν και τα βιβλία της γραμματικής, κατά πάγια τακτική, συνιστούν τον εναλλακτικό τύπο σε -αῦσα, για τον οποίο βλ. παρακάτω το (ε). Ωστόσο, στην περίπτωση του φυλά(γ)ω, όπως και των σκάω και σπάω, ο παρατατικός σε -αγα είναι στην πραγματικότητα η μόνη επιλογή και, από αυτή την άποψη, τα ρήματα αυτά εξομοιώνονται με εκείνα που συζητούνται στο (iii).

(iii) Οι ίδιες αυτές εξελίξεις επηρέασαν και έναν μικρό αριθμό από ρηματικούς τύπους που έληγαν αρχικά σε -άγω, π.χ. 1ο εν. οριστικής ενεστώτα/υποτακτικής αορίστου (ὅ)πάγω, 1ο εν. υποτακτικής αορίστου φάγω, και στη συνέχεια επεκτάθηκαν και σε άλλα ρήματα με ρίζα που έληγε σε φωνήεν + -γ-, όπως το λέγω. Επειδή θεωρήθηκε ότι τα υπερωικά/ουρανικά ημίφωνα μπορούσαν να εμφανιστούν ή να παραλειφθούν ελεύθερα στους τύπους του 1ου και του 3ου εν. της μεγάλης ομάδας των ρημάτων σε -ά(γ)ω, αρχίζουμε να βρίσκουμε και τα πάω, φάω και λέω, σαν να ήταν και εδώ το υπερωικό απλώς επενθετικό. Το πρώτο μέλος κάθε ζεύγους είναι φυσικό να έχει τους συντετμημένους τύπους του 2ου εν. και των 1ου και 3ου πληθ., σαν να ήταν και αυτά συνηρημένα ρήματα. Έτσι, βάσει του κλιτικού παραδείγματος του πετά(γ)-ω:

Εν. 1. πετά(γ)-ω	Πλ. 1. πετᾶ-με
2. πετᾶ-ς	2. πετᾶ-τε
3. πετά(γ)-ει	3. πετᾶ-σι/πετᾶ-ν(ε)

έχουμε και:

Εν. 1. πά(γ)-ω	Πλ. 1. πᾶ-με
2. πᾶ-ς	2. πᾶ-τε
3. πά(γ)-ει	3. πᾶ-σι/πᾶ-ν(ε)

Το λέ(γ)ω, στη συνέχεια, ακολουθεί το καθιερωμένο πρότυπο, με τις καταλήξεις να προστίθενται κατά τον ίδιο τρόπο απευθείας σε ένα φαινομενικά φωνηεντικό θέμα:

Εν. 1. λέ(γ)-ω	Πλ. 1. λέ-με(ν)
2. λέ-ς	2. λέ-τε
3. λέ(γ)-ει	3. λέ-σι / λέ-ν(ε)

Κατ' εξαίρεση, το ρήμα θέλω ανέπτυξε και μερικούς συντετμημένους τύπους, δηλαδή 2ο εν. θές, 3ο εν. θέ (που μαρτυρείται μόνο στην περίφραση του μέλλοντα), 1ο πληθ. θέμε, 2ο πληθ. θέτε, 3ο πληθ. θέσι/θέν(ε), από τους οποίους μόνο οι τύποι του 2ου προσώπου χρησιμοποιούνται σήμερα ευρέως – βλ. (35)(γ) για τις καταλήξεις του 3ου πληθ.

Εντέλει, αυτού του τύπου το παράδειγμα επεκτάθηκε στη συνέχεια ακόμη περισσότερο σε μερικά ρήματα των οποίων η ρίζα αρχικά έληγε σε φωνήεν, έτσι ώστε το ακού-ω, για παράδειγμα, κατέληξε να κλίνεται ως εξής: ακοῦ-ς, ακού-ει, ακοῦ-με(ν), ακοῦ-τε, ακοῦ-σι/ακού-ν(ε)· σε αυτή την περίπτωση, η διαδικασία βοηθήθηκε από τη συνηθισμένη απώλεια του ενός από τα δύο όμοια φωνήεντα στο 3ο πληθ. στον λαϊκό λόγο (ακούουσι > ακούσι). Τα συντετμημένα κλιτικά παραδείγματα των ρημάτων ακούω, καίω, κλαίω, λέ(γ)ω, φταίω και τρώ(γ)ω είναι τώρα πλέον καθιερωμένα στη νέα ελληνική.

Βάσει του προτύπου του λέγ-ω/λέ-ω κτλ., και αυτά τα ρήματα ήταν επιδεκτικά της προαιρετικής επένθεσης ενός υπερωικού/ουρανικού στο 1ο/3ο εν. του θέματος της ατελούς όψης. Δίνοντας ακούγ-ω δίπλα στο ακού-ω, καίγ-ω δίπλα στο καί-ω – αν και η διαδικασία υποστηρίχτηκε, όπως και πριν, από τα ημίρρημα που εμφανίστηκαν φυσιολογικά σε τύπους όπως το 3ο εν. του ενεστώτα κλαί(γ)ει ή το 3ο εν. του παρατατικού ἔκλαι(γ)ε. Ο δευτερεύων χαρακτήρας των ημιφώνων αυτών φαίνεται από τη διατήρηση των αρχικών αορίστων σε -σα (π.χ. ἤκουσα), μολοντί γενικεύτηκαν στο κλιτικό παράδειγμα του παρατατικού κατά τον γνωστό πια τρόπο (π.χ. ἤκουγα κτλ.).

(δ) Το επίθημα -εύω και η επίδρασή του: Ρήματα σε -πτω Πρέπει να πούμε και λίγα λόγια σχετικά με την ιδιαίτερα παραγωγική ομάδα ρημάτων με το επίθημα -εύω. Όντας μια αυξανόμενη ομάδα ήδη στην αρχαία ελληνική, συνέχισε να αποκτά νέα μέλη και κατά τον Μεσαίωνα. Αλλά η αλλαγή στην προφορά από το κλασικό [-eú(w)oi], με αόριστο -ευσά [-eusa], σε [-'eno], με αόριστο σε -εψα –πβ. (12)(i) παραπάνω–, είχε σημαντικές συνέπειες κατά το ότι η πολύ κοινή σήμερα μορφή του ενεστώτα με τονισμένο φωνήεν + [-vo] και με αόριστο σε [-psa] (που πρώτα περιοριζόταν σε ελάχιστα ρήματα, όπως το τρώβω/ἔτριψα) οδήγησε γρήγορα στο σχηματισμό ανάλογων νεότεριων ενεστώτων βάσει όλων ουσιαστικά των αορίστων σε -ψα: π.χ. κλέβω (αντί κλέπτω) κατά τον αόριστο ἔκλεψα, κόβω (αντί κόπτω) κατά τον αόριστο ἔκοψα, κρύβω (αντί κρύπτω) κατά τον αόριστο ἔκρυψα κτλ.

Θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε την ύπαρξη παράλληλων τύπων που παρουσίαζαν την αναμενόμενη φωνητική εξέλιξη -φτω και που κάποτε υπήρξαν διαδεδομένοι και, αργότερα, ιδιαίτερα χαρακτηριστικοί των βόρειων διαλέκτων και του ιδιώματος της Κωνσταντινούπολης. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι τύποι αυτοί επικράτησαν και στην πρότυπη γλώσσα σε βάρος του αναλογικού τύπου σε -βω (π.χ. βλάφτω), και δεν είναι συνήθιστο ο αρχικός τύπος σε -πτω να εισάγεται εκ νέου ως ποικιλία από τη λόγια παράδοση (και μερικές φορές να υποσκελίζει τους εναλλακτικούς τύπους, όπως έγινε με το καλύπτω).

Στις νοτιοανατολικές διαλέκτους, στην κρητική και στην ομάδα της Παλαιάς αθηναϊκής, το -εύω πήρε κανονικά τη μορφή -εύγω, και η επένθεση μερικές φορές επεκτάθηκε και στο [-'avo]. Το φαινόμενο αυτό είναι ακόμη ελάχιστο καταγεγραμμένο (π.χ. Krumbacher 1886· Chatzidakis 1892, 123· Kretschmer 1905, 193-204, για ποικίλες αντιτιθέμενες θεωρίες), αν και μερικά από τα προιμότερα παραδείγματα που έχουμε χρονολογούνται γύρω στον 8ο αιώνα, στο βαθμό βέβαια που θεωρήσουμε αξιόπιστες τις αναγνώσεις των χειρογράφων (π.χ. Janmaris 1897, 220). Πιθανότατα να είναι απλού-

στερο να υποθέσουμε ότι το -εύω προφερόταν γενικά [-eú(w)o:] κατά την κλασική περίοδο και ότι η ακόλουθη μετατροπή [eu] > [ew] > [eβ/ev] παρήγαγε τον καθιερωμένο τύπο της ύστερης αρχαιότητας [-'eno], ύστερα από αυτόματη απλοποίηση των διπλών συμφώνων στο ενδιάμεσο στάδιο [-'ew(w)o]. Ωστόσο, σε κάποιες περιοχές τα διπλά σύμφωνα διατηρήθηκαν για περισσότερο καιρό. Έτσι, ακόμη και αν το φαινόμενο είναι περιθωριακό σε ό,τι απέμεινε από την ομάδα της Παλαιάς αθηναϊκής, διατηρείται κανονικά στη νοτιοανατολική περιοχή και κάποτε μπορεί να ήταν χαρακτηριστικό και της πρώιμης μεσαιωνικής κρητικής. Σε αυτές τις διαλέκτους υποθέτουμε ότι το [-'ewwo] έγινε [-'eβγ^wo], όπου το δεύτερο μέρος του συμπλέγματος προέκυψε από αφομοίωση του τριβόμενου, και αντιπροσώπευε την ακόμα και σήμερα χαρακτηριστική ελληνική προφορά του αγγλικού /w/ σε λέξεις όπως *woman* ['γ^wuman]. Αυτό στη συνέχεια δεν μπόρεσε παρά να εξελιχθεί φυσιολογικά στο μαρτυρούμενο [-'ενγο].

(ε) Τα συνηρημένα ρήματα

Ήδη έχουμε εν μέρει συζητήσει παραπάνω αυτή την ομάδα των ρημάτων, και συνεπώς αρκεί να αναφέρουμε εδώ τα κυριότερα σημεία που αφορούν τους τύπους -άω και -έω (ο τύπος -όω είχε κιόλας εκπέσει κατά την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο, όπως σημειώσαμε).

Στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων τα αοριστικά συστήματα των ρημάτων σε -άω και -έω είχαν ήδη συμπίσει στην κλασική ελληνική (δηλαδή με θέμα σε -η-), και μόνο μια μικρή ομάδα ανώμαλων ρημάτων διατήρησαν το [-a-] ή το [-e-] της ατελούς όψης. Οι κυριότερες εξελίξεις στη μετακλασική και μεσαιωνική ελληνική επομένως αφορούν τους τύπους της ατελούς όψης, όπου πολλές αμοιβαίες παρεμβολές είναι ήδη εμφανείς τόσο στην Καινή Διαθήκη όσο και στους αιγυπτιακούς παπύρους από τους πρώιμους μεταχριστιανικούς αιώνες και εξής. Η μεγάλη πλειονότητα τέτοιων περιπτώσεων αφορά την αντικατάσταση του -ῶ (<-ά + ο-) από το -οῦ (<-έ + ο-) στο 1ο εν. παρατατικού, στο 1ο

και το 3ο πληθ. ενεστώτα και παρατατικού και στις μετοχές των ρημάτων σε -άω, εξέλιξη που πιθανότατα οφείλεται στη μεγαλύτερη συχνότητα των πρώτων τύπων και η οποία παρατηρείται όχι μόνο στα σε -έω αλλά και, σε μεγαλύτερη έκταση, στα σε -όω ρήματα (πριν από τον επαναχαρακτηρισμό τους σε -ώνω).

Μολονότι πολλά κοινά ρήματα γενίκευσαν τελικά το [-a-] (δίνοντας έναν ενεστώτα σε -ά(γ)ω και παρατατικό σε -αγα, όπως ήδη σημειώθηκε), οι τύποι του ενεστώτα και του παρατατικού που χρησιμοποιούνταν πιο συχνά στην ύστερη μεσαιωνική εποχή ήταν οι εξής:

(i) Ενεστώτας:	Εν. 1. -ῶ	Πλ. 1. -οὔμε(ν)
	2. -ᾶς	2. -ᾶτε
	3. -ᾷ	3. -οὔσι / -οὔν(ε)
(ii) Παρατατικός:	Εν. 1. -οον	Πλ. 1. -οὔμε(ν)
	2. -ας	2. -ᾶτε
	3. -α(ν)	3. -οον(ε)

[Για τους νεοτερισμούς στις καταλήξεις βλ. παρακάτω, (35)(β-γ).]

Αλλά από τη στιγμή που τα ρήματα σε -άω ήταν τώρα πιο πολυάριθμα στον λαϊκό λόγο από ό,τι τα ρήματα σε -έω (πολλά από τα οποία είχαν λόγοι χαρακτήρα), τα μεικτά κλιτικά παραδείγματα στο (i) και το (ii) προσέλκυσαν βαθμιαία την πλειονότητα των ρημάτων της δεύτερης ομάδας που ήταν ακόμη σε χρήση, ιδίως με βάση την υποομάδα των ήδη κοινών τύπων σε -οον. Έτσι, οι καταλήξεις του ενεστώτα του 2ου εν. -εῖς, του 3ου εν. -εῖ και του 2ου πληθ. -εῖτε αντικαταστάθηκαν τελικά από το -ᾶς, το -ᾷ και το -ᾶτε (με το [a] να γενικεύεται προαιρετικά σε ολόκληρο το κλιτικό παράδειγμα τη σύγχρονη περίοδο). Οι καταλήξεις του παρατατικού του 2ου εν. -εις, του 3ου εν. -ει και του 2ου πληθ. -εῖτε άρχισαν επίσης να αντικαθίστανται από τα -ας, -α και -ᾶτε, αν και εδώ οι αρχικοί τύποι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται παράλληλα για πολύ καιρό και έτσι υπόκεινταν σε περαιτέρω εξελίξεις αυτόνομα (βλ. παρακάτω).

Την εξέλιξη της διαδικασίας σύμπτωσης μπορούμε να τη δούμε μέσα από τα κείμενα στη δημώδη του 14ου και του 15ου αιώνα, αλλά η ολοκλήρωσή της ανήκει στην πρώιμη σύγχρονη περίοδο. Τα εναπομείναντα ρήματα σε -έω, μαζί με το παραδοσιακό τους κλιτικό παράδειγμα, περιορίστηκαν σταδιακά στη λόγια γλώσσα και στην επίσημη γλώσσα της καλλιεργημένης μειοψηφίας (για τις σχετικά λίγες εξαιρέσεις βλ. παρακάτω), αν και πολλά τέτοια ρήματα έχουν έκτοτε επανεισχωθεί στην ΗΝΕ μέσα από τη λόγια παράδοση.

Οι παρεμβολές μεταξύ κλιτικών παραδειγμάτων επεκτάθηκαν φυσιολογικά και στο μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα, όπου μια παρόμοια αντικατάσταση του -ᾶ- από το -οῦ- σημειώθηκε στην υποκατηγορία των ρημάτων σε -άω: έτσι, το 1ο εν. ενεστώτα σε -οῦμαι αντικατέστησε το -ᾶμαι, και το 1ο και 3ο πληθ. ενεστώτα -οῦμεθα / -οῦνται αντικατέστησαν τα -ᾶμεθα / -ᾶνται. Αυτό το κλιτικό παράδειγμα, το οποίο διατήρησε το 2ο και 3ο εν. -ᾶσαι / -ᾶται και το 2ο πληθ. -ᾶσθε, προσέκλυσε στη συνέχεια τα ευρέως χρησιμοποιούμενα «αποθετικά» (δηλαδή μέσης φωνής μόνο) ρήματα της τάξης των σε -έω, όπως το φοβοῦμαι και το λυποῦμαι. Τα ρήματα αυτά διατήρησαν το μεικτό τους κλιτικό παράδειγμα στη νέα ελληνική – με την πρόσθετη δυνατότητα του 1ου εν. -ᾶμαι και μία ή δύο πιο πρόσφατες αλλαγές στις καταλήξεις, πβ. (35)(δ).

Ωστόσο, το μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα της μεγάλης πλειονότητας των ρημάτων σε -άω άρχισε να ανασχηματίζεται κατά τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια σύμφωνα με το πρότυπο των πρωιμότερων εξελίξεων στην τάξη των ρημάτων σε -έω. Αυτές οι εξελίξεις ξεκίνησαν από τον ενεργητικό παρατατικό, όπου τελικά καταργήθηκαν, αλλά επεκτάθηκαν και στην παθητική φωνή, όπου επικράτησαν. Ενώ οι μεταβολές στο (ii) δεν είχαν ακόμη ολοκληρωθεί, μια εναλλακτική εξέλιξη άρχισε να επηρεάζει το αρχικό 3ο εν. του παρατατικού των ρημάτων σε -έω, δηλαδή το -ει (< -ε + ε). Επειδή η κατάληξη αυτή ήταν ομόηχη με την ομοήχη κατάληξη του 3ου εν. του ενεστώτα, επαναχαρακτηρίστηκε σε μεγάλο βαθμό (όπως και το αντίστοιχο -α των ρημάτων σε -άω) με την προσθήκη

της συνηθισμένης κατάληξης του 3ου εν. του παρατατικού, δίνοντας -ει-ε(ν), π.χ. (ἐ)κράτειε(ν). Αυτή η εξέλιξη οδήγησε και στη μεταβολή του 2ου εν. (ἐ)κράτεις σε (ἐ)κράτεις – και ίσως και του 2ου πληθ. (ἐ)κρατεῖτε σε (ἐ)κρατειέτε. Στη συνέχεια σε κάποιες ποικιλίες ο ενικός κανονικοποιήθηκε πλήρως, δίνοντας το 1ο εν. (ἐ)κράτεια. Στην περίπτωση των ρημάτων σε -έω που χρησιμοποιούνταν ακόμη κανονικά, οι νέοι αυτοί τύποι άρχισαν να αντικαθιστούν όχι μόνο εκείνους του αρχικού κλιτικού παραδείγματος, αλλά και τους «παρείσακτους» τύπους σε -άω του (ii).

Ωστόσο, στον πληθυντικό του παρατατικού μια διαφορετική ομάδα νεοτερισμών ξεκίνησαν στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια. Η αρχή έγινε από το μεικτό κλιτικό παράδειγμα του (ii) και σταδιακά επηρεάστηκε και ο ενικός, ώσπου το νέο κλιτικό παράδειγμα αντικατέστησε τελικά κάθε άλλη επιλογή πέρα από το -αγα (δηλαδή όχι μόνο το (ii), αλλά επίσης τους νεοτερικούς τύπους σε -έω που μόλις περιγράψαμε). Από τη στιγμή που το 3ο πληθ. του παλαιού παρατατικού -ουν ήταν ομόηχο και με τον τύπο του 1ου εν. του παρατατικού και με το ομοίό 3ο πληθ. του ενεστώτα των ασυναίρετων ρημάτων, αντικαταστάθηκε ευρύτατα από το -οῦσαν (με την τονισμένη συλλαβή να ακολουθεί εκείνη του 1ου και του 2ου πληθ.) μέσω της ενσωμάτωσης της κατάληξης -σαν του χορίστου ως ενός μορφικά διακριτού επιθήματος για το «3ο πληθυντικού παρελθοντικού χρόνου». Σχετικά παραδείγματα βρίσκουμε ήδη στο Χρονικόν του Μορέως.

Στη συνέχεια το στοιχείο -οῦσ- επεκτάθηκε και στο 1ο πληθ., όπου η αστάθεια της συλλαβικής αύξησης είχε οδηγήσει στη συχνή ομοηχία ανάμεσα στον ενεστώτα και τον παρατατικό: γελοῦμε(ν) / (ἐ)γελοῦμεν → γελοῦμε(ν) / (ἐ)γελούσαμε(ν). Μετά, βάσει αυτού του προτύπου, κατά την πρώιμη σύγχρονη περίοδο δημιουργήθηκε σταδιακά ένα πλήρες κλιτικό παράδειγμα παρατατικού σε -οῦσα, -οῦσες, -οῦσε(ν) κτλ. Η διαδικασία ολοκληρώθηκε πρώτα στις βόρειες διαλέκτους, συμπεριλαμβανομένης της διαλέκτου της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, πρωιμότερες μορφές του πληθυντικού αυτού του τύπου συνδυάζονται με στοιχεία παρμένα από τα άλλα

ανταγωνιστικά κλιτικά παραδείγματα. Στην ΠΝΕ (ίσως ως άμεση συνέπεια της εισροής ομιλητών από την οθωμανική πρωτεύουσα κατά τον 19ο αιώνα) οι τύποι σε -οῦσα θεωρούνται πια η νόρμα για τα συνηρημένα ρήματα, συμπεριλαμβανομένων ακόμη και των λόγιων ρημάτων σε -έω, μολονότι πιο «λαϊκά» ρήματα του τύπου σε -άω (π.χ. κρατῶ / κρατάω κτλ.) διατηρούν ακόμα το -αγα στην καθημερινή γλώσσα πολλών Ελλήνων, ιδίως στον Νότο.

Όμως, προτού συντελεστούν αυτές οι αλλαγές, η αντικατάσταση του -ει- από το -ειε- στον παρατατικό της ενεργητικής φωνής των λαϊκότροπων ρημάτων σε -έω (πβ. 3ο εν. (ἐ)κράτειε κτλ.) είχε οδηγήσει σε μια παράλληλη αντικατάσταση στο 3ο εν. και στο 2ο πληθ. του παρατατικού της μεσοπαθητικής φωνής (δηλαδή -εἶτο(ν) > -ειέτο(ν) και -εἶσθε > -ειέστε).

Από τον παρατατικό ο νεοτερισμός επεκτάθηκε στον ενεστώτα της μεσοπαθητικής φωνής, επηρεάζοντας το 2ο και το 3ο εν. (-εἶσαι / -εἴται) και το 2ο πληθ. (-εἶσθε), δίνοντάς μας έτσι το κλιτικό παράδειγμα στο (iii):

(iii) Εν. 1. -οῦ-μαι	Πλ. 1. -οῦ-μεστε
2. -ειέ-σαι	2. -ειέ-στε
3. -ειέ-ται	3. -οῦ-νται

[Για τις αλλαγές στις καταλήξεις βλ. (35)(δ).]

Στη συνέχεια, το στοιχείο -ου- του 1ου εν. και 1ου και 3ου πληθ. προσαρμόστηκε προς τους άλλους τύπους, δίνοντας -ειου-:

(iv) Εν. 1. -ειοῦ-μαι	Πλ. 1. -ειοῦ-μεστε
2. -ειέ-σαι	2. -ειέ-στε
3. -ειέ-ται	3. -ειοῦ-νται

Και, τέλος, αν και αυτές οι αλλαγές ανήκουν κανονικά στη σύγχρονη περίοδο, το -ειέ- γενικεύτηκε στο 1ο εν., ενώ το -ειό- αντικατέστησε το -ειοῦ- στο 1ο πληθ. βάσει του ομαλού -όμαστε των μη συνηρημένων ρημάτων – βλ. (35)(δ) για λεπτομέρειες. Αυτό το στοιχείο μερικές φορές εξαπλώθηκε στη συνέχεια και στο 2ο πληθ. (δίνοντας -ειό-στε).

Αυτό αναδείχτηκε ως το κυρίαρχο μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα όλων των συνηρημένων ρημάτων, και οι τύποι της ομάδας των ρημάτων σε -άω (εκτός από τα αποθετικά) ενσωματώθηκαν σταδιακά σε αυτό από την όψιμη μεσαιωνική περίοδο και εξής. Η σύγχρονη ελληνική χρησιμοποιεί συνεπώς το ἀγαπιέμαι παράλληλα με το κρατιέμαι κτλ. (η ορθογραφία έχει πλέον καθιερώσει το -ι-). Αλλά τα κλασικά κλιτικά παραδείγματα και των σε -άω και των σε -έω ρημάτων διατηρήθηκαν στη λόγια γλώσσα, και αρκετά ρήματα λόγιας προέλευσης χρησιμοποιούν ακόμη τις κλασικές καταλήξεις.

Σημειώσαμε πρωτίτερα ότι τα πιο κοινά από τα σε -έω ρήματα ενσωματώθηκαν στα συνδυαστικά κλιτικά παραδείγματα των συνηρημένων ρημάτων που δίνονται παραπάνω στα (i) / (ii) και στα (iii) / (iv). Αλλά ακόμα και στη λαϊκή ομιλούμενη γλώσσα αρκετά τέτοια ρήματα επέζησαν στα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και μετά με άθικτο το κλασικό τους κλιτικό παράδειγμα – ή τουλάχιστον παρέμειναν σε μερική χρήση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα εὐχαριστῶ, παρακαλῶ, λαλῶ, κρατῶ, θεωρῶ. Υπήρχε εντούτοις κάποια αβεβαιότητα ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις, και ένα μέρος τους έχει σήμερα απορροφηθεί μερικώς ή και εξ ολοκλήρου στα συνδυαστικά κλιτικά παραδείγματα (π.χ. ολοκληρο το κρατῶ, το λαλῶ στη μεσοπαθητική φωνή, προαιρετικά το ενεργητικό παρακαλῶ και υποχρεωτικά το παθητικό κτλ.).

Πάντως, ένα ρήμα το οποίο παρέμεινε σταθερά στο στρατόπεδο των ρημάτων σε -έω ήταν το μπορῶ, το οποίο σταδιακά αντικατέστησε το κλασικό δύναμαι στην προφορική γλώσσα. Αυτό προήλθε από το αρχαίο σύνθετο εὐ-πορῶ «είμαι εύπορος», αλλά χρησιμοποιούνταν με τη σύγχρονη σημασία του στην καθομιλουμένη ήδη από την αρχαία ελληνική. Ο αόριστός του ήταν εὐπόρεσα ή αργότερα ἠὲπόρεσα (και τα δύο με τη μετακλασική αντικατάσταση του -ρησα βάσει των ρημάτων σε -ράω, στα οποία το θεματικό φωνήεν της ατελούς όψης διατηρούνταν κανονικά και στον αόριστο).

Η αφαίρεση γρήγορα οδήγησε σε έναν ενεστώτα [(f)po'ro] κοντά στον αόριστο [(f)'poresa], των οποίων τα δύσκολα από φω-

νοτακτική άποψη αρχικά συμπλέγματα απλοποιήθηκαν σε [p-]. Όταν τέτοιοι τύποι ακολουθούσαν το αρνητικό (οὐ)δέν ή το υποθετικό ἄν -πράγμα που συνέβαινε αρκετά συχνά με ένα ρήμα τέτοιας σημασίας-, το αρχικό κλειστό μετατρέποταν σε ήχηρό σύμφωνα με τους κανόνες της ομιλούμενης ελληνικής, δίνοντας [ðem/am bo'ro]. Αυτή η προφορά κατέληξε να είναι τόσο κοινή με τη σταθερή επανάληψη σε τέτοια περιβάλλοντα, ώστε στη συνέχεια να χρησιμοποιείται και ανεξάρτητα από αυτά. Έτσι, ο ενεστώτας έγινε *μπορῶ* με παράλληλο αόριστο (ἐ)μπόρεσα. Αλλά καθώς το νέο αυτό ρήμα έδινε την εντύπωση ενός σύνθετου με την πρόθεση ἐν-, σχηματίστηκε και ένας «διορθωμένος» ενεστώτας *ἐμπορῶ*, ο οποίος μερικές φορές εμφανίζεται σε ύστερα μεσαιωνικά κείμενα.

Ο εναλλακτικός αόριστος (αρχικά μετακλασικός αλλά πάντοτε αρχαίος) ἠμπόρεσα προσαρμόστηκε προς το νεότερο *ἐμπόρεσα*, για να δώσει το ἠμπόρεσα και το ζεύγος *ἐμπορῶ/ἐμπόρεσα* οδήγησε στο σχηματισμό ενός καινούριου ενεστώτα ἠμπορῶ για να ταιριάζει με το ἠμπόρεσα. Αυτή η ποικιλία είναι επίσης συχνή στα κείμενα στη δημόδη των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων.

11.8.6 ΟΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΤΑΛΗΞΕΙΣ

(35) Οι βασικές εξελίξεις θα δοθούν συνοπτικά κάτω από τις ακόλουθες επικεφαλίδες:

- (α) Η οριστική και η υποτακτική.
- (β) Μορφολογία των παρελθοντικών χρόνων: Ενεργητική φωνή και μεσοπαθητικός αόριστος· η αύξηση.
- (γ) Το ενεργητικό παράδειγμα: Ο ενεστώτας.
- (δ) Το μεσοπαθητικό παράδειγμα: Ο ενεστώτας.
- (ε) Το μεσοπαθητικό παράδειγμα: Ο παρατατικός.

(α) Η οριστική και η υποτακτική

Όπως σημειώσαμε, στην ύστερη αρχαιότητα οι κανονικές καταλήξεις των χρόνων με ατελή όψη (χωρίς το -σ-) και της υποτακτικής αορίστου (με το -σ-):

Εν. -(σ)ω	-(σ)ης	-(σ)η
Πλ. -(σ)ωμεν	-(σ)ητε	-(σ)ουσι(ν)

συγχωνεύτηκαν με εκείνες της οριστικής ενεστώτα (χωρίς το -σ-) και της οριστικής μέλλοντα (με το -σ-) αντίστοιχα:

Εν. -(σ)ω	-(σ)εις	-(σ)ει
Πλ. -(σ)ομεν	-(σ)ετε	-(σ)ουσι(ν)

περνώντας μέσα από ένα συνδυασμό φωνητικών αλλαγών (δηλαδή το κλασικό ω [o:] και το ο [o] έγιναν [o], το κλασικό ει [e:] και το η/η [ε:/ε:i] έγιναν [i]) και αναλογικής εξομοίωσης, δηλαδή το 2ο και 3ο πλθ. -(σ)ητε/-(σ)ουσι(ν) έγιναν -(σ)ετε/-(σ)ουσι(ν). Η αποσταθεροποίηση του μέλλοντα της οριστικής οδήγησε στην εξάπλωση της χρήσης ενός τύπου ο οποίος, από την άποψη της κλασικής ελληνικής, έμοιαζε να είναι οριστική ενεστώτα (ατελής όψη) και υποτακτική αορίστου (τέλεια όψη) με λειτουργία μέλλοντα (με το θέμα της τέλειας όψης συχνά να επιβιώνει εις βάρος του μέλλοντα σε παραπληρωματικά παραδείγματα). Στη συνέχεια, ο μέλλοντας ανανεώθηκε μορφικά μέσω της χρήσης ποικίλων παρεμφατικών περιφράσεων και δομών με το νά, και αργότερα με το θέ νά, όπως συζητήσαμε ήδη στο 11.8.3.

Παρόμοια αναλογική εξομοίωση έλαβε χώρα και στο μεσοπαθητικό κλιτικό με ατελή όψη παράδειγμα ανάμεσα στην οριστική ενεστώτα (π.χ. λύομαι) και την υποτακτική ενεστώτα (π.χ. λύωμαι). Ο μέσος μέλλοντας (π.χ. λύσομαι) και η υποτακτική του μέσου αορίστου (π.χ. λύσωμαι) θα μπορούσαν κάλλιστα να έχουν συμπέσει κατά τον ίδιο τρόπο, αλλά η υποχώρηση του μέσου αορίστου ως ξεχωριστού κλιτικού παραδείγματος οδήγησε στην πρώιμη απώλεια του συνόλου αυτών των τύπων. Ωστόσο, το σύστημα της παθητικής φωνής ήταν διακριτό ως προς το ότι ο μέλλοντας σε -(θ)ήσομαι σχετιζόταν μεν, αλλά τυπικά ξεχώριζε από τον αόριστο σε -(θ)ην (που σύντομα έγινε μεσοπαθητικός), με υποτακτική σε -(θ)ῶ. Χωρίς ανεξάρτητη υποστήριξη μέσα σε ένα εξελισσόμενο σύστημα όπου οι μέλλοντες «απειλούνταν» έτσι κι αλλιώς, ο παθητικός μέλλοντας ήταν το πρώτο παράδειγμα μέλλοντα που χά-

θήκε (καθώς αντικαταστάθηκε σε μεγάλη κλίμακα από ποικίλες απαραιμφατικές περιφράσεις στην ύστερη αρχαιότητα). Ωστόσο, η οριστική και η υποτακτική αορίστου επέζησαν, όπως ήταν αναμενόμενο – ο αόριστος της υποτακτικής προσλαμβάνοντας χρήσεις μέλλοντα, όπως και οι άλλοι αόριστοι της υποτακτικής (και υποκείμενος στις ίδιες μεταγενέστερες εξελίξεις με το *νά*, το *θὲ νά* κτλ.). Επειδή, πάντως, οι ενεργητικού τύπου καταλήξεις του ήταν τονισμένες, οι σχετικοί τύποι εξομοιώθηκαν αναλογικά με εκείνους τού εν μέρει ομόηχου ενεργητικού κλιτικού παραδείγματος της οριστικής και υποτακτικής ενεστώτα ενεργητικής φωνής των ρημάτων σε -έω, για να δώσουν (όπως είναι ακόμα στα νέα ελληνικά): -(θ)ῶ, -(θ)εῖς, -(θ)εῖ, -(θ)οῦμεν, -(θ)εῖτε, -(θ)οῦσι / -(θ)οῦν.

Η συνεχιζόμενη χρήση στον γραπτό λόγο διαφορετικών γραφημάτων για τις καταλήξεις της υποτακτικής κατά τα μεσαιωνικά χρόνια αποτελεί σε μεγάλο βαθμό χαρακτηριστικό της λόγιας παράδοσης, αν και τουλάχιστον η επίσημη λόγια γλώσσα πιθανότατα συνέχισε να διακρίνει εκείνες τις υποτακτικές των οποίων η «ορθή» γραπτή μορφή δικαιολογούσε προφορά διαφορετική από των αντίστοιχων τύπων της οριστικής.

(β) Η μορφολογία των παρελθοντικών χρόνων: Ενεργητική φωνή και μεσοπαθητικός αόριστος: η αύξηση

Όπως σημειώσαμε (5.8, 6.5.2), μια κοινή ομάδα καταλήξεων παρελθοντικών χρόνων εμφανίστηκε στην ύστερη αρχαιότητα και την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο μέσα από τα παραδείγματα του αρχαίου παρατατικού, αορίστου και ενεργητικού παρακειμένου. Έτσι, οι καταλήξεις του παρατατικού:

(i) Εν.	-ον	-ες	-ε(ν)
Πλ.	-ομεν	-ετε	-ον

του αορίστου:

(ii) Εν.	-(σ)α	-(σ)ας	-(σ)ε(ν)
Πλ.	-(σ)αμεν	-(σ)ατε	-(σ)αν

και του παρακειμένου:

(iii) Εν.	-(κ)α	-(κ)ας	-(κ)ε(ν)
Πλ.	-(κ)αμεν	-(κ)ατε	-(κ)ασι(ν)

συνδυάστηκαν όλες μαζί σε ένα ενιαίο σύστημα, το οποίο δίνεται στο (iv) (με εναλλακτικούς τύπους στο 2ο και στο 3ο πληθ. Παραβλέπουμε εδώ τους τύπους του παρατατικού των συνηρημένων ρημάτων):

(iv) Εν.	-α	-ες	-ε(ν)
Πλ.	-αμεν	-ατε	-αν(ε)
		-ετε	-ασι(ν)

Οι χαρακτηριστικοί δείκτες του αορίστου και του παρακειμένου -σ/-κ- προστίθενται ως προθήματα στις καταλήξεις.

Η εκδοχή του κλιτικού παραδείγματος αορίστου και παρακειμένου με -κ- υιοθετήθηκε σταδιακά στον μεσοπαθητικό αόριστο (-(θ)η-κα κτλ.), όπως έχουμε δει, διαδικασία που είχε ολοκληρωθεί στη λαϊκή προφορική γλώσσα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (ο πραγματικός μέσος αόριστος είχε σε μεγάλη έκταση εγκαταλειφθεί ήδη από την ύστερη αρχαιότητα, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις ρημάτων με μεγάλη συχνότητα, όπως το *ἠρξάμην*).

Στην ΠΝΕ το 2ο και το 3ο πληθ. -ατε και -αν είναι πλέον ο κανόνας, αλλά οι εναλλακτικοί τύποι εμφανίζονται ακόμη σε διαλέκτους. Ωστόσο, στη μεσαιωνική δημόδη ποίηση υπάρχει γενικά μια διχόνομη στη χρήση των δύο τριτοπρόσωπων τύπων του πληθυντικού (που στις περισσότερες περιπτώσεις οφείλεται σε μετρικούς λόγους). Αλλά, αφού ακόμη και τα πρώιμα πεζά κείμενα εμφανίζουν παρόμοια αβεβαιότητα, και αφού η γραμματική του Σοφριανού (βλ. Μέρος III, 14.2.2) αποδέχεται σε πολλές περιπτώσεις και τους δύο τύπους, φαίνεται ότι οι εναλλακτικοί τύποι χρησιμοποιούνταν παράλληλα σε μεγάλο βαθμό κατά τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και την πρώιμη νεοελληνική περίοδο, και ότι ακόμη και ο ίδιος ομιλητής θα μπορούσε να τους χρησιμοποιεί σχεδόν αδιακρίτως.

Στην κλασική ελληνική όλοι οι παρελθοντικοί χρόνοι έπαιρναν αύξηση, η οποία συνίστατο είτε στην προσθήκη του συλλαβικού *ê-* (περιστασιακά *ê-*, βλ. παρακάτω) σε τύπους που άρχιζαν με σύμφωνο (συλλαβική αύξηση) είτε στην έκταση του αρχικού στοιχείου των τύπων που άρχιζαν από φωνήεν ή δίφθογγο (χρονική αύξηση). Η χρονική αύξηση γρήγορα έπαψε να χρησιμοποιείται εξαιτίας της ποικιλομορφίας της και της απώλειας με τις φωνητικές αλλαγές της συναφούς έννοιας της μακρότητας. Σε μερικές περιοχές χρησιμοποιούνταν η συλλαβική αύξηση στη θέση του αρχικού φωνήεντος, αλλά στην ΠΝΕ οι παρελθοντικοί χρόνοι έχουν κανονικά το ίδιο αρχικό φωνήεν με τους τύπους των μη παρελθοντικών χρόνων (εξαιρούνται οι λόγιοι τύποι που έχουν επιβιώσει).

Η συλλαβική αύξηση επέζησε περισσότερο, αλλά και εκείνης ο ρόλος υπονομεύτηκε εν μέρει από την αφαίρεση. Στην ΠΝΕ, επομένως, επιβιώνει μόνο όταν τονίζεται (μολονότι σε ορισμένες διαλέκτους διατηρείται γενικά). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι κάποιες διάλεκτοι γενίκευσαν το *ê-* ως τη βασική μορφή συλλαβικής αύξησης, λόγω της συχνής εμφάνισης ρηματικών τύπων με αύξηση –τουλάχιστον προαιρετικά– σε [*i-*], από τους οποίους μερικοί ήταν κληρονομημένοι από την αρχαιότητα (π.χ. *êθελα*, *êμελλα*, *εἶπα*). Αυτό είναι κυρίως χαρακτηριστικό των περισσότερων νοτιοανατολικών περιοχών, πολλών κυκλαδικών ποικιλιών και του ιδιώματος της ανατολικής Κρήτης. Εκεί όπου διατηρείται η άτονη αύξηση, ορισμένες από αυτές τις διαλέκτους την αντικαθιστούν με το *ê-*, ενώ άλλες διατηρούν παντού το *ê-*.

Από την ύστερη αρχαιότητα και εξής, η πρακτική να χρησιμοποιείται «εσωτερική» αύξηση στα σύνθετα ρήματα (π.χ. *εἰς-έβαλον*) εγκαταλείπεται σταθερά χάριν της ομαλής «εξωτερικής» αύξησης (ή και καμίας αύξησης, εάν το αρχικό στοιχείο άρχιζε από φωνήεν). Αυτό είναι αναπόφευκτο, δεδομένου ότι οι λεξικοί σχηματισμοί με βάση τις κλασικές προθέσεις έχουν πάψει να είναι παραγωγικοί και πολλά σύνθετα ρήματα επέζησαν μόνο ως λεξικοποιημένα απολιθώματα.

(γ) Το ενεργητικό παράδειγμα: Ο ενεστώτας

Η παράλληλη ύπαρξη καταλήξεων για τους παρελθοντικούς χρόνους του 3ου πληθ. –*αν(ε)* και –*ασι(ν)* πολύ γρήγορα οδήγησε στη δημιουργία του 3ου πληθ. ενεστώτα (και υποτακτικής) –*ουν(ε)* ως συντρόφου του κληρονομημένου –*ουσι(ν)*. Τα πρωιμότερα παραδείγματα του νεότερου τύπου χρονολογούνται από την ύστερη αρχαιότητα / πρώιμη βυζαντινή περίοδο, και οι ποικιλίες εναλλάσσονται ελεύθερα –ακριβώς όπως οι σύστοιχοι τύποι για τους παρελθοντικούς χρόνους– στα λαϊκά κείμενα του ύστερου Μεσαίωνα. Στα νέα ελληνικά οι ποικιλίες –*ουσι* / –*ασι* είναι χαρακτηριστικές των νοτιοανατολικών διαλέκτων και κάποιων κρητικών ποικιλιών, καθώς και ποικιλιών της Κάτω Ιταλίας.

Κατά τη σύγχρονη περίοδο η κατάληξη –*ουν(ε)* επηρέασε την κατάληξη του 1ου πληθ. –*ομε(ν)* και έδωσε την κατάληξη –*ουμε*. Αυτή είναι τώρα η προτιμητέα επιλογή, μολονότι και οι δύο τύποι παραμένουν σε ευρεία χρήση, καθώς ο παραδοσιακός τύπος χρησιμοποιείται κυρίως από μεγαλύτερους σε ηλικία ομιλητές.

(δ) Το μεσοπαθητικό παράδειγμα: Ο ενεστώτας

Η ομάδα των αρχαίων καταλήξεων στο ομαλό θεματικό κλιτικό παράδειγμα (δηλαδή ρημάτων με θέμα σε –*ε/-ο-*) ήταν η ακόλουθη:

Εν. –ο-μαι	–ει	–ε-ται
Πλ. –ό-μεθα	–ε-σθε	–ο-νται

Αυτή η ομάδα καταλήξεων εν μέρει αναπλάστηκε:

(i) Το 2ο εν. –*ει* (πρωύτερα –*η*), το οποίο προερχόταν από ένα αρχικό *–*εσαι* με την απώλεια, στην προϊστορική εποχή, του μετοφωνηνητικού [*s*] και συναίρεση, αποκαταστάθηκε αναλογικά ξεκινώντας ήδη από την ελληνιστική περίοδο βάσει του μεσοπαθητικού παρακειμένου σε –*σαι* και των κοινών αθέματων ρηματικών τύπων, όπως *δύνασαι*, *ἵστασαι* κτλ.

(ii) Το 2ο πληθ. –*εσθε* έγινε –*εστε* βάσει κανονικής φωνητικής εξέλιξης – πβ. (12) παραπάνω. Η κατάληξη του 2ου πληθ. επηρέασε και το 1ο πληθ. –*όμεθα*, δίνοντας πρώτα –*όμεσθα* / –*όμεστα* και

στη συνέχεια -όμεσθε/-όμεστε, από τα οποία το τελευταίο μαρτυρείται ευρύτατα σε ύστερα μεσαιωνικά κείμενα. Κατόπιν, οι καταλήξεις του παρατατικού για το 1ο και το 2ο πληθ. -όμεσθε και -όσαστε (για τις οποίες βλ. αμέσως παρακάτω) συχνά αντικαθιστούν αυτούς τους τύπους (στην περίπτωση του 1ου πληθ. αυτό έχει παγιωθεί στη νέα ελληνική), ίσως λόγω της έλλειψης διακρίτοτητας μεταξύ των καταλήξεων ενεστώτα και παρατατικού (δηλαδή και στα δύο κλιτικά παραδείγματα έχουμε -όμεθα και -εσθε).

(iii) Κατά την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο το 3ο πληθ. -ονται επηρεάζεται από τη νέα ενεργητική κατάληξη -ουν δίνοντας -ουνται, και μετά το στοιχείο -ου- επεκτείνεται διαλεκτικά και στους άλλους τύπους με το θεματικό φωνήεν [-ο-] (στις βόρειες ποικιλίες αυτό συχνά συμβαίνει αυτόματα με την ανύψωση του μεσαίου φωνήεντος). Ωστόσο, και οι δύο ποικιλίες εξακολουθούν να είναι σε χρήση, αν και τώρα, εκτός από τη συνεχιζόμενη εναλλαγή στο 1ο εν., οι τύποι με [-ο-] έχουν επικρατήσει στην ΠΝΕ, αναμφίβολα, ως ένα βαθμό, κάτω από την επίδραση της γραπτής γλώσσας.

(ε) Το μεσοπαθητικό παράδειγμα: Ο παρατατικός

Το θεματικό κλιτικό παράδειγμα της κλασικής περιόδου:

Εν. -ο-μην	-ου	-ε-το
Πλ. -ό-μεθα	-ε-σθε	-ο-ντο

επίσης αναπλάστηκε σε μεγάλο βαθμό, αλλά η σχετική του σπάνις οδήγησε σε ευρύτερο φάσμα νεοτερισμών:

(i) Η κατάληξη του 3ου πληθ. επηρεάστηκε πολύ από την αντίστοιχη κατάληξη του ενεργητικού παρελθοντικού χρόνου -αν(ε), δίνοντας -ονταν/-όντανε, ενώ στη συνέχεια άρχισαν να προκύπτουν σταδιακά αρκετές ποικιλίες: π.χ. -όντησαν, που χρησιμοποιείται στο *Χρονικόν του Μορέως* και σχηματίστηκε βάσει του ἦσαν -το παραδοσιακό 3ο πληθ. του παρατατικού του ρήματος «είμαι», πβ. (34)(α)- και αργότερα -όντουσαν, τύπος χαρακτηριστικός σήμερα των πελοποννησιακών ποικιλιών και της αθηναϊκής καθομιλουμένης, όπου το -ουσάν ήταν προφανώς δάνειο από το

κανονικό 3ο πληθ. του παρατατικού της ενεργητικής των συνηρημένων ρημάτων - πβ. (34)(ε) παραπάνω και βλ. (iv) παρακάτω για μια παρόμοια εξέλιξη στο 1ο ενικό.

(ii) Το 3ο εν. -ετο(ν), με αναλογικό τελικό -ν βάσει των τύπων του 3ου εν. της ενεργητικής φωνής, μεταπλάστηκε εν μέρει κάτω από την επίδραση του νέου 3ου πληθ. -ονταν/-όντανε, δίνοντας -οτον/-ότονε και στη συνέχεια -οταν/-ότανε. Αυτή η τελευταία εξέλιξη οδήγησε επίσης στον επαναχαρακτηρισμό του 3ου εν. ἦτον ως ἦταν(ε), που ήταν ομόηχο με τη νεοτερική εκδοχή του 3ου πληθ. του ίδιου ρήματος - πβ. (34)(α). Με βάση αυτό το πρότυπο, οι κανονικές καταλήξεις του 3ου πληθ. -ονταν/-όντανε χρησιμοποιούνται μερικές φορές και ως καταλήξεις του 3ου εν. (χρήση χαρακτηριστική σήμερα των βόρειων διαλέκτων, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης της Θεσσαλονίκης).

(iii) Όπως και στο κλιτικό παράδειγμα του ενεστώτα, το 1ο πληθ. -όμεθα μεταπλάστηκε βάσει του 2ου πληθ. Αλλά σε αυτή την περίπτωση, από τους ρωμαϊκούς χρόνους και σύμφωνα με άλλες εξελίξεις αυτής της περιόδου (πβ. το 3ο πληθ. του παρατατικού ενεργητικής σε -ον > -ο-σαν κτλ.), το επίθημα του 2ου πληθ. του μέσου αορίστου -σασθε είχε αντικαταστήσει την αρχική κατάληξη -(ε)-σθε στον λαϊκό λόγο, αντικατάσταση που οφειλόταν στη μορφική διακρίτοτητα αυτής της κατάληξης απέναντι σε εκείνη του αντίστοιχου ενεστώτα. Η αφετηρία ήταν το νέο 2ο πληθ. του παρατατικού ἦ-σασθε (αντί του κλασικού ἦτε/ἦστε), που κατασκευάστηκε εν μέρει βάσει του 3ου πληθ. ἦ-σαν αλλά με τις καταλήξεις της μέσης φωνής, χαρακτηριστικές του υπόλοιπου μέρους του μεταπλασμένου κλιτικού παραδείγματος αυτού του ρήματος - βλ. (34)(α). Έτσι, μέσω επέκτασης του θεματικού φωνήεντος του 1ου πληθ. -ό-μεθα, φτάνουμε πρώτα στο νεοτεριστικό 2ο πληθ. -όσασθε (αργότερα -όσαστε) στη θέση του -εσθε, και μόνο τότε μεταπλάθεται το ίδιο το 1ο πληθ. με αυτή την κατάληξη, δίνοντας -όμεσθα/-όμεστα και, τελικά, -όμεσθε/-όμεστε.

Ωστόσο, οι νέες καταλήξεις του 1ου πληθ. των κλιτικών παραδειγμάτων του ενεστώτα και του παρατατικού εναλλάσσονται

μεταξύ τους σε μεγάλο βαθμό, ενώ το 2ο πληθ. του παρατατικού αντικαθίσταται επίσης συχνά από το 2ο πληθ. του ενεστώτα. Σε κάποιες περιοχές, και ιδίως στις βόρειες διαλέκτους, οι κατάληξεις του 1ου και του 2ου πληθ. του παρατατικού απέκτησαν το φωνήεν α του 3ου πληθ. -ονταν/-όντανε, για να δώσουν -όμασταν/-όσασταν. Στην ΠΝΕ, όμως, το -όμαστε χρησιμοποιείται υποχρεωτικά για το 1ο πληθ. τόσο του ενεστώτα όσο και του παρατατικού, ενώ το -όσαστε, η κανονική κατάληξη του 2ου πληθ. του παρατατικού, χρησιμοποιείται μόνο προαιρετικά και ως κατάληξη του ενεστώτα, παράλληλα με την -εστε.

(iv) Το 1ο εν. του παρατατικού της μέσης και παθητικής φωνής -όμην είχε μια κατάληξη η οποία έπαψε να είναι συνδεδεμένη με το 1ο εν. των παρελθοντικών τύπων της παθητικής μετά την αντικατάσταση της πλειονότητας των πρώτων προσώπων αορίστου σε -ην από την -ηκα. Η κατάληξη του 2ου εν. -ου, που παρήχθη προϊστορικά από την *-ε-σο μέσω της απώλειας του μεσοφωνηεντικού [s] και της συνακόλουθης συναίρεσης (πβ. το 2ο εν. του ενεστώτα -ει < *-ε-σαι), ήταν ακόμη πιο αδιαφανής και επιρρεπής σε αντικατάσταση.

Από τη στιγμή που το αοριστικό -κα ήταν ακατάλληλο ως υποκατάστατο του 1ου εν. του παρατατικού, φαίνεται ότι το -ουν, η κατάληξη ενεργητικής φωνής στο 1ο εν. του παρατατικού των συνηρημένων ρημάτων, αντικατέστησε το -ην, ακριβώς όπως το 3ο πληθ. -ουσαν αντικατέστησε αργότερα το -ησαν στους μη συνηρημένους σχηματισμούς του 3ου πληθ. της μεσοπαθητικής φωνής που συζητήσαμε στο (i) παραπάνω. Αυτό παρήγαγε το -ό-μουν, το οποίο έδωσε αμέσως το πρότυπο για ένα νέο 2ο εν. -ό-σουν, όπου το [s] αντικατέστησε το [m] -όπως στους ενεστωτικούς τύπους -μαι/-σαι-, και το θεματικό φωνήεν -ο- [o] παρακολούθησε τις εξελίξεις στο 2ο πληθ.

Το συνολικό αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων ήταν ένα κλιτικό παράδειγμα στο οποίο το θεματικό φωνήεν -ο- γενικεύτηκε και, κανονικά, ήταν ο φορέας του τόνου:

Ενικός	Πληθυντικός
-όμουν(α/ε)	-όμαστε
-όσουν(α/ε)	-όσαστε
-όταν(ε)/-όταν	-όνταν(ε)/-ονταν

Οι καταλήξεις του 1ου και του 2ου εν. απέκτησαν φυσιολογικά ένα προαιρετικό τελικό φωνήεν για να προστατέψουν το αδύνατο -ν. Αυτό το φωνήεν ήταν είτε το αναμενόμενο -ε και στους δύο τύπους είτε το επίθημα του 1ου εν. των παρελθοντικών χρόνων -α, που προφανώς γενικεύτηκε στο μορφικά παράλληλο 2ο εν. Η εκδοχή με α ήταν αρχικά χαρακτηριστική των βόρειων ιδιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του ιδιώματος της Κωνσταντινούπολης, και μάλλον πέρασε στην πρότυπη γλώσσα μέσω των πολλών ομιλητών που ήρθαν από εκεί στις αρχές του 19ου αιώνα. Οι τύποι του 1ου/2ου και 3ου εν. και του 3ου πληθ. χωρίς τελικό φωνήεν θεωρούνται σήμερα οι πιο τυπικοί/σωστοί στη σύγχρονη πρότυπη γλώσσα.

Σε αυτούς τους συντετμημένους τύπους ο τόνος παραμένει τώρα σταθερός στο 3ο εν. -όταν, ακολουθώντας το πρότυπο του 1ου/2ου εν., αλλά μπορεί να πέσει ακόμη και στην τελευταία συλλαβή της ρίζας του ρήματος στην περίπτωση του 3ου πληθ., για να δώσει -όνταν ή -ονταν. Ορισμένες διάλεκτοι, ωστόσο, γενίκευσαν τον τόνο που ήταν συνδεδεμένος με την αρχική «σύντομη» μορφή των καταλήξεων 3ου εν. και 3ου πληθ., δίνοντας το κλιτικό παράδειγμα -ομουν, -οσουν, -οταν κτλ.

Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι βάσει του 3ου πληθ. του ενεστώτα -ουνται (που και αυτό δημιουργήθηκε βάσει του νεοτερικού 3ου πληθ. της ενεργητικής -ουν), μια εναλλακτική κατάληξη 3ου πληθ. του παρατατικού -ουντο εμφανίστηκε αναπόφευκτα (αργότερα -ουνταν/-ούντανε). Το στοιχείο -ον- εξαπλώθηκε φυσιολογικά σε ορισμένες διαλέκτους, για να αντικαταστήσει σε όλο το κλιτικό παράδειγμα το θεματικό -ο- (τονισμένο ή άτονο, ανάλογα με την περιοχή), αν και στις βόρειες διαλέκτους ή στις διαλέκτους της Μικράς Ασίας στις οποίες ο τόνος έπεφτε στη συλλαβή πριν

από το θεματικό φωνήεν η κανονική ανύψωση («μέσου») φωνήεντος παρήγαγε, ανεξάρτητα, ένα -ου-. Το θεματικό αυτό -ου- ήταν φυσικά ένα χαρακτηριστικό της ομιλίας πολλών κατοίκων της πρωτεύουσας κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους και αντανακλάται πιστά στα ποιήματα του Πτωχοπρόδρομου (πβ. 12.2.2), αλλά, όπως σημειώθηκε παραπάνω στη συζήτηση για τις καταλήξεις του ενεστώτα, σήμερα έχει αποβληθεί από το μεσοπαθητικό κλιτικό παράδειγμα της ΠΝΕ, με δύο εξαιρέσεις: το 1ο εν. του ενεστώτα, όπου παραμένει ως επιλογή, και τον παθητικό παρατατικό των λόγιων ρημάτων σε -έω (π.χ. στεροῦμαι), όπου γενικεύτηκε βάσει του κληρονομημένου -ού- πολλών από τους τύπους του κλασικού κλιτικού παραδείγματος, για να δώσει -οῦμουν, -οῦσουν, -οῦνταν, -οῦμαστε, -οῦσαστε, -οῦνταν.

Όπως και με άλλες περιπτώσεις όπου έχουμε μια αλλαγή σε εξέλιξη, μια ποικιλία των τύπων του παρατατικού της μεσοπαθητικής φωνής μαρτυρείται στη δημώδη λογοτεχνία μετά τον 12ο αιώνα, και φαίνεται ότι αρκετές από αυτές τις «εν εξέλιξη» ποικιλίες ήταν όχι μόνο μέρος της παθητικής γνώσης της γλώσσας, αλλά βρίσκονταν σε πραγματική χρήση στα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας τους τελευταίους αιώνες πριν από την τελική της κατάρρευση. Μολονότι ορισμένοι τύποι μπορεί αρχικά να ήταν χαρακτηριστικοί συγκεκριμένων περιοχών, η γενική κινητικότητα δημιούργησε μια κατάσταση όπου η ανάμειξη των διαλέκτων και η εκτεταμένη ελεύθερη εναλλαγή φαίνεται πως αποτέλεσαν τη νόρμα για τους κατοίκους των πόλεων όλων των τάξεων.

11.9 Συμπέρασμα

Αν και είναι σαφές ότι η ομιλούμενη ελληνική άλλαξε σημαντικά κατά τη μεσαιωνική περίοδο – με μια αξιοσημείωτη αύξηση της κατά τόπους ετερογένειας ανάμεσα στους αναλφάβητους ομιλητές των χαμηλότερων κοινωνικών τάξεων –, η συνεχιζόμενη παρουσία

του βυζαντινού κράτους και των θεσμών του (πρωτίστως του εκπαιδευτικού συστήματος, της διοίκησης και της ορθόδοξης Εκκλησίας) εξασφάλιζε ότι η εξέλιξη γενικά της προφορικής γλώσσας υπόκεινταν στους περιορισμούς που σχετίζονταν με τη γνώση της λόγιας γραπτής γλώσσας στις ποικίλες της μορφές, ή έστω με την έκθεση στη γραπτή γλώσσα (κυρίως τη γλώσσα της θείας λειτουργίας, η οποία είχε καθολική επιρροή). Ακόμη και ο τελείως αναλφάβητος δεν μπορούσε να ξεφύγει από την (παθητική) πρόσληψη της εκκλησιαστικής ελληνικής ή από τις εξομοιωτικές συνέπειες της θητείας του στον αυτοκρατορικό στρατό, ενώ οι ανώτερες τάξεις, συγκεντρωμένες στα μεγάλα αστικά κέντρα, εξακολούθησαν όχι μόνο να διατηρούν τις μεταξύ τους σχέσεις μέσα σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, αλλά επίσης να μαθαίνουν – και μάλιστα να χρησιμοποιούν έμπρακτα – τους παραδοσιακούς τύπους της γραπτής ελληνικής, διαδικασία η οποία επηρέασε το λόγο τους και αναχαίτισε την εξέλιξη σημαντικών τοπικών αποκλίσεων σε λόγιες ποικιλίες, πέρα από το φωνολογικό επίπεδο.

Έτσι, τα πρώιμα μεσαιωνικά ελληνικά, αντίθετα από τα λατινικά, δεν διασπάστηκαν σε τοπικές διαλέκτους – οι οποίες αργότερα θα αποκτούσαν επίσημο χαρακτήρα και θα εξελίσσονταν σε ξεχωριστές γλώσσες ανεξάρτητων κρατών. Μόνο με την άφιξη των Νορμανδών στην Κάτω Ιταλία και την κυριαρχία των Σελτζούκων στην ανατολική και την κεντρική Μικρά Ασία οι ολοένα και περισσότερο απομονωμένες διάλεκτοι των περιφερειακών αυτών περιοχών άρχισαν να ακολουθούν ριζικά ανεξάρτητους δρόμους.

Ωστόσο, μετά το 1204, στο πλαίσιο της εξάπλωσης της κυριαρχίας της Δύσης και του πολιτικού κατακερματισμού της πρώην αυτοκρατορίας, παρόμοιες ανεξάρτητες εξελίξεις άρχισαν να συντελούνται ακόμη και στις προφορικές διαλέκτους περιοχών που ήταν πολύ κοντά στο «κέντρο». Αυτές οι αλλαγές επηρέαζαν τώρα σε μεγάλο βαθμό όλα τα στρώματα της κοινωνίας, καθώς το βυζαντινό κράτος δεν είχε πλέον κύρος, και οι μορφωμένες τάξεις ενσωματώθηκαν τελικά στους ρομανόφωνους κατακτητές τους. Ορισμένες τοπικές διάλεκτοι απέκτησαν επίσημο ή και λογοτεχνικό

χαρακτήρα, εις βάρος της αρχαϊκής γραπτής ελληνικής (π.χ. στην Κύπρο, στην Κρήτη και στα Επτάνησα). Αυτά και άλλα συναφή θέματα θα συζητηθούν με περισσότερες λεπτομέρειες στο Κεφάλαιο 12.

12 ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΗ «ΔΗΜΩΔΗ»

12.1 *Η πρώτη και η μέση περίοδος*

12.1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Διαθέτουμε μια μοναδική συλλογή από επιγραφές του 9ου αιώνα, που είχαν γραφτεί κατά διαταγή των τουρκικής προέλευσης Βουλγάρων, οι οποίοι κατά τον 7ο αιώνα είχαν επιβάλει την κυριαρχία τους στους σλαβικούς λαούς στο μεγαλύτερο μέρος των εδαφών της σύγχρονης Βουλγαρίας. Αίγες από αυτές είναι στα βουλγαρικά (με τη χρήση του ελληνικού αλφάβητου), ενώ οι περισσότερες είναι γραμμένες στα ελληνικά. Παραμένει ασαφές αν γράφτηκαν κατόπιν παραγγελίας των Ελλήνων κατοίκων των κατακτημένων πόλεων ή από Σλάβους ή / και Βουλγάρους που είχαν μάθει τα ελληνικά, αλλά, όπως και να έχει το πράγμα, μας αποκαλύπτουν ένα ύφος της δημόδους γλώσσας της εποχής που δείχνει ελάχιστη επίδραση από οποιαδήποτε επίσημη ποικιλία χρησιμοποιούνταν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Για την πρώτη και τη μέση περίοδο έχουμε επίσης μια μικρή συλλογή από «επευφημίες», τις οποίες χρησιμοποιούσαν οι δήμοι στον Ιππόδρομο για να επικροτήσουν ή να αποδοκιμάσουν τους αυτοκράτορες και άλλα δημόσια πρόσωπα σε επίσημες εκδηλώσεις, ή για να εκφράσουν την αντίδρασή τους σε μείζονα γεγονότα της πολιτικής ζωής της πρωτεύουσας. Οι πιο πολλές διατηρούνται στις παραδόσεις των χειρογράφων των ιστορικών και των χρονικογράφων, και αρκετές έχουν υποστεί «διορθώσεις» / φθορές καθώς περνούσαν από χέρι σε χέρι. Όσες γράφονταν για να ψάλλονται ορχηστρικά σε επίσημες περιστάσεις είναι φυσικό να εμφανίζουν ένα μείγμα λαϊκών και επίσημων χαρακτηριστικών, αλ-

12.2 Η δημώδης λογοτεχνία του 12ου αιώνα

12.2.1 ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ ΔΙΓΕΝΗ ΑΚΡΙΤΑ

Το πρωιμότερο εκτενές κείμενο που έχουμε στη «δημώδη» ελληνική είναι ο κύκλος ποιημάτων που σώθηκε σε ένα χειρόγραφο του 15ου αιώνα, που τώρα βρίσκεται στο μοναστήρι του Εσχοριάλ στη Μαδρίτη, τα οποία μιλούν για τα κατορθώματα του θρυλικού Βασίλειου Διγενή Ακρίτα. Ο ήρωας είναι γιος ενός Άραβα εμίρη από τη Συρία που παντρεύτηκε την κόρη ενός Ρωμαίου στρατηγού, αλλά, αν και το αγόρι είχε αίμα από δύο φυλές, ανατράφηκε για να υπηρετήσει τον Βυζαντινό αυτοκράτορα ως φύλακας των συνόρων (ακρίτης), προστατεύοντας τη «Ρωμανία» από τις αραβικές ληστικές επιδρομές.

Η αρχική προέλευση αυτών των ποιημάτων και η σχέση μεταξύ του κειμένου του Εσχοριάλ (διασκευή Ε) και πέντε άλλων διασκευών που σώζονται –ιδίως της πληρέστερης και λιγότερο αποσπασματικής, σε μέσο γλωσσικό ύφος, που περιέχεται στο χειρόγραφο του μοναστηριού της Grottaferrata (Κρυπτοφέρρης), έξω από τη Ρώμη– παραμένουν θέμα πολλών φιλολογικών συζητήσεων. Η βασική έκδοση είναι εκείνη του Αλεξίου (1985). Ο Ricks (1990) μας δίνει το κείμενο και τη μετάφραση, με εισαγωγή και σχόλια. Θεωρεί ότι πρόκειται για μια συλλογή από πέντε ξεχωριστά αλλά συνδεδεμένα μεταξύ τους ποιήματα (ανάλυση που δεχόμαστε εδώ). Τα άρθρα στον συλλογικό τόμο των Beaton/Ricks (1993) προσφέρουν μια πρόσφατη επισκόπηση των βασικών ερωτημάτων, μαζί με μια λογοτεχνική αποτίμηση των ποιημάτων.

Η γλώσσα των ποιημάτων συνδυάζει, σε ποικίλες αναλογίες σύμφωνα με το συγκεκριμένο θέμα και το συγκεκριμένο, μια βάση λαϊκής παράδοσης (που συμπληρώνεται από την προφορική δημώδη) με τύπους δανεισμένους από λογοτεχνικές συνθέσεις (πβ. 8.4.3). Πάρα πολλοί από τους νεοτερισμούς που συζητούνται στο Κεφάλαιο 11 απαντούν ήδη, άλλοι συστηματικά και άλλοι σποραδικά. Πρέπει, ωστόσο, να είμαστε προσεκτικοί και να μην υπερτιμούμε την εμβέλεια του λόγιου επιστρώματος, εφόσον η βυζαντινή

προφορική ποίηση αναμφίβολα διατήρησε αρχαϊσμούς δίπλα στους νεοτερισμούς. Μια τέτοια μείξη ήταν αποτέλεσμα της πρώτης προσπάθειας να αναπτυχθεί ένας έντεχνος λόγος που να αντιστοιχεί στην ομιλούμενη ελληνική της εποχής, με βάση το γλωσσικά περιορισμένο και θεματικά ανεπεξέργαστο προφορικό-δημώδες υλικό, εγχείρημα στο οποίο εκείνος που συνέθετε ή προσάρμοζε ήταν υποχρεωμένος εκών άκων να εκμεταλλεύεται τη γλώσσα και τις συμβάσεις περισσότερο επεξεργασμένων συνθέσεων μέσου γλωσσικού ύφους. Ωστόσο αυτό το «μεικτό» προϊόν λειτούργησε ως βάση και χρησίμευσε ως ένα κατάλληλο, υφολογικά επεξεργασμένο γλωσσικό μέσο για τη μεταγενέστερη εξέλιξη της δημώδους ποίησης.

Το ακόλουθο απόσπασμα προέρχεται από το πρώτο από τα ποιήματα του χειρογράφου του Εσχοριάλ και μιλά για το πώς ο πατέρας του Διγενή Ακρίτα, ένας Άραβας εμίρης, ληλάτησε μια ρωμαϊκή επαρχία και απήγαγε την κόρη ενός ευγενούς. Κυνηγούμενος από τα αδέρφια της κοπέλας, συμφωνεί τελικά να γίνει χριστιανός, να την παντρευτεί και να ζήσει στη Ρωμανία, αλλά όταν κατηγορείται για προδοσία από την ίδια την οικογένειά του, επιστρέφει στη Συρία και πείθει τη μητέρα του να τον ακολουθήσει, πετυχαίνοντας έτσι τη συμφιλίωση των δύο οικογενειών. Εδώ, ο εμίρης μόλις έχει συμφωνήσει να αποστατήσει και έχει οδηγήσει τα πέντε αδέρφια της κοπέλας στη σκηνή όπου την κρατά:

- (5) Καὶ ὡς εἶδουν τὰ ἀδελφία τῆς τὴν κόρην μαρμαμένην,
ἀντάμα οἱ πέντε ἐστέναξαν, τοιοῦτον λόγον εἶπαν:
«Ἐγείρου, ἢ βεργόλικος, γλυκὴν μας τὸ ἀδελφὴν·
τὸ ἄνθος τοῦ προσώπου σου ἐμάρανεν ἡ θλίψις,
[Ἡμεῖς θανοῦσαν σε εἶχομεν καὶ σπαθοκοπημένην,]
καὶ ἐσὲν ὁ Θεὸς ἐφύλαξεν διὰ τὰ ὠραῖα σου κάλλη.
Πολέμους οὐ φοβούμεθα διὰ τὴν σὴν ἀγάπην».
Οἱ πέντε τὴν καταφιλοῦν καὶ ἐλιγοθυμήσαν·
οἱ μὲν φιλοῦν τὰ χεῖλη τῆς, οἱ ἄλλοι τοὺς ὀφθαλμούς τῆς.
Κάθονται οἱ πέντε ἀδελφοὶ καὶ ὁ ἄμυρὰς ἐκεῖνος·

κοινήν βουλήν ἐδώκασιν νὰ πάρουν τον γαμπρόν τους.

{εἰς Ρωμανίαν νὰ ἔβγουν}

Καὶ εἰς μίαν ὀρίζει ὁ ἄμιρὰς κ' ἐκράτησε μετ' αὐτον
τοὺς θαυμαστοὺς ἀγούρους του, τοὺς εἶχε εἰς τὴν βουλήν του·
τοὺς ἄλλους ἐπιλόγιασε καὶ ὑπᾶν εἰς τὴν Συρίαν.
Καὶ ὁ ἄμιρὰς ἐδιάγειρεν ἀντάμα μὲ τὴν κόρην
καὶ μὲ τοὺς γυναικαδελφοὺς ἔς τὴν Ρωμανίαν ὑπᾶσιν.

Λιγενής Ακρίτας (Ε), 187-203 (κατὰ το Ricks 1990)

Το μέτρο είναι ο πλήρως σχηματισμένος δεκαπεντασύλλαβος πολυτικός στίχος, που εφεξῆς γίνεται το πρότυπο μέτρο της ελληνικής ποίησης, με κυρίαρχο πλέον έναν ιαμβικό ρυθμό. Η υψηλή συχνότητα έκθλιψης, αφαίρεσης, κράσης και συνίξεσης επιβάλλεται από τις ανάγκες του μέτρου (η ορθογραφία είναι αρκετά συντηρητική), και χαρακτηρίζει τόσο τον λαϊκό λόγο όσο και την ποίηση που βασίζεται σε αυτόν.

Πιο εμφανής εδώ είναι η παράλληλη χρήση μορφολογικά ισοδύναμων τύπων, π.χ. το 3ο πληθ. μη παρελθοντικού -ουν/-ουσιν, το 3ο πληθ. παρελθοντικού -αν/-ασι, όπως και ανάλογων ποικιλιών στο «συντετμημένο» κλιτικό παράδειγμα του ενεστώτα του (ὑ)πά-(γ)ω, δηλαδή ὑπᾶν/ὑπᾶσι – βλ. 11.8.5 (34)(γ), 11.8.6 (35)(β) και (γ). Οι πιθανές εξηγήσεις του φαινομένου αυτού είναι πολλές και ποικίλες, και καθόλου δεν αποκλείουν η μία την άλλη. Εάν πρόκειται για στιχοποιία με προφορικό υπόβαθρο, τείνουμε να σκεφτούμε ότι οι πηγές προέρχονται από διαφορετικές διαλέκτους (π.χ. Προμπονάς 1985, Trapp 1971). Αλλά από τη στιγμή που πρώιμα πεζά κείμενα δείχνουν παρόμοιες ασυνέπειες, είναι πιο απλό να υποθέσουμε ότι σε μια περίοδο ταχύρρυθμων αλλαγών η εκτεταμένη ελεύθερη εναλλαγή ήταν τυπική του προφορικού και δημώδους γραπτού ύφους (αν και, αναμφίβολα, στην ποίηση μπορούσε κανείς με ιδιαίτερη ελευθερία να εκμεταλλευτεί τις διάφορες επιλογές).

Ωστόσο, ως πιθανό δείγμα τοπικής διαλεκτικής επίδρασης θα μπορούσαμε να σημειώσουμε παραπάνω, στο στίχο 7, τη χρήση

της άρνησης οὐ αντί του νεότερου δέν, την απουσία συνίξεσης στο διὰ και τη χρήση του κτητικού επιθέτου σὴν αντί της αντωνυμίας σου (με παθητική μάλλον παρά ενεργητική σημασία). Όλα αυτά είναι πιθανότατα «λόγια» στοιχεία, και συναντώνται και αλλού στο ποίημα. Αλλά όταν εμφανίζονται όλα μαζί σε μία και μόνη αράδα, όπως εδώ, αναπόφευκτα σκέφτεται κανείς τις ποντιακές διαλέκτους, που διατηρούν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά και πιθανότατα αντανακλούν μια γλωσσική κατάσταση η οποία κάποτε χαρακτήριζε μεγάλο τμήμα της Ανατολίας, κοιτίδας πολλών από τα ακριτικά τραγούδια. Ας προσέξουμε επίσης το κλιτικό μετά από το ρήμα στο στίχο 11 (εάν δεν το θεωρήσουμε ως οριστικό άρθρο), όπου, στο περιβάλλον του νά, θα περιμέναμε μια προκλιτική αντωνυμία. Αυτό το στοιχείο επίσης ήταν και είναι χαρακτηριστικό κάποιων σύγχρονων ποντιακών και καππαδοκικών διαλέκτων, και ίσως απηχεί προέλευση από την Ανατολία (πβ. Mirambel 1963, Janse 1993).

Κοινά «δημώδη» στοιχεία του (5) είναι ακόμα: η κατάργηση του αναδιπλασιασμού στη μετοχή παθητικού παρακειμένου (μαραμένην) και η γενική απουσία κλινόμενων ενεργητικών μετοχών (πέρα από εκείνες του στίχου 5 τον οποίο δανείστηκε ο εκδότης ως συμπλήρωμα από τη διασκευή της Grottaferrata). Επίσης, το ἀντάμα < ἐν τ(ῷ) ἄμα· το αναλογικό -ν στο ουδέτερο του επιθέτου γλυκύν· οι τύποι της αιτιατικής πληθυντικού των κλιτικών αντωνυμιών που χρησιμοποιούνται όχι μόνο με λειτουργία άμεσου και έμμεσου αντικειμένου, αλλά και ως κτητικά, εκτοπίζοντας με αυτή τη λειτουργία τους τη γενική (πβ. γαμπρόν τους)· το 3ο πληθ. της υποτακτικής αορίστου πάρουν «μπορεί να πάρουν» με κανονική πια την αφαίρεση, πβ. το κλασικό ἔπ-ἀρ-ωσι(ν), από το ὑπ-αἴρω «κλέβω, σηκώνω»· η αντωνυμία αὐτον, που κατασκευάστηκε βάσει του θηλυκού γένους δεικτικού αὕτη, πβ. 11.7.8 (29)(δ)· το ἄγουρος < ἄ-ωρος (ας σημειωθεί η πιθανή «ασιατική» αποδυνάμωση του φωνήεντος (11.5): το νεοελληνικό ἀγόρι < ἄωριον, ουδέτερο ενός εναλλακτικού τύπου του επιθέτου)· η συνεχιζόμενη χρήση του άρθρου ως αναφορικής αντωνυμίας (πβ. τοὺς εἶχε, πιθανότατα ένα παρα-

δοσιακό στοιχείο της προφορικής ποίησης): το μέ, συντετμημένος τύπος του μετά, που χρησιμοποιείται σταθερά με αιτιατική με τη σημασία του «μαζί με» και η συχνή σύντμηση του εις σε [s], που προοιωνίζεται τον σύγχρονο τύπο μπροστά από λέξεις που αρχίζουν με φωνήεν και το οριστικό άρθρο, πβ. 11.7.1 (16).

Ας τονιστεί ιδιαίτερα, πάντως, ότι μια πρόταση με το να χρησιμοποιείται ύστερα από το βουλήν ἐδώκασιν, όπου θα έπρεπε να περιμένουμε ένα απαρέμφατο ελέγχου. Ήδη, σε συνθέσεις βασισμένες σε δημώδες υλικό, τα απαρεμφατικά συμπληρώματα χρησιμοποιούνται πολύ συχνά ύστερα από ρήματα που εκφράζουν όψη (π.χ. στ. 66: ἤρξαντο πάλιν κλαίειν) ή τροπικότητα, π.χ. στ. 142: ἄν σε εἶχαν εὐρεῖ πβ. 11.8.1 (30).

Αν και δεν υπάρχουν σχετικά περιβάλλοντα στο (5), ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά σε αυτή την πρώιμη δημώδη λογοτεχνία είναι η σχεδόν πλήρης απουσία της δοτικής πτώσης – εκτός από τα «έντεχνα» κομμάτια. Η αιτιατική (π.χ. στ. 499: τοὺς ἀγούρους του ἔλεγεν) και η γενική (π.χ. στ. 390: τῶν ἀδελφῶν της ἔλεγεν) εναλλάσσονται αρκετά ελεύθερα στη θέση του έμμεσου αντικειμένου, τόσο σε αντωνυμικές όσο και σε πλήρεις ονοματικές φράσεις – μολονότι η χρήση της γενικής είναι φυσιολογική, αν και καθόλου υποχρεωτική, όταν συνεμφανίζεται με ένα προηγούμενο άμεσο αντικείμενο, π.χ. στ. 53: δάκτυλον τοῦ δείχνει (ως χειρονομία ειρήνης).

12.2.2 Ο ΠΤΩΧΟΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Τον 12ο αιώνα η αυλή των Κομνηνών έδωσε νέα ώθηση στη δημιουργική γραφή, εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο λογοτεχνικών πειραματισμών κάτω από την αυτοκρατορική προστασία και στο πλαίσιο της αλλαγής νοοτροπίας που συνδεόταν με την αναγέννηση της παιδείας κατά τον 11ο αιώνα, και τις κοινωνικές αλλαγές που επέφερε η επιστροφή μιας ευημερούσας μεσαίας τάξης.

Ιδιαίτερα σημαντικό για τη συζήτησή μας είναι το μικρό σώμα κειμένων διδακτικής και σατιρικής ποίησης που γράφτηκε

σε πιο καθημερινή γλώσσα, συμπεριλαμβανομένου του ποιήματος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' που έγραψε από το κελί της φυλακής του ο σημαντικός στοχαστής Μιχαήλ Γλυκάς, και του διδακτικού/συμβουλευτικού ποιήματος με τον μυστηριώδη τίτλο Σπανέας (πβ. 8.4.3). Το πιο σημαντικό από τα έργα αυτής της κατηγορίας που σώζονται είναι, ωστόσο, τα τέσσερα «ικετευτικά» ποιήματα γνωστά ως Ποιήματα του Πτωχοπρόδρομου (Πτωχοπροδρομικά), που ονομάστηκαν έτσι από το πρόσωπο του αφηγητή των δύο από αυτά (Πτωχοπρόδρομος). Η βασική έκδοση είναι των Hesselring/Pernot (1910), αν και τώρα υπάρχει μια νέα έκδοση του Eideneier (1991) (για μια μάλλον επικριτική παρουσίαση βλ. Σ. Αλεξίου 1994).

Τα ποιήματα αυτά είναι όμοια ως προς το χαρακτήρα τους με την παιγνιώδη έκκληση που απευθύνει, έχοντας χάσει την εύνοια της αυλής, ο Θεόδωρος Πρόδρομος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' το 1149 για να τον προσλάβει (βλ. Majuri 1919). Η εντυπωσιακή χρήση της καθημερινής γλώσσας στο κομμάτι αυτό εξηγείται από την απελπιστικά δυσχερή κατάσταση του συγγραφέα και από την αδιαφορία του μεσάζοντος μέσω του οποίου είχαν συνταχθεί προηγούμενες εκκλήσεις στη λόγια γλώσσα. Οι μελετητές σήμερα τείνουν όλο και περισσότερο να δεχτούν ότι ο Πρόδρομος είναι ο δημιουργός και των άλλων τεσσάρων ποιημάτων.

Τα κείμενα χαρακτηρίζονται από ένα τυπικά βυζαντινό πικρό χιούμορ και παίρνουν τη μορφή «αυτοβιογραφικών» αφηγήσεων στις οποίες παρεμβάλλονται αιτήσεις προς τον αυτοκράτορα ή τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, στους οποίους ο ποιητής παραπονιέται (κατά σειρά στο κάθε ποίημα) για τα εξής: 1) για την ατυχία του να ζει με μια γκρινιάρα γυναίκα η οποία έχει μετανιώσει για το γάμο της με έναν μορφωμένο άπορο, 2) για την αδυναμία του να επιβιώσει με τη μικρή επιχορήγηση που λαμβάνει, 3) για την αλαζονεία και τη διαφθορά των ανωτέρων του στο μοναστήρι όπου διαμένει ως νεαρός μοναχός, και 4) για το έντονο άγχος του ανθρώπου των γραμμάτων απέναντι στη φτώχεια στην οποία τον οδήγησε η μόρφωσή του. (Η σειρά εδώ ακολουθεί

την έκδοση των Hesseling/Pernot. Ο Eideneier αντιστρέφει τη σειρά των 3 και 4.)

Οι «αυτοβιογραφίες» των σχετικών χαρακτήρων δεν θα πρέπει, φυσικά, να εκληφθούν κυριολεκτικά, αν και οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο ιδιαίτερα συντηρητικός Πρόδρομος δεν καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια, ότι πράγματι έχασε την εύνοια της αυλής τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Μανουήλ και ότι, αποτυγχάνοντας να ανακτήσει τη θέση του, παρέμεινε στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, όπου τελικά μόνασε ως το θάνατό του (περ. 1165-1170). Γι' αυτόν συνιστούσε ένα οδυνηρό σημείο της εποχής του το ότι το ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία άρχισε να εξαπλώνεται και σε τάξεις «κατώτερες», ξεφεύγοντας από το παραδοσιακά αριστοκρατικό καταφύγιό της και, ακόμη χειρότερα, το ότι οι αστοί σφετερίστηκαν σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό τον πλούτο, έτσι ώστε οι έμποροι και οι τεχνίτες να μπορούν εύκολα να γίνονται πλουσιότεροι από εκείνους που, όπως και ο ίδιος, εξαρτόνταν μονάχα από τη γενναιοδωρία της αυλής.

Πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερα ότι ολόκληρη σχεδόν η δημόδης λογοτεχνία του 12ου αιώνα προήλθε από τους ίδιους κύκλους της αυλής που την ίδια στιγμή καλλιεργούσαν ακραίους γλωσσικούς αρχαϊσμούς (πβ. 9.5), και ότι η ενθάρρυνση για τη χρήση μιας τέτοιας γλώσσας ήρθε «άνωθεν». Οποιαδήποτε περιορισμένης έκτασης εμφάνιση «λαϊκού» πολιτισμού σε γραπτά κείμενα, όπως φαίνεται στον *Διγενή* ή στο παροιμιακού χαρακτήρα λαϊκότροπο ποίημα του Γλυκά, οφειλόταν αποκλειστικά στο πρόσφατο ενδιαφέρον που ορισμένα καλλιεργημένα άτομα άρχισαν να έχουν για τη λαϊκή παράδοση ως έκφραση της ελληνικότητας της εποχής τους.

Τα *Πτωχοπροδρομικά*, ωστόσο, έχουν μικρή σχέση με τις παραπάνω θεωρήσεις, και εκμεταλλεύονται κοινούς «τόπους», οικείους και από άλλους τύπους σατιρικής γραφής, για μια κατά μέτωπο επίθεση, με ρίζες σε ένα κράμα φθόνου και περιφρόνησης, στον υλισμό μιας εποχής όπου η προνομιούχα θέση των εξαρτώμενων από την αυλή αρχίζει να υπονομεύεται από το «νέο χρήμα». Το πολύ που θα μπορούσε να πει κανείς είναι ότι το πρότυπο που

παρέχουν άλλοι τύποι δημόδους γραφής μπορεί να αποτέλεσε κάποιο κίνητρο για έναν τέτοιο πειραματισμό (υπάρχουν αρκετοί λεκτικοί παραλληλισμοί), αλλά ακόμα και η πιο επιφανειακή σύγκριση μεταξύ του *Διγενή Ακρίτα* (διασκευή Ε) και των *Πτωχοπροδρομικών* δείχνει ότι η συγκέντρωση στοιχείων της λόγιας γλώσσας στα τελευταία είναι με συνέπεια μεγαλύτερη (και όχι μόνο στα χωρία μέσου γλωσσικού ύφους, τα οποία απευθύνονται στον αυτοκράτορα και γράφτηκαν στο ρητορικό ύφος της σύγχρονης ποίησης της αυλής). Εάν αυτή η γλώσσα βασίζεται πραγματικά στη «δημώδη», τότε ο λόγος της μορφωμένης αριστοκρατίας είναι εκείνος που αποτέλεσε τη βάση στο λόγο του ποιητή – ποιικιλία η οποία μερικές φορές παραμορφώνεται σκόπιμα στο στόμα των επίδοξων ανερχομένων και συμπληρώνεται με στοιχεία του καθημερινού λεξιλογίου και της αστικής αργκό, προκειμένου να επιτευχθεί ένα κωμικό ή σατιρικό αποτέλεσμα.

Το ακόλουθο απόσπασμα προέρχεται από το ποίημα 3 στην έκδοση του Eideneier (το τέταρτο της έκδοσης των Hesseling/Pernot), στο οποίο ο ποιητής θρηνεί για την αποτυχία της εκπαίδευσης να του προσφέρει την άνετη ζωή που περίμενε. Το φάσμα των ποικίλων γραφών είναι σημαντικό, και το κείμενο που δίνεται παρακάτω ακολουθεί γενικά, χάριν απλότητας, το κείμενο του Eideneier (1991, 119-120), εκτός από κάποιες μικρές αλλαγές στην ορθογραφία και τη στίξη, και την αντικατάσταση μίας ή δύο εναλλακτικών χρήσεων για μεγαλύτερη εναρμόνιση προς το γενικό ύφος των υπό εξέταση αποσπασμάτων (βλ. παρακάτω για περαιτέρω συζήτηση):

- (6) Ἐπὶ μικρόθεν μ' ἔλεγεν ὁ γέρων ὁ πατήρ μου,
 «Τέκνον μου, μάθε γράμματα, καὶ "ὥσαν" ἔσεναν ἔχει".
 Βλέπεις τὸν δεῖνα, τέκνον μου, πεζὸς περιεπάτει,
 καὶ τώρα ἔν' διπλοεντέληνος καὶ παχυμουλαράτος.
 Αὐτός, ὅταν ἐμάνθανεν, ὑπόδησιν οὐκ εἶχεν,
 καὶ τώρα, βλέπε τον, φορεῖ τὰ μακρομύτικά του.
 Αὐτὸς μικρὸς οὐδὲν εἶδεν τὸ τοῦ λουτροῦ κατώφλιον,

καὶ τώρα λουτρακίζεται τρίτον τὴν ἑβδομάδα.
 Ὁ κόλπος του ἐβουρβούριζεν φθείρας ἀμυγδαλάτας,
 καὶ τώρα τὰ νομίσματα γέμει τὰ μανοηλάτα. 10
 Τζάντζαλον εἶχεν στούπινον, καβάδιν λερωμένον,
 κ' ἐφόρει το μονάλλαγος χειμῶνα καλοκαίριν.
 Καὶ τώρα, βλέπεις, γέγονε λαμπρὸς καὶ λουρικᾶτος,
 παραγεμιστοτράχηλος, μεταξοσφικτουράτος.
 Αὐτός, ὅταν ἐμάνθανε, ποτὲ του οὐκ ἐκτενίσθη, 15
 καὶ τώρα ἔν' καλοκτένιστος καὶ καμαροτριχάρης.
 Καὶ πείσθητι γεροντικοῖς καὶ πατρικοῖς σου λόγοις
 καὶ μάθε γράμματα καὶ σύ, καὶ "ῶσανν" ἐσέναν ἔχει".
 Ἄν γὰρ πεισθῇς ταῖς συμβουλαῖς καὶ τοῖς διδάγμασί μου,
 σὺ μὲν μέγας τιμηθῇς, πολλὰ νὰ εὐτυχῇς, 20
 ἐμὲ δὲ τὸν πατέρα σου κἂν ἐν τῇ τελευτῇ μου,
 νὰ θρέψῃς ὡς ταλαίπωρον καὶ νὰ γηροτροφῇς.»
 Ὡς δ' ἤκουσα τοῦ γέροντος, δέσποτα, τοῦ πατρός μου,
 (τοῖς γὰρ γονεῦσι πείθεσθαι φησὶ τὸ θεῖον γράμμα),
 ἔμαθον τὰ γραμματικά, πλὴν μετὰ κόπου πόσου! 25
 Ἀφοῦ δὲ γέγονα κἀγὼ γραμματικὸς τεχνίτης,
 ἐπιθυμῶ καὶ τὸ ψωμὶν καὶ τοῦ ψωμιοῦ τὴν μάνναν,
 καὶ διὰ τὴν πείναν τὴν πολλὴν καὶ τὴν στενοχωρίαν
 ὑβρίζω τὰ γραμματικά, λέγω μετὰ δακρῶν:
 «Ἀνάθεμαν τὰ γράμματα, Χριστέ, καὶ ὅπου τὰ θέλει, 30
 ἀνάθεμαν καὶ τὸν καιρὸν καὶ ἐκείνην τὴν ἡμέραν,
 καθ' ἣν μ' ἐπαραδώκασιν εἰς τὸ διδασκαλεῖον,
 πρὸς τὸ νὰ μάθω γράμματα, τάχα νὰ ζῶ ἀπ' ἐκεῖνα.»

Πτωχοπροδρομικά 4 (Eideneier 3), 56-88

Ἡ πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κανεὶς εἶναι αὐτὴ τῆς σημερινῆς σύνταξης: πβ. γιὰ παράδειγμα τὴν καθιερωμένη μεσαιωνικὴ δημώδη θέση των εγκλιτικῶν αντωνυμιῶν· τὴν χρῆση τοῦ ἔχει με τὴ σημασία τοῦ «υπάρχει» (στ. 2 καὶ 18, μολονότι αὐτὸ θεωρεῖται λαϊκότερο, βλ. Eideneier 1964, 336)· τὴν χρῆση των σύγχρονων συνδέσμων ἀφοῦ (δηλαδή ἀφ' οὗ) (26) καὶ ὅταν + οριστική (5, 15)

σε χρονικὲς προτάσεις· τὴν ιδιωματικὴν χρῆση τοῦ ποτὲ + γενικὴ αντωνυμίας (15)· τοῦ νὰ + υποτακτικὴ με μελλοντικὴ σημασία (20, 22)· τοῦ ἐπιθυμῶ + αιτιατικὴ ἀντὶ γενικῆς (27)· τὴν αναφορικὴν χρῆση τοῦ ὅπου / ὅπου (30)· τὴν αντικατάσταση τοῦ παραδοσιακοῦ ἀπαρεμφάτου ἀπὸ μιὰ πρόταση με νὰ μέσα στὴν ονοματοποιημένη πρόταση μετὰ το πρὸς· τὴν σύγχρονον ιδιωματικὴν χρῆση τοῦ τάχα νὰ με τὴ σημασία «σαν νὰ» (33)· καὶ, τέλος, τοῦ ἀπὸ + αιτιατικὴ (33).

Ἀντίθετα, ἡ μορφολογία παραμένει αρκετὰ παραδοσιακὴ, καὶ παρουσιάζει μόνο τὴ συνηθισμένη ποικιλομορφία των ρηματικῶν καταλήξεων (π.χ. τὸ 3ο πληθ. τοῦ ενεστώτα σε -ουν/-ουσι, τὸ 3ο πληθ. τοῦ αορίστου σε -αν/-ασι κτλ.) καὶ τὴν ενσωμάτωση σύγχρονων καταλήξεων γιὰ τοὺς καθομιλούμενους τύπους ποὺ ἐπιλέγονται υποχρεωτικὰ ἢ σκόπιμα, βλ. π.χ. τὴ συνίζηση στὴ γενικὴ τοῦ ψωμιοῦ (27), ἢ τὴν προσθήκη τοῦ -ν στο σουδέτερο ἀνάθεμα-ν στο (30/31). Ἔτσι, τὰ τριτόκλιτα συμφωνόληκτα, φέρ' εἰπεῖν, διατηροῦν γενικὰ τὸ κλασικὸ τους κλιτικὸ παράδειγμα, καὶ οἱ σχετικὰ λίγες προσαρμογές (οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ τὴν αιτιατικὴν ἐνικού σε -ν), θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποκατασταθοῦν στὴν ἀρχικὴ τους μορφή, ἐκτός ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου δημοφιλεῖς ἐκφράσεις χρησιμοποιοῦνται σε συγκεκριμένο περιβάλλον με συγκεκριμένο στόχο ἢ τοποθετοῦνται σε εἰσαγωγικά, ὅπως με τὴ φράση ποὺ περιέχει τὸ ἐσέναν στοὺς στίχους 2 καὶ 18. Ὅπως σημειώσαμε ἤδη (πβ. 10.8), αὐτὴ ἡ ἀνάμειξη ἀρχαίας μορφολογίας καὶ πιο σύγχρονης σύνταξης ἦταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικὴ κάθε λόγιας σύνθεσης τῆς εποχῆς ἐκείνης, ἀκόμη καὶ ἀν ἡ διαδικασία «εκσυγχρονισμοῦ» ἔχει προχωρήσει στὴν περίπτωσή αὐτὴ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι σε πιο συμβατικὲς συνθέσεις.

Γενικά, τὰ ἀφηγηματικὰ μέρη των ποιημάτων ἀναμειγνύουν, ὡς πρὸς τὴν προτασιακὴν δομὴν, μιὰ καθαρὰ σύγχρονον προσέγγιση με μιὰ κατὰ τὰ ἄλλα συντηρητικὴ «τοπικὴ» μορφοσύνταξη ποὺ διατηρεῖ πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βασικῆς (ἀλλὰ ὄχι λαϊκῆς) Κοινῆς τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος, ὅπως μιὰ γενικότερη προτίμηση γιὰ τὴν ἀρνήση οὐ(κ) ἀντὶ (οὐ)δὲν (ἐκτός ἀν το τελευταῖο εἶναι ἐμφατικὸ = «καθόλου»), τὴν χρῆση τοῦ γέγονα ἀντὶ νεοτερι-

σμών του τύπου *ἔγινα*, την προτίμηση προς ισχυρούς αοριστικούς τύπους σε -ον αντί για τα υποκατάστατά τους σε -α, τη διατήρηση κάποιων μέσων αορίστων, τη διαδεδομένη χρήση τόσο των κλιτών μετοχών (σε όλες τις πτώσεις) όσο και των απαραιτητικών συμπληρωμάτων με ρήματα ελέγχου, καθώς και τη διατήρηση πολλών προϋποθέσεων κυβέρνησης, που ίσχυαν κατά την αρχαιότητα, όπως τη χρήση της γενικής, ακόμη και της δοτικής, μετά από ορισμένες προθέσεις. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για μια κάπως επεξεργασμένη εκδοχή της σύγχρονης μεικτής δημώδους της ανώτερης τάξης της Κωνσταντινούπολης, η οποία είναι προσαρμοσμένη στις σύγχρονες τάσεις της δημώδους ποίησης.

Αυτό το ύφος μεταφέρεται πολλές φορές και σε δείγματα άμεσου λόγου, αλλά εδώ η συγκέντρωση καινούριων μορφών συνήθως αυξάνεται ανάλογα με τη σχετικά χαμηλή κοινωνική προέλευση του ομιλητή και / ή το πάθος με το οποίο μιλά. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, τους τελευταίους τέσσερις στίχους από το (6), όπου η γλώσσα του ομιλητή – με την οποία εκφράζει έντονα συναισθήματα – έρχεται σκόπιμα σε αντίθεση με τη λόγια γραπτή γλώσσα, η οποία τόσο επίπονα και μάταια αποκτήθηκε. Γι' αυτό και βρίσκουμε το ουδέτερο *ἀνάθεμαν* με το αναλογικό -ν, το αναφορικό *ὅπου* με αλλαγή του τόνου (ή αποτονισμό), το 3ο πληθ. αορίστου *ἐπαρὰ δ' ἄκασιν* με εξωτερική αύξηση (τουλάχιστον ως μια ποικιλία), το *τὸ με νὰ* + πρόταση, τη λαϊκότροπη έκφραση *τάχα νὰ* και την πρόθεση *ἀπὸ* + αιτιατική.

Αντίθετα, στα κομμάτια που απευθύνονται στον αυτοκράτορα η γραφή είναι σκόπιμα αρχαϊζουσα, σύμφωνα με το καθιερωμένο «μέσο» ύφος του μεγαλύτερου μέρους της λογοτεχνικής παραγωγής της περιόδου (π.χ. στη *Χρονογραφία* του Μανασσή κ.α.). Ας σημειώσουμε τη γενική μετά το *ἀκούω* (23), το αρχαίο ρήμα *φημι* με το απαραιτητικό του συμπλήρωμα (24), τη δοτική μετά το μέσο ρήμα *πείθομαι* (24) και την αποφυγή της συνίζησης στο στενοχωρίαν (28).

Περιστασιακά ωστόσο το πιο λόγιο και το πιο λαϊκό ύφος συνδυάζονται χαριτωμένα, όπως στο λόγο του πατέρα, όπου, ιδίως

στην «κατακλείδα», ο ηλικιωμένος προσπαθεί – χωρίς μεγάλη επιτυχία – να εφαρμόσει όσα διακηρύσσει. Έτσι, το λόγιο *τέκνον* (2, 3), η εσωτερική αύξηση του *περιεπάτει* (3), η «στριμωγμένη» γενική στο στίχο 7 εισάγουν μια σκόπιμα αταίριαστη νότα μέσα στο όλο πλαίσιο της λαϊκής σύνταξης, φρασσεολογίας και λεξιλογίου, συμπεριλαμβανομένων των «χτυπητά» υπερβολικών συνθέτων που χρησιμοποιούνται σε όλους τους στίχους 2-16. Στη συνέχεια κυριαρχεί ένα πιο συνεπές «λόγιο» ύφος, με την εμφάνιση μιας προστακτικής παθητικού αορίστου, ενός επιρρήματος σε -ως αντί σε -α (20), των αντιθετικών μορίων *μὲν* και *δὲ* (20/21) και των συμπληρωμάτων σε δοτική μετά το *πείθομαι* (17/19) και το *ἐν* (21). Αλλά ας σημειώσουμε, επίσης, τη σολοικιστική χρήση του 2ου προσώπου της αντωνυμίας στο στίχο 17 –όπου, τυπικά, απαιτείται ένας τύπος σε 1ο πρόσωπο, στο βαθμό που το εν λόγω στοιχείο τροποποιεί την ονομαστική κεφαλή λόγους και όχι το επίθετο *πατρικοῖς*– και την επαναλαμβανόμενη παράθεση της καθημερινής φράσης *ὥσαν' ἐσέναν ἔχει* («ποιος τη χάρη σου!») (2, 18).

Η γλώσσα των *Πτωχοπροδρομικών* είναι σίγουρα μεικτή, αλλά πρόκειται για ένα ευφυώς επινοημένο μείγμα (του οποίου όμως ο αντίκτυπος εμφανίζεται κάπως αλλοιωμένος εξαιτίας της έλλειψης ευαισθησίας των μεταγενέστερων αντιγραφών), που αντανακλά πιστά το «γλωσσικό πρόβλημα» της εποχής ενώ ταυτόχρονα σατιρίζει τις ρευστές οικονομικές συνθήκες που οδήγησαν τον ποιητή σε τέτοια απογοήτευση. Έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι το μείγμα αντανακλά ειδικά κωνσταντινουπολίτικες ποικιλίες, με την προτίμησή του στην αιτιατική για το αντωνυμικό έμμεσο αντικείμενο, και με την τάση του για επέκταση του θεματικού -ου σε πολλούς καινούριους ρηματικούς τύπους – π.χ. το πρώτο ενικό μεσοπαθητικού παρατατικού σε -οῦμουν πβ. 11.8.6 (35) και βλ. Μέρος III, 17.4, για μια συζήτηση των μεταγενέστερων τύπων της ελληνικής της Κωνσταντινούπολης.

12.3 14ος και 15ος αιώνας: Η παλαιολογία αυλή και η φραγκική διακυβέρνηση

12.3.1 ΤΑ ΠΡΩΤΟΤΥΠΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Αν και το είδος των πειραματισμών που παρατηρήσαμε στην περίπτωση των *Πτωχοπροδρομικών* σταμάτησε λίγο καιρό πριν από την πτώση της βυζαντινής πρωτεύουσας το 1204, η Κωνσταντινούπολη υπήρξε επίσης το κατάλληλο πλαίσιο των πρώτων μυθιστορημάτων που εκμεταλλεύτηκαν τη δημώδη της παλαιολογίας περιόδου· είναι σαφές –για μία ακόμη φορά– ότι αυτές οι πρωτότυπες συνθέσεις συνδέονται με την προστασία και επίβλεψη της αυτοκρατορικής αυλής. Μολονότι υπάρχει σαφώς ειδολογική συνάφεια με τα ιπποτικά μυθιστορήματα της εποχής, τα οποία ήταν οικεία στον δυτικό κόσμο, οι πραγματικές ρίζες αυτών των έργων βρίσκονται στην ελληνιστική, τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή παράδοση, συμπεριλαμβανομένων των λόγιων και των δημωδών ρομαντικών έργων του 12ου αιώνα.

Το ακόλουθο απόσπασμα προέρχεται από το *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*, έργο γραμμένο μεταξύ του 1310 και του 1340 από τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, ανιψιό του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου. Η πρωτότυπη έκδοση είναι αυτή του Pichard (1956· βλ. επίσης Κριαράς 1955, 17-83, και Apostolopoulos 1984):

- (7) Ἄλλ' ἦν τὸ τεῖχος ὑψηλόν, εἰσέλευσιν οὐκ εἶχεν·
 ἄνθρωπος οὐ παρέτρεχε, οὐδὲ θηρίου φύσις,
 οὐδὲ πτηνόν, οὐδὲ στρουθός· ἄγριος ἦν ὁ τόπος.
 Ἀνέτρεχον, παρέτρεχον, τὴν εἴσοδον ἐξήτουν·
 εἶχεν γὰρ πύργους ὑψηλοὺς, οὐρανομήκεις τοίχους. 5
 Εὗρον τὰς πόρτας τὰς λαμπρὰς τούτου, τὰς πολυτίμους,
 εἶδον τοὺς ὄφεις, ἔφριξαν τοὺς πυλωροὺς ἐκείνους.
 Οὐκ ἔγνωσαν τὴν φοβερὰν καὶ θαυμασίαν πόλιν
 τίνος τὸ κάστρον τὸ λαμπρόν, τίνα δεσπότην ἔχει.
 Οἱ μὲν γὰρ ἐπεστράφησαν, ἐστάλησαν ὀπίσω, 10
 τάχα μὴ γένωνται τροφή τῶν πυλωρῶν ἐκείνων·

εἶδαν, ἐξεθαμβήθησαν, ἐτράπησαν, ἐφύγαν.

Καλλίμαχος και Χρυσορρόη, 197-208

Η ιστορία διαδραματίζεται σε μια γραφική χώρα θαυμάτων, στην οποία ένας βασιλιάς, μην μπορώντας να αποφασίσει ποιος από τους τρεις γιους του θα τον διαδεχτεί, τους διώχνει μακριά για να δοκιμάσουν τις δυνάμεις τους. Ο Καλλίμαχος, ο μικρότερος γιος, οδηγεί τους αδελφούς του σε ένα κάστρο πάνω σε ένα βουνό. Το κάστρο ανήκει σε έναν δράκο και φυλάσσεται από φίδια και δράκοντες. Οι μεγαλύτεροι αδελφοί, αφού πρώτα δίνουν στον Καλλίμαχο ένα μαγικό δαχτυλίδι, το βάζουν στα πόδια, ενώ ο Καλλίμαχος πηδάει τον τοίχο και αρπάζει την όμορφη Χρυσορρόη από τον δράκο που την κρατούσε αιχμάλωτη. Έστερα από μια σειρά συναρπαστικές περιπέτειες, το ζευγάρι ζει τελικά ευτυχισμένο ως αφέντες του κάστρου.

Οι λόγιες καταβολές του συγγραφέα είναι εδώ εμφανείς όχι μόνο από τη συντηρητική μορφολογία και το λεξιλόγιο, αλλά και από τη μετρική του –που επιτρέπει ευκαιριακούς διασκελισμούς στο τέλος στίχων (δεν φαίνονται στο παράδειγμα) και ξεπερνά την τομή στο μέσο του στίχου (π.χ. στίχος 6)–, καθώς και από την όχι σπάνια χρήση σύνθετων ρητορικών περιόδων, ιδίως σε επεξεργασμένα περιγραφικά κομμάτια (*εκφράσεις*) και σε λόγους που εκφωνούνται σε στιγμές δραματικής κορύφωσης, όπου η επίδραση της αρχαίας/λόγιας ρομαντικής παράδοσης είναι μεγαλύτερη.

Στο παραπάνω απόσπασμα, για παράδειγμα, μόνο τα εἰσέλευσις, πόρτα, κάστρον και ἐκθαμβῶ δεν είναι κλασικά, παρότι το πρώτο ανήκει στο υψηλότερο ὕφος της βυζαντινής γραφής και το τελευταίο εμφανίζεται στη μετάφραση των Ο' και στην Καινή Διαθήκη. Αντίστοιχα, ο μικρός αριθμός διαδεδομένων παράγωγων σχηματισμών φαίνεται ότι οφείλεται στη «συναισθηματική» τους φόρτιση μέσα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα και ότι δεν πρόκειται για απλές ποικιλίες πιο λόγιων τύπων. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα «σημαδεμένα» υποκοριστικά –δηλαδή αυτά με επιθήματα άλλα από το -ιν, πβ. λόγου χάρη *δενδρούτσικον* (1751) και

δακτυλιδόπουλον (1769)– στους στίχους όπου η Χρυσορρόη βρίσκει το μαγικό δαχτυλίδι του ήρωά της κρεμασμένο σε ένα δέντρο τη στιγμή που σκέφτεται ότι ο Καλλίμαχος είναι νεκρός.

Επίσης, στην κλιτική μορφολογία, μόνο το επίθημα που χρησιμοποιείται στα *εἶδαν* και *ἐφύγαν* (αντί του κλασικού -ον, κάτι που αναμφίβολα οφείλεται στην τάση για ομοιοτέλετο σε αυτόν το στίχο) απηχεί δημώδη επίδραση. Η περιορισμένη χρήση τέτοιων λαϊκών ποικιλιών φαίνεται ότι συχνά οφείλεται στο μέτρο, π.χ. ἦτον αντί ἦν ή οι παθητικοί αόριστοι σε -ηκα αντί -ην, εξαιτίας της επιπλέον συλλαβής τους (177, 1877) κτλ.

Εκεί όπου το έπος του *Διγενή Ακρίτα* μοιάζει να έχει δομηθεί πάνω σε μια δημώδη βάση με λόγιο επίστρωμα, το μυθιστόρημα αυτό έχει κατά πάσα πιθανότητα τις ρίζες του στη μέσου ύφους γλωσσική παράδοση, με κάποιες παραχωρήσεις προς τη δημώδη. Η βάση για να το εντάξουμε στις δημώδεις συνθέσεις της περιόδου βρίσκεται κυρίως στη σχετική απλότητα της συντακτικής του δομής, η οποία, εξαιρώντας τα επιτηδευμένα χωρία και τις κλινόμενες μετοχές, αντανακλά τις συμβάσεις παράταξης και σύμπλεξης των λαϊκών συνθέσεων που κάνουν χρήση του πολιτικού στίχου, και διαμορφώνει τους στίχους χρησιμοποιώντας κατά κανόνα τα ίδια μετρικά / ρητορικά κώλα. Ας σημειωθούν, επίσης, η κανονική χρήση της αιτιατικής για να δηλωθεί το έμμεσο αντικείμενο (ίσως ένα κωνσταντινουπολίτικο χαρακτηριστικό), η συχνή χρήση προθετικών φράσεων με κεφαλή την πρόθεση *εἰς* ή την *ἀπό* και προσδιοριζόμενες από ένα επίρρημα –π.χ. *μέσον* (275), *ἐπάνω* (1765)–, η κανονική εμφάνιση προτάσεων με το *νᾶ* αντί *απαρεμφάτων* (εκτός μετά από ρήματα ελέγχου ή τροπικά, και μερικές φορές σε ονοματοποιημένες προτάσεις), καθώς και η χρήση γενικών μετά το ουσιαστικό (π.χ. 275, 1760) παράλληλα με την εμφάνισή τους ανάμεσα στο άρθρο και το ουσιαστικό – χαρακτηριστικά τα οποία υποδεικνύουν τη βασικά δημώδη συντακτική βάση.

Πρέπει, ωστόσο, να είμαστε προσεκτικοί στις εκτιμήσεις μας, καθώς το κείμενο του *Καλλίμαχου* έφτασε ως εμάς σε ένα μόνο χειρόγραφο, που χρονολογείται γύρω στο 1520. Είναι πιθανό,

πάντως, να πρόκειται για ένα σχετικά πιστό αντίγραφο του πρωτότυπου κειμένου, επειδή η υψηλή συγκέντρωση στοιχείων λόγιας γλώσσας έρχεται σε αντίθεση με την κρατούσα τάση της «αντιγραφής» χειρογράφων αυτής της περιόδου σε απλούστερο ύφος. Πάνω σε αυτή τη βάση, τείνει κανείς να συμπεράνει ότι για όλα τα πρωτότυπα μυθιστορήματα του 14ου αιώνα χρησιμοποιήθηκε μια μορφολογικά συντηρητική δημώδης γλώσσα και ότι η μεγαλύτερη συχνότητα πιο λαϊκότροπων τύπων στον *Βέλθανδρο* και στον *Λίβιστρο* οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, σε μεταγενέστερες προσαρμογές από την πλευρά των αντιγραφέων στις περιοχές εκείνες που βρίσκονταν υπό την επιρροή της δυτικής παράδοσης, όπως η Κρήτη και τα Δωδεκάνησα.

12.3.2 Η ΕΛΛΗΝΟ-ΡΟΜΑΝΙΚΗ ΕΠΑΦΗ ΜΕΤΑ ΤΟ 1204: ΠΑΡΑΚΕΙΜΕΝΟΙ, ΥΠΕΡΣΥΝΤΕΛΙΚΟΙ, ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΝΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΤΙΚΕΣ ΑΝΤΩΝΥΜΙΕΣ

Η πιο εμφανής συνέπεια της λατινικής κατάκτησης του 1204 στη γλώσσα ήταν η μαζική εισροή ρομανικών δανείων στην ελληνική, ιδίως από την ιταλική (βενετική και γενοβέζικη) και τη γαλλική. Η συνολική επίδραση των ρομανικών γλωσσών, ωστόσο, υπήρξε λιγότερο βαθιά από όσο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ενώ θα άξιζε να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι πολλοί σημαντικοί παραλληλισμοί μεταξύ ελληνικών και ρομανικών γλωσσών που θα μπορούσαν να αποδοθούν στην ανανέωση της επαφής τους, τελικά, με μια προσεκτικότερη ματιά, φαίνεται ότι έχουν ανεξάρτητη προέλευση. Όπως και για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (5.3), το περισσότερο που θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς για πολλές τέτοιες περιπτώσεις είναι η αμοιβαία σταθεροποίηση αλλαγών που βρίσκονταν ήδη σε εξέλιξη ανεξάρτητα οι μεν από τις δε. Μπορούμε σύντομα να αναφέρουμε μερικά τέτοια παραδείγματα:

- (8) Η τοπικά προσδιορισμένη επανεισαγωγή, π.χ. στην Κρήτη, σε μέρη της Πελοποννήσου και στη Στερεά, της περίφρασης του

ενεργητικού παρακειμένου με το «έχω» + παθητική μετοχή παρακειμένου, σε συμφωνία με το αντικείμενο.

Η δομή αυτή εμφανίζεται σποραδικά στη λογοτεχνική γλώσσα της Κοινής κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά στην ουσία είναι άγνωστη στη μεσαιωνική ελληνική πριν από την εποχή της Φραγκοκρατίας. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένα μεμονωμένα παραδείγματα από την προφραγκική περίοδο του τύπου που βλέπουμε στο (9):

(9) τὸν γρόθον του εἰς τὸ μάγουλον εἶχεν ἀκουμπισμένον

Διγενής Ακρίτας (E), 418

Αν και η σχεδόν κυριολεκτική έννοια του «έχω» και η καταστασιακή σημασία της μετοχής εδώ είναι ξεκάθαρες, πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτή η μάλλον ασυνήθιστη (αντόπια) δομή ήταν εκείνη που οδηγήθηκε στην κατά τόπους γραμματικοποίησή της ως ενεργητικού υπερσυντέλικου/παρακειμένου κάτω από την επίδραση των ρομανικών γλωσσών.

Και σε άλλες περιπτώσεις οι σχετικές δομές αναπτύχθηκαν στην ελληνική προτού μπορέσει να επικαλεστεί κανείς την όποια ρομανική επίδραση. Στα αρχαία ελληνικά, για παράδειγμα, υπήρχε ένα αντωνυμικό/επιρρηματικό σύστημα που περιλάμβανε, από τη μια, ισχυρά στοιχεία άρνησης (με τη σημασία «κανείς-X»), τα οποία δεν απαιτούσαν ανεξάρτητη ρηματική άρνηση όταν χρησιμοποιούνταν προρρηματικά) και από την άλλη αοριστικά στοιχεία (συνδεδεμένα μορφικά με ερωτηματικά στοιχεία). Τα τελευταία σήμαιναν «κάποιος» σε περιβάλλοντα καταφατικά, αλλά «κανείς-X» σε περιβάλλοντα αρνητικά, ερωτηματικά και δυνητικά, παρά το ότι τα ισχυρά αρνητικά στοιχεία θα μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν μετά από ένα αρνητικό μόριο για να δώσουν περισσότερη έμφαση στην άρνηση (δηλαδή, στη συγκεκριμένη σειρά τα συσσωρευμένα αρνητικά λειτουργούσαν επιτακτικά). Ας συγκρίνουμε το (10)(α) με το (10)(β):

(10) (α) οὐκ ἂν τινα ... φαίης ἔχειν τὴν ἀκριβεστάτην ἐπιστήμην

Πλάτων, *Παρμενίδης*, 134c

[uk án tina ... p^haíe:s ék^he:n tē:n akribestáte:n episté:me:n]

(β) οὐκ ἄρα ... γινώσκεται τῶν εἰδῶν οὐδὲν

Πλάτων, *Παρμενίδης*, 134b

[uk ára ... gignó:sketai tō:n e:δō:n udén]

Κατά τη μεσαιωνική περίοδο το σύστημα των αοριστικών στοιχείων υπέστη μια διαδικασία μορφικής ανανέωσης μέσα από την οποία η καταφατική αντωνυμία («κάποιος-X») και οι παραλλαγές αρνητικής πολικότητας («κανένας-X») διαφοροποιήθηκαν σταδιακά, για να δώσουν, για παράδειγμα, τα *κάποιος* και *κανένας*, στη θέση του *τις* – βλ. 11.7.8 (29)(α). Οι τύποι αρνητικής πολικότητας επίσης μπορούσαν, ωστόσο, να προφέρονται εμφατικά και να χρησιμοποιούνται όπως τα ισχυρά αρνητικά στο (10)(β). Σε αυτή την περίπτωση αποκτούσαν μια αντίστοιχη «αρνητική» έννοια (αν και, πάλι, μάλλον ενισχύοντας το αρνητικό μόριο και όχι ακυρώνοντάς το), και έτσι μπορούσαν να προταχθούν ως αρνητικές εστιάσεις, αναλαμβάνοντας τις θέσεις/λειτουργίες ισχυρών αρνητικών στοιχείων.

Με το πέρασμα του χρόνου, λοιπόν, τα κλασικά αρνητικά στοιχεία χάθηκαν παραχωρώντας τη θέση τους στα εμφατικώς τονισμένα στοιχεία αρνητικής πολικότητας· αλλά καθώς αυτά, αντίθετα προς τους αρχικούς τύπους, προϋπέθεταν ένα αρνητικό (ή ερωτηματικό/τροπικό) περιβάλλον που να επιτρέπει τη χρήση τους, το αρνητικό μόριο που λειτουργούσε σαν αναγκαία συνθήκη διατηρήθηκε ακόμη και όταν αυτά εμφανίζονταν μπροστά του. Ας συγκρίνουμε το (11)(α), όπου δεν απαιτείται ανεξάρτητη προτασιακή άρνηση, με την αρνητική «συμφωνία» στο (11)(β):

(11) (α) οὐδὲν αὐτῶν ἀτιμάσεις

Πλάτων, *Παρμενίδης*, 130e

[udén autō:n atimáse:s]

(β) τίποτε οὐ λογίζεται

Διγενής Ακρίτας (E), 706

Η διττή χρήση των στοιχείων αρνητικής πολικότητας είναι πολύ όμοια με εκείνη που ξέρουμε από τις ρομανικές γλώσσες (πβ., π.χ., γαλλ. *rien* «τίποτα» κτλ.), αλλά η χρήση τους ήταν στην πραγματικότητα παγιωμένη στη δημώδη ελληνική τον 12ο αιώνα, π.χ. στον *Διγενή* και τα *Πτωχοπροδρομικά*.

Παρόμοιες παρατηρήσεις ισχύουν για τους προφανώς σχετικούς περιορισμούς στη σειρά και το συνδυασμό των εγκλιτικών αντωνυμιών του αντικειμένου: δηλαδή εάν υπάρχουν δύο τέτοιες αντωνυμίες, η πρώτη πρέπει να δηλώνει το έμμεσο και η δεύτερη το άμεσο αντικείμενο, ενώ η δεύτερη πρέπει να βρίσκεται και στο 3ο πρόσωπο (Mackridge 1985, 222-223). Ωστόσο, και πάλι, όλα τα παραδείγματα που έχουν δύο αντωνυμίες στη διασκευή Ε του *Διγενή Ακρίτα* (64, 130, 475, 664, 668, 951, 1729) και στο *Τραγούδι του Αρμούρη* (47, 133) ήδη ακολουθούν αυτό τον κανόνα, σε μια περίοδο και σε μια περιοχή όπου μπορούμε με ασφάλεια να αποκλείσουμε οποιαδήποτε ρομανική επίδραση.

Ας τονιστεί, επίσης, ότι η κανονική μεταρρηματική σειρά ύστερα από τα γερούνδια και τις προστακτικές στην ΠΝΕ (παρά την κάποια διακύμανση στην περίπτωση μονοσύλλαβων προστακτικών) παραμένει Έμμ.Αντ. + Άμ.Αντ: π.χ.: δώστε μού το. Αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη ρομανική πρακτική (πβ. γαλλ.: *donnez-le-moi*), και είναι και πάλι σημαντικό ότι στις σύγχρονες διαλέκτους της Μικράς Ασίας και σε πολλές νησιωτικές ποικιλίες, που έχουν διατηρήσει περισσότερο τη μεσαιωνική κατανομή αυτών των στοιχείων, η ίδια σειρά Ρ + Έμμ.Αντ + Άμ.Αντ ισχύει ακόμη και σε απλές καταφατικές προτάσεις με παρεμφατικούς ρηματικούς τύπους (πβ. Mirambel 1963). Η συνηθισμένη τοποθέτηση του Έμμ.Αντ πριν από το Άμ.Αντ φαίνεται, συνεπώς, να αποτελεί χαρακτηριστικό της δημώδους μεσαιωνικής ελληνικής γενικότερα, και κάθε μερική αντιστοιχία με τη ρομανική θα πρέπει να θεωρείται κατά βάση τυχαία, ιδιαίτερα καθώς η μη ρομανικού τύπου τοποθέτηση των εγκλιτικών μετά από παρεμφατικούς ρηματικούς τύπους παραμένει η συνήθης πρακτική σε περιοχές όπως η Κρήτη και η Κύπρος – οι οποίες βρέθηκαν κάτω από δυτική κυριαρχία για ιδιαίτερα μεγάλο διάστημα.

Επομένως οι συνολικές συνέπειες της φραγκικής κυριαρχίας ήταν σε τελευταία ανάλυση μάλλον απελευθερωτικές, και σημειώθηκε μια αναζωογόνηση της δημώδους σύνθεσης ακόμη και στην παλαιολόγεια Κωνσταντινούπολη, παρά τη νέα προσήλωση στον κλασικισμό. Αλλά στις εκτεταμένες ελληνόφωνες περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Δύσης, όπου η παλιά πρωτεύουσα δεν ήταν πια το κέντρο της πολιτικής και πνευματικής ζωής, η γνώση της λόγιας γραπτής ελληνικής –ακόμη και όπου αυτή θα μπορούσε να επιτευχθεί– έπαψε σταδιακά να αποτελεί προϋπόθεση για μια επιτυχή σταδιοδρομία, και οι παραδοσιακές αξίες άρχισαν να διαβρώνονται. Με την επιστροφή σε πιο ήρεμες συνθήκες (μετά το 1300 περίπου), η ελληνική «δημώδης» γραφή παρουσίασε σημαντική ακμή στον λατινοκρατούμενο δυτικό κόσμο στο πλαίσιο της ήδη διαδεδομένης χρήσης της ρομανικής της εποχής στον έντεχνο λόγο και στη διοίκηση.

12.3.3 ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΟΡΕΩΣ

Η κατοχή ελληνικών περιοχών οδήγησε στη συγγραφή αρκετών χρονικών στη δημώδη, τα οποία υμνούσαν τα έργα και τις ημέρες των δυναστειών της Δύσης (πβ. 8.4.4), συμπεριλαμβανομένου του φημισμένου *Χρονικού του Μορέως*, της πρώτης έμμετρης τέτοιας σύνθεσης. Έπειτα από έναν μακρύ μονόλογο (1-1.338) ο ανώνυμος αφηγητής στρέφεται ειδικά στην κατάκτηση της Πελοποννήσου από τον Γουλιέλμο ντε Σαμπλίτ και μέλη της οικογένειας των Βιλλεαρδουίνων, που στη συνέχεια μετατράπηκε (εκτός από μερικά βενετικά φρούρια) σε Πριγκιπάτο του Μορέως.

Η παλαιότερη και πληρέστερα σωζόμενη διασκευή (η Η, της Κοπεγχάγης) περιλαμβάνει 9.219 στίχους, αλλά δυστυχώς λείπουν οι πρώτες σελίδες του κώδικα. Αυτό και άλλα κενά, συγκριτικά μικρότερα, μπορούμε συχνά να τα συμπληρώνουμε με αναφορά στη συντομότερη διασκευή Ρ (του Παρισιού), αν και αυτή έχει επίσης παραλείψεις και φαίνεται ότι αποτελεί μεταγενέστερη προσαρμογή του πρωτοτύπου τόσο σε ό,τι αφορά τη γλώσσα και το μέτρο όσο

και σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο (ιδίως ως προς το μετριασμό ή την απαλοιφή των πιο αιχμηρών ανθελληνικών εκφράσεων της Η).

Το έργο χρονολογείται γενικά στις αρχές του 14ου αιώνα, και από τη στιγμή που η ιστορία δίνεται από την οπτική γωνία του κατακτητή, συνήθως αποδίδεται σε έναν ελληνόφωνο Φράγκο, άποψη που ενισχύεται σημαντικά από τη συχνά φτωχή στιχουργία, τη σχεδόν απόλυτα δημώδη γλώσσα και την εκτεταμένη χρήση ρομανικού λεξιλογίου και ιδιωματισμών. Παραμένει θέμα προς συζήτηση εάν το ελληνικό κείμενο είναι πρωτότυπη σύνθεση ή μετάφραση (υπάρχουν πεζές παραλλαγές του σε τρεις ρομανικές γλώσσες), μολονότι ορισμένοι επιστήμονες έχουν υποστηρίξει με θέρμη την πρωτοτυπία του κειμένου (βλ., π.χ., M. Jeffreys 1975). Οι έγκυρες εκδόσεις είναι του Schmitt (1904, επανατ. 1967) και του Καλονάρου (1940). Υπάρχει, ακόμα, μια σημαντική ανάλυση της γλώσσας του Χρονικού στον Egea (1988)· βλ. επίσης Beck (1971, 157-159).

Η ειδική σημασία του έργου αυτού οφείλεται στο γεγονός ότι ο «ποιητής» είχε λίγη επαφή με την κλασικίζουσα παράδοση της «σοβαρής» ελληνικής γραμματείας και έγραψε σε ένα ύφος που αντανακλά πιστά τον φυσικό του λόγο, αλλά με τις εξής επισημάνσεις: α) ο εγγραμματισμός σε οποιοδήποτε επίπεδο συνεπαγόταν επαφή με μη δημώδεις τύπους, και β) η χρήση του πολιτικού στίχου, όσο ανεπαρκώς επεξεργασμένος και αν είναι, προϋποθέτει οικειότητα με τις συμβάσεις της ελληνικής δημώδους ποίησης (μαζί με τους αρχαϊσμούς της).

Η γλώσσα του Χρονικού λοιπόν δείχνει τη συνήθη μορφολογική και συντακτική διακύμανση, αν και σε αυτή την περίπτωση υπάρχουν σαφείς παρανοήσεις στη χρήση ορισμένων τύπων που δεν ανήκουν στη δημώδη (βλ. παρακάτω), ενώ αρκετά συχνά μαρτυρούνται πολύ μεγάλες συγκεντρώσεις «λαϊκών», ακόμα και υποβαθμισμένων ή υποπρότυπων, στοιχείων. Έτσι παρατηρούμε:

- (12) (α) Την εμφάνιση πολλών νεοτεριστικών τύπων βάσει του ενεστωτικού θέματος, μαζί με έναν μεγάλο αριθμό από ανταγωνιστικούς δεύτερους τύπους (11.8.5).

- (β) Την χρήση πολλών τύπων νεοτεριστικής ρηματικής μορφολογίας, συμπεριλαμβανομένων του παθητικού αορίστου σε -θηκα, 11.8.4 (33), και του παθητικού παρατατικού σε -ομουν, 11.8.6 (35)(ε): π.χ. 6104, κτλ.
- (γ) Κάποια σύγχυση μεταξύ των συνηρημένων ρημάτων σε -έω και εκείνων σε -άω, 11.8.5 (34)(ε).
- (δ) Τον πλήρη περιορισμό της δοτικής σε μια ομάδα στερεότυπων φράσεων.
- (ε) Την μάλλον περιορισμένη χρήση θηλυκών ονομάτων σε -ις με πληθυντικό -εις και των ουδετέρων σε -ος με πληθυντικό σε -η, και τη συχνή αφομοίωση άλλων τριτόκλιτων ονομάτων στην πρώτη κλίση, 11.7.3-4 (18-21).
- (στ) Την κανονική ένταξη της ονομαστικής πληθυντικού σε -ες στην πρώτη κλίση, καθώς και στα ονόματα που αποτελούσαν «μεταφορές» στην πρώτη κλίση και είχαν θέμα σε -ι ή σύμφωνο, 11.7.4 (19) και (21).
- (ζ) Την εμφάνιση ανώμαλων κλιτικών τύπων, όπως του περιττοσύλλαβου -άδες στον πληθυντικό των ουσιαστικών με θέμα σε -α, 11.7.4 (20): π.χ. 4390, 6056.
- (η) Τάση για σταθεροποίηση του τόνου στα προπαροξύτονα ονόματα και επίθετα, έτσι ώστε να έχουμε τα ἄνθρωπος / γενική ἄνθρωπου αντί ἀνθρώπου (π.χ. 6844).
- (θ) Την κανονική χρήση πολλών νεοτεριστικών αντωνυμικών τύπων (11.7.8).

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σύνταξης του ποιήματος είναι, ωστόσο, η αποσταθεροποίηση της περίφρασης του μέλλοντα με το ἔχω + απαρέμφατο, γεγονός που οφείλεται στη μετατροπή της αντίστοιχης δυνητικής περίφρασης σε πραγματικό υπερσυντέλικο – πβ. 11.8.3 (32). Οι κανονικοί τύποι του μέλλοντα / δυνητικής έγκλισης, όπως εμφανίζονται ήδη στα *Πτωχοπροδρομικά*, περιλαμβάνουν την αντικατάσταση του θέλω / ἤθελα + απαρέμφατο και τη χρήση του νά + υποτακτική / παρελθοντικό χρόνο οριστικής. Αλλά βρίσκουμε επίσης έναν ενισχυμένο με τροπική σημασία

τύπο της υπό εξαφάνιση περίφρασης με το ἔχω, που περικλείει την προηματοποίηση του νὰ (δεν υπάρχουν ακόμη παραδείγματα του ἔχω + απαρέμφατο με χρήση παρακειμένου). Αυτός ο μάλλον αδέξιος μεταβατικός τύπος συναντάται σποραδικά και σε άλλα έργα της ίδιας περίπου εποχής (π.χ. στην Κρήτη), αλλά δεν γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής και γρήγορα χάνεται (για παράδειγμα, οι στίχοι που τον περιέχουν επαναδιατυπώνονται ή και παραλείπονται στη διασκευή Ρ).

Στην κατηγορία των καθαρών λαθών σε λόγιες λέξεις θα μπορούσαμε να σημειώσουμε, ειδικότερα, τη συχνή χρήση της ονομαστικής ενικού των κλασικών τριτόκλιτων ονομάτων δηλωτικών συγγένειας ως αιτιατικής (Browning 1983, 7-8). Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι: γυνή «γυναίκα/σύζυγος» (λ.χ. 7424), ἀνὴρ «άντρας/σύζυγος» (λ.χ. 2519), πατήρ (λ.χ. 454), μήτηρ (λ.χ. 1323) και θυγάτηρ (λ.χ. 2477), όπως φαίνεται στο (13):

(13) καὶ χαιρετᾷ τοῦ βασιλέως ἐκείνου τὴν θυγάτηρ
Χρονικόν του Μωάμεθ, 2492

[ke gere'ta tu vasi'ljos e'kinu ti θιγατιρ]

Αυτή η χρήση ακολουθεί το πρότυπο του αντίστοιχου θηλυκού των δημωδών τύπων, όπου μετά τη γενικευμένη απώλεια του τελικού -ν η ονομαστική και η αιτιατική συνέπεσαν (π.χ. θυγατέρα), αν και θα πρέπει να υποθέσουμε μια αναλογική επέκταση στα αρσενικά (όπου η ονομαστική και η αιτιατική των δημωδών τύπων ήταν διαφορετικές). Η χρησιμότητα των βραχύτερων λόγιων τύπων στο μέτρο είναι προφανής, και φαίνεται ότι ο ποιητής απλώς αγνοεί το κλασικό κλιτικό παράδειγμα.

Το ακόλουθο απόσπασμα (βασισμένο στη διασκευή Η) περιγράφει πώς τα αδέρφια Λουδοβίκος και Γουλλιέλμος ντε Σαμπλίτ συμφώνησαν ότι ο πρώτος θα έμενε στη Γαλλία για να φροντίζει τα οικογενειακά κτήματα, ενώ ο δεύτερος θα αναζητούσε την τύχη του στην Ανατολή:

(14) Κι ὡσὰν ἀκούσουν κ' ἔμαθαν τὸ πῶς οἱ Φράγκοι ἐκείνοι,

ὅπου ὑπαγαίναν στὴν Συρίαν μὲ θέλημα τοῦ Πάπα,
ἀφήκαν τὸ ταξίδιν τους κι ἀπήλθαν εἰς τὴν Πόλιν
κι ἐκέρδισαν τὴν Ρωμανίαν κ' ἐγένησαν ἀφέντες,
βουλὴν ἀπήρασιν ὁμοῦ ἐκείνοι οἱ δύο αὐταδέλφοι·
νὰ μείνῃ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς ἐκεῖ εἰς τὸ ἰγονικόν τους,
κι ὁ ἄλλος νὰ ἀπέλθῃ εἰς Ρωμανίαν διὰ νὰ κερδίσῃ τόπον.
Λοιπὸν, ὡς τὸ ἔχει ἐριζικὸν ἡ χάρις τῶν ἀνθρώπων,
κι οὐδὲν ὁμοιάζουν οἱ ἀδελφοὶ εἰς πρόσοψιν καὶ χάριν,
ἦτον ὁ ὑστερνότερος ἀπὸ τοὺς δύο αὐταδέλφους
ὁκάτι ἐπιδεξιώτερος καὶ φρονιμώτερός τους.
Κ' ἰσιάστησαν οἱ δύο ἀδελφοί, ὁ πρῶτος ν' ἐνεμείνῃ
ἐκεῖσε εἰς τὸ κοντᾶτο τοῦ ἐκείνο τῆς Τσαμπάνιας,
κι ὁ δεύτερος ἀπὸ τοὺς δύο, μισὶρ Γουλιάμος ἄκω,
εἶχεν καὶ ἐπύκλῃν ὁ λόγου του, τὸν ἐλέγαν ντὲ Σαλοῦθε,
νὰ εὖρῃ φουσσᾶτα ὅσα ἡμπορεῖ νὰ ἐπάρῃ μετὰ ἐκείνον,
κ' ἐκεῖνος νὰ ἔλθῃ εἰς Ρωμανίαν τοῦ νὰ ἔχῃ κουγκεστήσει
κάστρη καὶ χώρας τίποτε νὰ τὰ ἔχει ἰγονικά του.
Ὁ κόντος γὰρ τοῦ ἐξέδωκεν ὅσον λογάριν εἶχε,
καὶ εἶπεν του: «Ἀδελφούτσικε, ἀφῶν ἐγὼ ἐνεμένω
ἀφέντης εἰς τὰ κάστρη μας κ' εἰς τὸ ἰγονικόν μας,
ἔπαρε τὸ λογάριν μας καὶ τὰ κοινὰ μας ὅλα
κι ἄμε μὲ τὴν εὐχίτσα μου ὁμοίως καὶ τοῦ πατρός μας,
κ' ἐλπίζω εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ ὅτι νὰ εὐτυχήσῃς».

[kj o'san a'kusun k 'emaθan to pos i 'frangj e'kini,
o'pu pa'jenan sti si'rja me 'θelima tu 'papa,
a'fikan to ta'ksiði tus kj a'pilθan is tim 'boli
ke 'kerðisan ti roma'nja ke 'jinisan a'fendes,
vu'lin a'pirasin o'mu e'kinj i ðjo_afta'delfi;
na 'mini 'enas ap af'tus e'ki sto _iyoni'kon dus,
kj o _alos n a'pelθi s roma'nja (ð)ja na ker'ðisi 'topo.
li'pon, os 'to çi rizi'kon i 'xaris ton a'θopo(n),
kj u'ðen o'mjazun j aðel'fi is 'prosopsi(n) ke 'xari(n),
'iton o ister'noteros a ,po tuz ðjo_afta'delfus

o'kati piðe'ksjoteros ke froni,mote'ros tus.
 k i'sjastisan i ðjo_ adel'fī, o 'protos na ne'mini
 e'kis is to kon'dato tu e'kino tis tsam'banjas,
 kj o 'ðefteros a,po tuz 'ðjo, mi'sir yu'lamos 'ako,
 'ige(n) k e'piklj o 'loyu tu, ton 'leyan de sa'luðe,
 na vri fu'sata_ ,osa mbo'ri na 'pari met e'kino,
 k e'kinos 'na lθi s roma'nja tu 'na çi kunges'tisi
 'kastri ke 'xoras 'tipote na 'ta çi yoni'ka tu.
 o 'kondos yar tu 'kseðoken ,oso lo'yarin 'ige,
 kj 'ipen du: «adel'futsike, a'fon e'yo ne'meno
 a'fendis is ta 'kastri mas k is to iyoniko mas,
 e'pare to lo'yari mas ke ta ki'na mas 'ola,
 kj 'ame me tin ef'çitsa mu o'mjos ke tu pa'troz mas,
 k el'pizo s to_ 'elos tu ðe'u ,oti na efti'çisis».

Τόσως το πιο χτυπητό χαρακτηριστικό εδώ είναι η συστηματική έλλειψη αντιστοιχίας ανάμεσα στην καθημερινή προφορά που απαιτείται για τις ανάγκες του μέτρου (όπως αυτή αντανακλάται στη μεταγραφή) και στη συντηρητική ορθογραφία, η οποία, αν λαμβανόταν σοβαρά υπόψη, θα παρήγαγε πολλούς στίχους χωρίς μέτρο. Οι κύριες δυσκολίες προκύπτουν όταν η χασμωδία αντιμετωπίζεται φυσικά στο λόγο με έκθλιψη, αφαίρεση ή κράση, ενώ οι αρχαϊζουσες συμβάσεις για τη γραπτή ελληνική (οι μόνες διαθέσιμες) γενικά αγνοούν φαινόμενα που παρατηρούνται στα όρια λέξεων όπως και την ενδολεξική συνίζηση, και απαιτούν την ομοιόμορφη παρουσία του τελικού -ν: ας προσέξουμε πώς ο στίχος 15, για παράδειγμα, μπορεί να έχει το σωστό μέτρο μόνο αν το τελικό -ν του *ἐπίκλην* αγνοηθεί και το εκτεθειμένο τελικό φωνήεν συμποφερθεί μαζί με το αρχικό φωνήεν της ακόλουθης λέξης.

Τόσο η μορφολογία όσο και η σύνταξη είναι επίσης με συνέπεια λαϊκές στο χαρακτήρα, και πολλά από τα σχετικά χαρακτηριστικά έχουν ήδη αναφερθεί με γενικό τρόπο παραπάνω – αλλά ας σημειώσουμε κι εδώ:

- (15) (α) Την επέκταση του παραγωγικού επιθήματος -άζω, 11.8.5 (34)(γ), πβ. (δ)μοι-άζω (9).
 (β) Το ρήμα *ἤμπορῶ* (16), πβ. 11.8.5 (34)(ε).
 (γ) Το ενεστωτικό θέμα (ὀ)παγ-αίν- αντί του παλαιότερου ὀπάγ- (2), πβ. 11.8.5 (34)(β), και τον παθητικό αόριστο *ἐγίν-η(ν) / -ηκα* (4), σχηματισμένο βάσει του γίν-ομαι.
 (δ) Τη σύγχυση γύρω από το χαρακτήρα και τη λειτουργία των άτονων αρχικών φωνηέντων, όπως φαίνεται στο *ἀπήρασιν* (5) (η διασκευή P έχει *ἐπήρασιν*), δίπλα στο *ἐπάρη* (16) και το *ἔπαρε* (22).
 (ε) Τη συχνή σύντμηση του *εἰς* σε *ς* και τη συγχώνευσή του με το ακόλουθο οριστικό άρθρο.
 (στ) Τη χρήση της αιτιατικής των εγκλιτικών αντωνυμιών στον πληθυντικό ως γενικής (3, 6 κτλ.), ίσως λόγω του μη ικανοποιητικού ακούσματος των γενικών (πληθυντικού) (*μω(ν) / σω(ν) / τω(ν)*), που ηχούσαν σαν το ουδέτερο των κτητικών επιθέτων στον ενικό αριθμό (πβ. *μων / (ἐ)μόν, σων / (ἐ)σόν* ή σαν την αιτιατική ενικού αριθμού του αρσενικού οριστικού άρθρου (πβ. *τω(ν) / τό(ν)*).
 (ζ) Τους πολλούς νεοτεριστικούς αντωνυμικούς τύπους, 11.7.8 (29), συμπεριλαμβανομένων: του αναφορικού *ὅπου*, που πιθανότατα προφερόταν [o'pu] (2), του *ἑνας* αντί για το *εἷς* (6), του *ὁκάτι* αντί για το «καταφατικό» *τί* (11) (όπου το αρχικό *ὁ*, που προφανώς επεκτάθηκε από τις αντωνυμίες των ελεύθερων αναφορικών προτάσεων, αποτελεί κανονικό χαρακτηριστικό τέτοιων τύπων την περίοδο αυτή, και φαίνεται πως συνδέεται με τη δήλωση της αοριστίας).

Στη σύνταξη όλες οι προθέσεις χρησιμοποιούνται τώρα με αιτιατική (αν και η γενική μπορεί να χρησιμοποιείται ακόμα με μερικές, ιδίως με την *ἀπό*, ενώ επιβιώνουν και μερικές απολιθωματικές εκφράσεις με δοτική, όπως η *ἐν τούτῳ* «στο μεταξύ»). Υπάρχει και ένα καλό παράδειγμα του *νὰ* + *ἔχω* + απαρέμφατο στο στίχο

17, που χρησιμοποιείται εδώ με τελική σημασία και υποστηρίζεται από το πλεοναστικό άρθρο σε γενική τοῦ. Γενικά, ωστόσο, το απλό *νὰ* + υποτακτική χρησιμοποιείται και με πραγματικές τροπικές λειτουργίες (6, 7 κτλ.) και ως μέλλοντας (24), αλλά και εκεί όπου η αρχαία ελληνική θα χρησιμοποιούσε ένα απαρεμφατικό συμπλήρωμα. Το απαρέμφατο σε αυτό το επίπεδο λόγου –αντίθετα προς τα πιο εκλεπτυσμένα ελληνικά των μυθιστορημάτων, όπου διατηρούνταν ακόμη ως επιλογή μετά από ρήματα ελέγχου (περιστασιακά), όπως το *ἄρχομαι*, και σε πλάγιες ερωτήσεις (πβ. αγγλ.: *we don't know what to do*)– περιορίζεται τώρα στα συμπληρώματα των τροπικών βοηθητικών ρημάτων και σε ουσιαστικοποιημένα προσαρτήματα του τύπου *τὸ ἰδεῖ/τὸ ἀκούσει* (π.χ. 555, 631).

Η έκφραση ὁ λόγου του «ο ἴδιος» (εμφατικό) στο στίχο 15 είναι επίσης ενδιαφέρουσα. Θα πρέπει αρχικά να σημειώσουμε τις στερεότυπες εκφράσεις *ἀπὸ/διὰ τοῦ λόγου του* (π.χ. 1395, 3460) με τη διατήρηση της γενικής. Καθώς αυτές οι εκφράσεις κατέληξαν να χρησιμοποιούνται ιδιωματικά με εμφατική σημασία, η πρόθεση μερικές φορές αποβαλλόταν και η έκφραση *(τοῦ) λόγου του* (με ελεύθερη την επιλογή του κτητικού) χρησιμοποιούνταν ως εμφατική αντωνυμία. Τέτοιες εκφράσεις εξακολουθούν να υπάρχουν στην καθημερινή νέα ελληνική, συχνά όμως πια ειρωνικά/χιουμοριστικά.

Βρίσκουμε, επίσης, την αντικατάσταση του *(τοῦ) λόγου* από τη σημασιολογικά συγγενική αυτοπαθή αντωνυμία *ἐαυτοῦ/αὐτοῦ* που δίνει τελικά το *ἀπ' (τοῦ) (ἐ)αυτοῦ του*, με ή χωρίς το άρθρο. Από την αφαίρεση της πρόθεσης από το *τοῦ ἐαυτοῦ του* άρχισε η αντικατάσταση της απλής αυτοπαθούς αντωνυμίας από το φραστικό αυτοπαθές της νέας ελληνικής *τὸν ἐαυτό του*, όπου το «εαυτός» είναι ένα αρσενικό όνομα (όπως το *λόγος*). Και καθώς οι «εμφατικές» αντωνυμίες απαιτούν φυσιολογικά έναν τύπο σε ονομαστική, βρίσκουμε σύντομα το ὁ ἐαυτός του, και κατ' αναλογία το ὁ λόγου του, όπως στο στίχο 15.

Στη βάση της υπόθεσης ότι ένα «εμφατικό» αντωνυμικό θα πρέπει να συμφωνεί με το στοιχείο που προσδιορίζει, υπήρξε, επί-

σης, αντικατάσταση από τον πλήρως κλινόμενο τύπο *(ἐ)αυτός* της φράσης σε γενική πτώση *ἀπ' (ἐ)αυτοῦ του* για να σχηματιστεί το μάλλον περίεργο *ἀπ' α(ὐ)τός του*, το οποίο, καθώς λείπει η προθετική ισχύς από την πρόθεση, ίσως γραπτά να αποδίδεται ορθότερα ως *ἀπα(ν)τός (του)* (π.χ. 5827). Τέτοιες εκφράσεις είναι πολύ ζωντανές και στις ομιλούμενες διαλέκτους της νέας ελληνικής, αλλά δεν αποτελούν πλέον χαρακτηριστικό της σημερινής πρότυπης γλώσσας.

Στην πρόιμη κυπριακή υπάρχουν επίσης φράσεις όπως *ἀπὸ 'ξ αὐτῆς του*, όπου το *ἀπὸ* είναι μια αληθινή πρόθεση με σημασία τοπική ή εκείνη του ποιητικού αιτίου, αλλά παίρνει ως συμπλήρωμά της μια απολιθωματική φράση *(ἐ)ξ αὐτῆς του*, όπου το «αὐτῆς» είναι ένα θηλυκό όνομα που κυβερνάται από την πρόθεση *ἐκ/ἐξ*. Κατά τρόπο ανάλογο με εκείνον που περιγράφηκε στην περίπτωση του *(τοῦ) λόγου (του)* και *(ἐ)αυτοῦ*, το *(ἐ)αυτῆς* είναι φανερό ότι αντικαταστάθηκε από το θηλυκό ουσιαστικό φράσεων όπως *ἐκ μερίδος του/ἐκ μεριᾶς του*, έκφραση που τότε χρησιμοποιούνταν αυτοτελώς. Στη συνέχεια βρίσκουμε και μια εκσυγχρονισμένη εκδοχή, στην οποία η *ἀπὸ* κυβερνά μια «αντωνυμία» αρσενικού γένους σε αιτιατική πτώση, την *ξαυτόν*, παράλληλα με την *ἐαυτόν* (πβ. 12.4.2, 14.2.4).

12.3.4 ΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ

Μολονότι η γλώσσα των μυθιστορημάτων που ήταν μεταφρασμένα ή προσαρμοσμένα από δυτικά πρωτότυπα είναι οπωσδήποτε λιγότερο «δημώδης» από τη γλώσσα του *Χρονικού του Μορέως*, εντούτοις ανήκει περισσότερο στη δημώδη παράδοση παρά σε εκείνη των πρωτότυπων μυθιστορημάτων που γράφονταν στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Η μετάφραση του *Φλώριος και Πλάτζια Φλώρα*, για παράδειγμα, ολοκληρώθηκε πιθανότατα στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο από έναν ποιητή ο οποίος γνώριζε το ποίημα *Σπανέας και (πιθανόν) το Χρονικόν του Μορέως*, αλλά γενικά δεν ήταν εξοικειωμένος με την ελληνική γραμματεία σε λόγια γλώσσα. Η

ελεύθερη χρήση νεοτεριστικών περιγραφικών συνθέτων, οι λεκτικές απηχήσεις της δημοτικής ποίησης, η αποφυγή σύνθετων δομικά προτάσεων και ρητορικών περιόδων και ο μικρός αριθμός λόγιων τύπων συνιστούν όλα γνώριμα χαρακτηριστικά πρότυπων κειμένων που χρησιμοποιούν λαϊκούς τύπους της ελληνικής.

Η δράση του Φλώριου εκτυλίσσεται στην Ισπανία και στο Κάιρο όπου η Πλάτζια Φλώρα πουλήθηκε ως σκλάβα. Ο πατέρας της ηρωίδας είναι ιππότης της Ρώμης και ο ήρωας είναι πρίγκιπας της αραβικοκρατούμενης Ισπανίας. Μετά από τις συνήθεις περιπέτειες, η ιστορία κλείνει με τη συνεύρεση των εραστών, τον προσηλυτισμό των Ισπανών μουσουλμάνων και την εκλογή του πατέρα του Φλώριου ως βασιλιά της Ρώμης! Στο ακόλουθο απόσπασμα η Πλάτζια Φλώρα θρηνεί για την ατυχία της να πουληθεί σε δουλεμπόρους (βλ. Κριαράς 1955, 131-196):

- (16) Πρώτον ψυχὴν ἐχώριζον μόνον ἀπὲ τὸ σῶμα,
 μὲ τῆς πυρᾶς τὴν συμφορὰν, μὲ τῆς ἰστιάς τὴν καῦσιν,
 καὶ νῦν ἐμὲ χωρίζουσιν ἐκ τὸν ἐμὸν τὸν πόθον,
 ζωὴν νὰ ζῶ ἐπώδυνον, πάντοτε πονεμένην,
 νύκτες νὰ κλαίω, νὰ θλίβωμαι, ἡμέρες νὰ λυποῦμαι, 5
 τὸ τρώγω νὰ ἔνι ὀδυνηρόν, τὸ πίνω νὰ ἔναι πόνος,
 δείπνος νὰ ἔναι συμφορά, ὀδύνη νὰ μὲ σφάζῃ,
 ποτὲ νὰ μὴ ἔχω ἀνάπαυσιν, ἀλλὰ πικριὲς μεγάλες.
 Πόθε μου, ἀγάπη μου καλή, ψυχὴ μου, ἐνθύμησίς μου,
 ἐπιθυμίά μου, Φλώριε, καρδιά μου, ψύχωσίς μου, 10
 παρηγοριά τῶν πόνων μου, γδίκη τῶν πειρασμῶν μου,
 πάλιν κίνδυνοι ἐφτάσασιν διὰ νὰ μὲ ξενώσουν
 καθόλου ἀπὸ τὸν πόθον σου καὶ ἀπ' τὴν ἀσχόλησίν σου.
 Τὴν πουλησιὰν οὐκ ἤξευρα καὶ θέλημά μου οὐκ ἦτον·
 μ' ἐπιβουλιὰν τὸ ποίκασιν, ὁ θεὸς αὐτοὺς νὰ κρίνῃ! 15
 Ἐπαίρνουν με, ξενώνουν με, καὶ πλεὸν οὐδὲν μὲ βλέπεις.

Φλώριος και Πλάτζια Φλώρα, 1002-1017

Το έμμετρο αυτό μυθιστόρημα δίνει την εντύπωση ότι γράφτηκε σε μια σχετικά παγιωμένη υφολογικά «λογοτεχνική» δημόδη, μια

μάλλον επεξεργασμένη γλώσσα που ενσωμάτωνε τις συμβάσεις όχι μόνο της δημοτικής ποίησης, αλλά και των γραπτών κειμένων σε λαϊκό ύφος. Έτσι, η συνίζηση είναι σίγουρη συνήθως λόγω μέτρου, και το τελικό φωνήεν της πρόθεσης από γενικά εκθλίβεται μπροστά από το άρθρο. Ας σημειωθεί επίσης η «σύγχρονη» μορφολογία της ονομαστικής πληθυντικού των ονομάτων με θέμα σε -α, π.χ. ἡμέρες στο στίχο 5, βλ. 11.7.4, των τύπων του 3ου ενικού του ρήματος «είμαι», ἔναι, ἦτον, πβ. 11.8.5 (α), και του 3ου πληθυντικού του αορίστου ποίκασιν, πβ. 11.6 (14), 11.8.4. Επίσης, μπορούμε να αναφέρουμε την κανονική χρήση της αιτιατικής με προθέσεις, και τη συστηματική χρήση της γενικής (κυρίως αντωνυμιών, π.χ. 491) ή της αιτιατικής (κυρίως σε πλήρεις ονομαστικές φράσεις, π.χ. 986) για να δηλωθεί το έμμεσο αντικείμενο.

Τα μόνα αρχαϊκά (πιθανότατα λόγια) χαρακτηριστικά που αξίζει να σημειωθούν είναι η χρήση του κτητικού επιθέτου στο στίχο 3, η μάλλον ελεύθερη χρήση των τριτόκλιτων ονομάτων σε -σις (σε σύγκριση, λόγου χάριν, με το Χρονικόν του Μορέως) και η διατήρηση του παλιού, δικατάληκτου κλιτικού συστήματος για τα σύνθετα επίθετα του κλασικού τύπου (το οποίο διακρίνει μόνο αρσενικό και ουδέτερο, με το πρώτο να προσδιορίζει και τα θηλυκά ονόματα): π.χ. ζωὴν ... ἐπώδυνον στο στίχο 4. Τέτοιοι «προωθημένοι» τύποι της δημόδους λογοτεχνικής γλώσσας (Dichtersprache) –που δεν είναι πάντοτε τόσο «βασικοί» όπως στον Φλώριο αλλά αντιπροσωπεύουν μια προχωρημένη και ομογενοποιημένη εξέλιξη του ύφους που συναντάμε για πρώτη φορά στον Διγενή– αποτελούν τη νόρμα για μεγάλο μέρος της μυθοπλαστικής ποίησης του 14ου και του 15ου αιώνα, και κυρίως, όπως θα συζητήσουμε στη συνέχεια (βλ. επίσης 14.2.4), αποτελούν το θεμέλιο για ένα μεγάλο τμήμα της αναδυόμενης διαλεκτικής κρητικής λογοτεχνίας.

12.4 Η πρώτη λογοτεχνία σε διάλεκτο: Η Κύπρος και η Κρήτη

12.4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κυπριακή είναι η πρώτη σύγχρονη διάλεκτος που εμφανίζεται ως ξεχωριστό τοπικό ιδίωμα, πρωιμότερο δείγμα της οποίας είναι ένα νομικό κείμενο του 14ου αιώνα (οι *Ασσίτζες*), που αποτελεί μετάφραση ενός γαλλικού πρωτότυπου στα ελληνικά. Η πρώιμη επίσημη και λογοτεχνική χρήση της τοπικής διαλέκτου της Κύπρου συνδέεται αναμφίβολα με το γεγονός ότι το νησί ήταν εν μέρει αποκομμένο από την επίδραση της πρωτεύουσας κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, αφού από τα μέσα του 7ου αιώνα μέχρι τις εκστρατείες του Νικηφόρου Φωκά, το 965, βρισκόταν υπό αραβική ή αραβοβυζαντινή κυριαρχία. Στη συνέχεια, μόλις διακόσια χρόνια αργότερα, επανακτήθηκε από τους ιππότες της Γ' Σταυροφορίας και πουλήθηκε πρώτα στο Τάγμα των Ναϊτών της Ιερουσαλήμ και κατόπιν στη γαλλική δυναστεία των Λουζινιάν (1192). Η γαλλική διακυβέρνηση συνεχίστηκε ως το 1489, όταν το νησί πέρασε στους Ενετούς, οι οποίοι το 1571 αναγκάστηκαν να το εγκαταλείψουν στους Τούρκους. Συνεπώς, η μακρά περίοδος της δυτικής κυριαρχίας απλώς συντήρησε μια πάγια παράδοση ανεξάρτητης εξέλιξης, στο πλαίσιο της οποίας η αναπτυσσόμενη τοπική δημώδης γλώσσα είχε αποκτήσει ένα κύρος που σε περιοχές οι οποίες είχαν παραμείνει κάτω από συνεχή βυζαντινή κυριαρχία ήταν ανύπαρκτο.

Στην Κρήτη η κατάσταση ήταν επιφανειακά παρόμοια ως προς το ότι το νησί βρισκόταν, επίσης, για μια περίοδο (827-961) υπό αραβική κυριαρχία, και αργότερα (1211-1669) βενετική. Αλλά η γλώσσα της δημώδους λογοτεχνίας που άρχισε να εμφανίζεται από τα τέλη του 14ου αιώνα δεν είναι πολύ διαφορετική από εκείνη που χρησιμοποιούσαν σε άλλα μέρη στον ελληνόφωνο κόσμο και μολονότι μπορεί σε αυτήν να βρεθούν κρητικές διαλεκτικές λέξεις και τύποι, η συστηματική χρήση εκείνων των στοιχείων που θεωρούμε ότι ανήκουν στην κρητική διάλεκτο δεν καθιερώθηκε στις λογοτεχνικές συνθέσεις παρά μετά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Αυτή η διαφορά αξίζει να εξεταστεί προσεκτικά.

Η πρώιμη αποδυνάμωση της βυζαντινής παράδοσης στην Κύπρο επιβεβαιώνεται από τα γραπτά του Λεόντιου Μαχαιρά, ο οποίος συνέθεσε το έργο *Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου* κατά το πρώτο μισό του 15ου αιώνα. Ο συγγραφέας περιγράφει έναν κόσμο στον οποίο η ελληνική ανώτερη τάξη είχε από καιρό αφομοιωθεί και δεχόταν μερική μόνο επίδραση από τις υψηλότερες μορφές του βυζαντινού πολιτισμού. Έτσι, έστω και αν ο Μαχαιράς παρέμεινε χριστιανός ορθόδοξος, δείχνει μεγάλο σεβασμό στο φεουδαρχικό καθεστώς, και ενστικτωδώς υποστηρίζει την καταστολή οποιασδήποτε εξέγερσης. Η τεχνική του στη σύνθεση, αντίστοιχα, οφείλει αρκετά στις πρακτικές των συγχρόνων του Γάλλων συγγραφέων, και η γραπτή ελληνική του, όσο μπορούμε να πούμε, αντανακλά ήδη την εξέλιξη της κυπριακής διαλέκτου της περιόδου. Η λόγια γλώσσα του περιορίζεται αποκλειστικά σε αποσπάσματα από την Αγία Γραφή, και το γεγονός ότι μερικές φορές παραθέτει λανθασμένα τα πρωτότυπα χωρία είναι μία ακόμη απόδειξη ότι δεν έτυχε της συμβατικής ελληνικής παιδείας – π.χ. στην παράγραφο (1) αντικαθιστά το *ματαιότης ματαιοτήτων* με το *ψέματα τῶν ψεμάτων*.

Αντιθέτως στην Κρήτη, όπου η αραβική κατοχή ήταν σχετικά βραχύβια, οι βυζαντινές πολιτισμικές παραδόσεις φαίνεται ότι κράτησαν πιο γερά, κατάσταση που αργότερα ενισχύθηκε από την αντίδραση στην καταπίεση η οποία σημάδεψε τους πρώτους δύο αιώνες της βενετικής κατοχής. Η κλασική ελληνική, για παράδειγμα, διδασκόταν ακόμη στα μέσα του 14ου αιώνα, τα κλασικά και τα βυζαντινά κείμενα συνέχιζαν να αντιγράφονται (Holton 1991α, 3), και ακόμη και η δημώδης λογοτεχνία – που άρχισε να δημιουργείται το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα – συχνά στρέφεται σε βυζαντινά πρότυπα, έστω και αν μερικοί ποιητές αρχίζουν να δείχνουν ενδιαφέρον και για τη δική τους λαϊκή παράδοση και τα σύγχρονα ιταλικά έργα. Αυτή η κατάσταση ενισχύθηκε από τη μαζική προσέλευση λόγιων Βυζαντινών προσφύγων πριν και μετά το 1453, καθώς και με την καθιέρωση της Βενετίας ως του πιο σημαντικού κέντρου τυπογραφίας στην Ευρώπη – δραστηριότητα

στην οποία οι Έλληνες, και ανάμεσά τους πολλοί Κρητικοί, έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο.

Όπως και να έχει το πράγμα, η πλήρως αναπτυγμένη διάλεκτος της κρητικής λογοτεχνίας του 16ου και του 17ου αιώνα δεν αναδύθηκε εν μία νυκτί, και η τοπική λαλιά, όπως και άλλες διάλεκτοι στους μεσαιωνικούς χρόνους, θα πρέπει να εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια πολλών ετών, με αλλαγές που ξεκίνησαν από τη μάζα του λαού και σταδιακά επεκτάθηκαν στις μεσαίες και τις ανώτερες τάξεις, προτού μια εκδοχή της καταλήξει να γίνει αποδεκτή σε λογοτεχνικές συνθέσεις. Σε σχέση με αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τα βενετικά διοικητικά έγγραφα που γράφτηκαν στην Κρήτη, ή αναφέρονται σ' αυτήν, στη διάρκεια του 13ου και στις αρχές του 14ου αιώνα χρησιμοποιούν ποικιλίες ελληνικού ύφους που κυμαίνονται από το ελαφρώς εκσυγχρονισμένο ύφος της πρότυπης-επίσημης σε κρατικά διατάγματα (π.χ. Miklosich/Müller 1860-1869, τόμ. VI, αρ. XC, 220-222) ως το σχεδόν δημώδες δημοσιούπαλληλικό σε έγγραφα με πιο τοπικό χαρακτήρα (Miklosich/Müller 1860-1869, τόμ. VI, αρ. CIII, 238-239). Αλλά ακόμη και τα πλέον ανορθόγραφα κείμενα του τελευταίου τύπου, που πιθανότατα αντανακλούν την ομιλούμενη και «υπηρεσιακή» ελληνική των κατώτερων υπαλλήλων, την οποία μάθαιναν μέσω της καθημερινής επαφής, παρουσιάζουν λίγα σαφώς διαλεκτικά στοιχεία. Το ίδιο, η συμφωνία του 1299 μεταξύ του Κρητικού επαναστάτη ευγενούς Αλέξιου Καλλέργη και των βενετικών αρχών (Μέρτζιος 1949, 264-274), την οποία ο Παναγιωτάκης (1993) παρουσιάζει ως ένα από τα πρωιμότερα έγγραφα σε δημώδη πεζό λόγο, δείχνει το ίδιο «πρότυπη». Φαίνεται, άρα, ότι η περίοδος κατά την οποία η κρητική αναπτύχθηκε κυρίως προς την κατεύθυνση της σημερινής της μορφής, τουλάχιστον για τις μορφωμένες τάξεις, άρχισε τον 14ο αιώνα, ίσως λίγο προτού ξεκινήσει η παραγωγή της δημώδους λογοτεχνίας στο νησί.

Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, φαίνεται ότι η σχετική σπανιότητα διαλεκτικών χαρακτηριστικών στην πρωιμότερη κρητική ποίηση αντανακλά τόσο τη συνεχιζόμενη επιρροή των βυζαντινών

γραφτών παραδόσεων όσο και τον ακόμη εν εξελίξει χαρακτήρα της κρητικής ανάμεσα στους μορφωμένους ομιλητές, σε μια περίοδο όπου πολλά «κοινά» δημώδη χαρακτηριστικά παρέμεναν σε χρήση, είτε στη θέση είτε παράλληλα με τις αρχικά «λαϊκές» τοπικές ποικιλίες, οι οποίες τελικά και τα αντικατέστησαν.

Η πιθανή εποχή της ταχείας γλωσσικής εξέλιξης συνέπεσε με σημαντικές κοινωνικές αλλαγές, οι οποίες βοηθούν να εξηγήσουμε την εξάπλωση και τη γενική αποδοχή διαλεκτικών τύπων. Αν και η κατάσταση των αγροτών παρέμεινε άθλια κατά τη βενετική περίοδο, η κρητική και η βενετσιάνικη αριστοκρατία μπήκαν τελικά σε μια διαδικασία συμβίωσης και αφομοίωσης (Maltezos 1991), και μέσα σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο άρχισε να εξασθενεί η βυζαντινή παράδοση και να αναπτύσσεται η κρητική διάλεκτος ως η κοινή γλώσσα του νησιού. Ακόμη και οι Βενετοί αποικιοκράτες άρχισαν να εγκαταλείπουν τα ιταλικά, και στα μέσα του 16ου αιώνα η ήδη ενισχυμένη θέση της τοπικής δημώδους έσβησε τελικά κάθε ίχνος επιφύλαξης για την υιοθέτησή της ως βάσης για μια λογοτεχνική γλώσσα. Αυτός ο νεοτερισμός υποστηρίχτηκε αναμφίβολα από σύγχρονα ιταλικά κινήματα για την αναβάθμιση σε γραπτή γλώσσα των τοπικών διαλέκτων που είχαν το μεγαλύτερο κύρος –συμπεριλαμβανομένης της βενετικής (Cochrane 1988, 19-23)– και σύντομα μια επεξεργασμένη μορφή της κρητικής, κάπως στιλιζαρισμένη, έγινε το μέσο για τα δραματικά και ποιητικά έργα υψηλής αξίας που οδήγησαν στην περίοδο 1580-1669, τη γνωστή ως «Κρητική Αναγέννηση».

Επειδή τα σπουδαιότερα πρώιμα έργα της κυπριακής διαλέκτου ανήκουν στον 14ο και τον 15ο αιώνα, και επειδή υπάρχει μια φυσική διακοπή στην κρητική δημώδη παράδοση –που αντιστοιχεί περίπου στο τέλος της περιόδου που κάλυψε το κεφάλαιο αυτό–, η συζήτηση της κυπριακής και της κρητικής λογοτεχνίας έχει χωριστεί σε δύο μέρη για πρακτικούς λόγους. Η πρωιμότερη περίοδος συζητείται παρακάτω, ενώ τα έργα του 16ου και (για την Κρήτη) του 17ου αιώνα παρουσιάζονται και αναλύονται στο Κεφάλαιο 14.

12.4.2 Η ΠΡΩΙΜΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ: ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΟΥ ΜΑΧΑΙΡΑ

Το έργο αυτό του 15ου αιώνα είναι από τα πρωιμότερα δείγματα της ευρέως διαδεδομένης δημώδους πεζογραφίας και αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα για τη μελέτη της λαϊκής ελληνικής αυτής της περιόδου. Μας σώθηκε σε δύο χειρόγραφα, το ένα στη Βενετία (παραλλαγή V, του 16ου αιώνα) και το άλλο στην Οξφόρδη (παραλλαγή O, επίσης του 16ου αιώνα, αλλά με σοβαρά κενά και συνολικά ελαφρώς πιο καθομιλούμενο/διαλεκτικό ύφος, συμπεριλαμβανομένου ενός μεγάλου αριθμού γαλλικών δανείων). Οι δύο αυτές παραλλαγές, από τις οποίες η V θεωρείται συνήθως ο καλύτερος οδηγός προς το πρωτότυπο κείμενο, είναι σε κάποια σημεία εντυπωσιακά διαφορετικές και η έκταση της εσωτερικής γλωσσικής διακύμανσης είναι αξιοπρόσεκτη, καθώς χρησιμοποιούνται συγχρόνως μη τοπικές δημώδεις και λόγιες ποικιλίες παράλληλα με σαφώς κυπριακούς τύπους. Οι λόγιοι τύποι (πέρα από παραθέματα της Αγίας Γραφής) μπορεί να οφείλονται σε μια εξοικείωση με την παράδοση της χρονογραφίας, αλλά γενικά φαίνεται ότι η καλλιεργημένη κυπριακή της περιόδου ήταν αρκετά ανεκτική στην ελεύθερη διακύμανση μεταξύ της παλαιότερης (κοινής) καθομιλούμενης και των τοπικών νεοτερισμών. Η στερεότυπη έκδοση, βασισμένη στην παραλλαγή V, είναι αυτή του Dawkins (1932).

Η σύγχρονη κυπριακή είναι χαρακτηριστικά διαφορετική από την ΠΝΕ (βλ., π.χ., Newton 1970) και πολλά από τα κύρια χαρακτηριστικά της εμφανίζονται ήδη, άμεσα ή έμμεσα, στο έργο του Μαχαιρά.

- (17) Υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις αφομοίωσης ενός φωνήεντος προς εκείνο της επόμενης συλλαβής (γεναῖκα [je'neka] αντί γυναῖκα [ji'neka], παρπατω [paipa'to] αντί περπατω [perpa'to]).
- (18) Στη σύγχρονη κυπριακή, τα μεσοφωνηεντικά ηχηρά τριβόμενα συχνά εκπίπτουν, και ήδη βρίσκουμε τέτοια παραδείγ-

ματα στο *Χρονικό*, όπως ο ρήας [o 'rias] αντί ο ρήγας [o 'riyas].

- (19) Η ουράνωση των άηχων υπερωικών τριβόμενων μπροστά από τα [i(j)] και [e] έχει οδηγήσει στο [ʃ] (αντίθετα προς το κοινό [ç]) στη νέα κυπριακή, και μια ολόδια ουρανική άρθρωση παρατηρείται με το σ (αρχικά [s]) μπροστά από το [j]. Ήδη βλέπουμε μια σύγχυση στη γραπτή απόδοση που αντανακλά αυτές τις εξελίξεις: βρίσκουμε, π.χ., πεντακόχιες [penda'koʃ(j)es] αντί πεντακόσιες.
- (20) Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της κυπριακής είναι η διατήρηση του τελικού -ν και η αφομοίωσή του προς τον επόμενο αρχικό εξακολουθητικό φθόγγο. Αυτό διακρίνεται σποραδικά σε εναλλακτικές ορθογραφήσεις πριν από λέξεις που αρχίζουν με τριβόμενα και έρρινα. Έτσι, δίπλα στα -ν σ-/φ-/ν-, βρίσκουμε επίσης παραδείγματα όπου το -ν αποβάλλεται (π.χ. παῖσα φοράν [ˈpasa(f) fo'ran]), μαζί με ποικιλίες που περιέχουν -νς σ- (π.χ. εἰς αὐτόνς σου [is aʃˈtõs su]) και -ς σ- (π.χ. ἄς σᾶς ξηγηθῶ [ās sas ksiji'to]) – υποθέτοντας ότι η πρώτη λέξη είναι το ἄν [an] και όχι το ἄς [as] < ἔασε [ˈease], που χρησιμοποιείται συχνά αντ' αυτού στη μεσαιωνική ελληνική.
- (21) Στη σύγχρονη κυπριακή τα διπλά σύμφωνα της αρχαίας γλώσσας διατηρούνται, ενώ πολλές ακόμα λέξεις απέκτησαν μια δευτερεύουσα άρθρωση διπλού συμφώνου. Αυτό μαρτυρείται πολύ στο *Χρονικό*, παρότι είναι ασαφές αν υπάρχουν κάποιοι ξεκάθαροι κανόνες που ελέγχουν τη λειτουργία του. Οι πιο πιθανοί «στόχοι» είναι τα αρχικά και τα μεσοφωνηεντικά υγρά, έρρινα, άηχα κλειστά (που προφέρονται [ppʰ, ttʰ, kkʰ] στη σύγχρονη κυπριακή) και τα τριβόμενα – αν και το αποτέλεσμα μερικές φορές περιορίζεται σε συγκεκριμένα γραμματικά μορφήματα (π.χ. ήδη στον Μαχαιρά στα συγκριτικά σε -ττερος [-itʰeros] και στη μετοχή του παθητικού παρκειμένου σε -μμένος [-m'menos] κτλ.). Μερικές φορές είναι

φανερό ότι πρόκειται για στοιχείο συγκεκριμένης λέξης (π.χ. στο κείμενο του Μαχαιρά: *νναι* [nne], *ἔσσω* [ʔesso], *ἔππεσα* [ʔep^hesa], *πολλύς* [polʔlis], *ποττέ* [potʔtʰe] κτλ.).

Το σπουδαιότερο θέμα, ωστόσο, είναι η εναλλαγή, και τα ακόλουθα δύο παραδείγματα αρκούν για να δείξουν το πρόβλημα (οι αναφορές γίνονται στις παραγράφους της έκδοσης του Dawkins). Πρώτον, η πλήρης θεωρητικά ομάδα των πιθανών ποικιλιών πληθυντικού του θηλυκού, πέρα από το άρθρο στην ονομαστική πληθυντικού *αἱ* [e], χρησιμοποιείται προφανώς ελεύθερα – πβ. 11.7.2-4 (17-21), 11.7.6 (24). Ἔτσι, η ονομαστική οἱ *μέραι*, με την κλασική κατάληξη ονομαστικής, εμφανίζεται μαζί με το οἱ *μέρες* με το δημώδες κλιτικό επίθημα της ονομαστικής (1)· και η εντελώς κλασική αιτιατική τὰς *παλαιὰς ἱστορίας* χρησιμοποιείται δίπλα στο μεικτό τὰς *παλαιὰς ἱστορίας* (2) και το τελείως δημώδες τὰς *γυναιῖκες* (26). Δεύτερον, ο κλασικός τύπος ἀπὸ εμφανίζεται ελεύθερα δίπλα στο διαλεκτικό ἀπὸν χωρίς εμφανή αλλαγή σε επίπεδο ύφους. Το γενικό δημώδες ἀπ' χρησιμοποιείται επίσης πριν από λέξεις που αρχίζουν με φωνήεν, αλλά το ἀπέ, με ανάπτυξη, τίθεται κανονικά μπροστά από τους τύπους του οριστικού άρθρου που αρχίζουν με [t-] (και συχνά άλλες λέξεις με τον ίδιο αρχικό φθόγγο).

Μερικά από αυτά τα φαινόμενα οφείλονται πιθανότατα στην ασυνέπεια της όψιμης πρακτικής των γραφείων· κάποια και στον ίδιο τον Μαχαιρά, ο οποίος μπορεί να χρησιμοποίησε ορισμένους λόγιους και καλλιτεργημένους δημώδεις τύπους (που αργότερα αντικαταστάθηκαν) δίπλα σε εναλλακτικούς τύπους συγκεκριμένων περιούχων. Ούτε θα πρέπει να απορρίψουμε την πιθανότητα μέρος της ορθογραφικής διακύμανσης μεταξύ της «πρότυπης» γραφηματικής απόδοσης και των αποδόσεων της τοπικής λαλιάς να συγκαλύπτει μια πιο συνεπή προφορά σε μια περιοχή όπου η μόνη τυποποιημένη ορθογραφία ήταν εκείνη της παραδοσιακής γραπτής γλώσσας.

Το ακόλουθο σύντομο απόσπασμα πραγματεύεται τα παρεπόμενα της πώλησης της Κύπρου από τους Ναΐτες ιππότες (Τεμπλιώτες) στον Γκυ ντε Λουζινιάν της Ιερουσαλήμ, δίνοντάς μας

ένα τυπικό δείγμα της γλώσσας (η μεταγραφή στοχεύει στην αναπαράσταση της ειδικής κυπριακής προφοράς):

- (22) *Καὶ ὄντα τὴν ἐγόρασεν ὁ αὐτὸς ρὲ Οὐνγικε τὴν Κύπρον ἀπὲ τοὺς Τεμπλιώτες καὶ τοὺς Λαγκοβάρδους, μανθάνοντα τὴν ἀγανάκτησιν ὅπου τοὺς ἐποίκαν καὶ τὸν σφαιμὸν εἰς τὴν χώραν, ἦτον εἰς μεγάλην ἔννοιαν καὶ ἐννοιάζετον πῶς νὰ ποίση νὰ μὲν ἔχουν κακὸν εἰς τὴν Κύπρον, ὅτι ὁλος ὁ τόπος ἦτον γεμάτος Ρωμαῖοι, καὶ ἐλάλεν εἰς τὸν ἑμαυτὸν του: «Ὅποτε θελήσου νὰ ρεβελιάσουν κατὰ μένα, ἡμποροῦ νὰ τὸ ποίσουν καὶ θέλουν ἔχειν βοήθειαν τὸν βασιλέαν τῆς Κωνσταντινόπολις καὶ ἔμπορουν μὲ δύναμιν νὰ σηκώσουν τὸ ρηγάτον ἀπὲ τὰς χεῖρας μου».*

Ἐξήγησις τῆς γλωσσικῆς χώρας Κύπρου, 22

[tʃe 'onda tin e'ɣoraseŋ o af'tos re 'uŋge tin 'dzipron ape tus temb'kotes ke tus laggu'varðus, maθ'θanonda tin aɣa'nakti-sim pu tus e'pikan tʃe tos sfam'mon (i)s tix 'xoran, 'iton iz me'galin 'ennjan tʃ en'njazeton pos na 'pisi na men 'exun ka'kon (i)s tin 'dzipron, 'oti 'olos o 'topos 'iton je'matos ro-'mei, tʃ e'laŋen (i)s ton emaf'ton du: «'opote the'lisun na reve'lasun kata 'menan, imbo'run na to 'pisun tʃe 'thelun 'eʃin vo'ithjan ton vasi'lan tis konstandi'nopolis, tʃ embo'run me 'ðinamin na ʃi'kosun to ri'ɣaton ape taf 'ʃiraz mu».]

Κάποιοι από τους τύπους που χρησιμοποιούνται εδώ έχουν ήδη αναφερθεί. Ας σημειώσουμε παρ' όλα αυτά το *ὄντα*(ν), που είναι άλλος τύπος του *ὅταν* και χρησιμοποιούνταν ευρέως στη δημώδη ελληνική, και τον αόριστο *ἐγόρασεν* από το *ἀγοράζω*, ο οποίος εμφανίζει την τυπική των νοτιοανατολικών διαλέκτων επέκταση της συλλαβικής αύξησης σε ρήματα που αρχίζουν από φωνήεν, πβ. 11.8.6 (β). Η δομή αναδιπλασιασμού του κλιτικού στην πρώτη πρόταση είναι επίσης ιδιαίτερα χαρακτηριστική της λαϊκής ελληνικής (συνέπεια είναι η θεματοποίηση του διπλασιασμένου ονόματος) – μολονότι αξίζει, επίσης, να παρατηρήσουμε εδώ τη συνεχιζόμενη επίδραση του παλαιότερου ύφους των χρονικών (πβ. 10.2),

που φαίνεται, για παράδειγμα, στην ενδοκειμενική δεικτική χρήση τού *ὁ αὐτός* και στην εκφορά των δευτερευουσών προτάσεων με μετοχή (αν και για το σκοπό αυτόν χρησιμοποιείται η νέα άκλιτη μετοχή *μινθάνοντα*).

Το δημώδες χαρακτηριστικό της αφομοίωσης του ηχηρού τριβόμενου [γ] μπροστά από έρρινα φαίνεται στο *σφαιμός* [sfam-'mos] < *σφαγμός* [sfay-'mos] (πβ. τύπους όπως *πράμμα* ['pram-man] < *πράγμα* ['pragma] για τα διπλά σύμφωνα), ενώ ο τύπος *έλάλε* [e'la-len] που επιφανειακά φαίνεται να αφορά την απροσδόκητη μετάβαση του συνηρημένου *λαλώ* [la'lo] στο ασυναίρετο κλιτικό παράδειγμα (δηλαδή θα έπρεπε να περιμένουμε έναν παρατατικό *έλάλει(ν)* [e'la-li(n)]), στην πραγματικότητα υποκρύπτει τον «λαϊκό» επαναχαρακτηρισμένο σχηματισμό *έλάλει-ε(ν)* [e'la-li-en / e'la-ljen], 11.8.5 (ε), στον οποίο η ουράνωση του πλευρικού φθόγγου προχώρησε τόσο ώστε να φαίνεται πιο σωστή η γραφή *-λε*ν προκειμένου να αποδοθεί το [-len].

Η αντίθεση μεταξύ του *νά* και των απαραιτητικών δομών ως συμπληρωμάτων του *θέλω* φαίνεται παραστατικά στην αποστροφή του Γκυ προς τον εαυτό του, όπου το πρώτο σημαίνει «θέλω», ενώ το απαραιτητικό είναι δείκτης του μέλλοντα (αγγλ.: «will»). Η δομή που αποτελεί τη βάση για το μέλλοντα της νέας ελληνικής, δηλαδή η απρόσωπη χρήση του συντετμημένου 3ου ενικού *θέ* + *νά*, δεν μαρτυρείται, αλλά το συνώνυμο *μέλλει* *νά* + υποτακτική είναι ήδη ένας κανονικός σχηματισμός του μέλλοντα (π.χ. στην παράγραφο 1, και ήδη στις *Ασσίζες*).

12.4.3 Η ΠΡΩΙΜΗ ΔΗΜΩΔΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Ο πρώτος γνωστός Κρητικός ποιητής, ο Στέφανος Σαχλίκης (περ. 1331-περ. 1396) ανήκε στην αστική τάξη του Κάστρου (σημ. Ηράκλειο), αλλά σπατάλησε το μεγαλύτερο μέρος της αξιόλογης περιουσίας του στις γυναίκες και στα τυχερά παιχνίδια, καταλήγοντας στη φυλακή. Ύστερα από μια περίοδο απομόνωσης στην εξοχή, μένοντας στο μόνο αγρόκτημα που του απέμεινε, ακολου-

θησε μια παταγωδώς ανεπιτυχή σταδιοδρομία ως δικηγόρος στο Κάστρο (πβ. van Gemert 1991, 51-56).

Χρησιμοποιώντας την τεχνική και τη γλώσσα των τραγουδιών της προφορικής κρητικής παράδοσης, τα πρώιμα σωζόμενα έργα του –το μεγαλύτερο μέρος των οποίων φαίνεται πως γράφτηκε στη φυλακή– αποτελούνται από άσεμνα σατιρικά ποιήματα με ιδιαίτερα προσωπικό χαρακτήρα, γραμμένα σε δεκαπεντασύλλαβο και εμφανώς σχεδιασμένα για απαγγελία. Το μεταγενέστερο έργο του, σαφώς γραμμένο με σκοπό να διαβάζεται, συντέθηκε σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα, νεοτερισμός που έγινε νόρμα στην κρητική παράδοση και οδήγησε στο να μετατραπούν σε ομοιοκατάληκτα αρκετά από τα παλαιότερα ηρωικά και ρομαντικά κλασικά έργα σε εκδόσεις τυπωμένες στη Βενετία.

Ο Σαχλίκης είναι αξιοθαύμαστος για αυτή του την πρώιμη χρήση στοιχείων από τα δημοτικά τραγούδια και την τοπική διάλεκτο. Η έντονα δε ρεαλιστική τεχνοτροπία, εν μέρει εμπνευσμένη από το έργο του συγχρόνου του Φραντσέσκο ντι Βαννότσο, σηματοδέει τη ρήξη με τις παραδόσεις του ελληνικού κόσμου (παρά τις κάποιες υπαινικτικές αναφορές σε γραπτές πηγές). Η αντίθεση με τον Δινάρδο Δελλαπόρτα (περ. 1330-1419/1420) δεν θα μπορούσε να είναι εντονότερη. Όπως ο Σαχλίκης, έτσι και ο Δελλαπόρτας ανήκε στην αστική τάξη του Κάστρου, και κάποια στιγμή βρέθηκε στη φυλακή. Αλλά η μεταξύ τους ομοιότητα σταματά εκεί, καθώς ο δεύτερος πέρασε τα νεανικά του χρόνια ως υπάλληλος στη Βενετία, και όταν επέστρεψε, το 1389, διορίστηκε δικηγόρος και ως το θάνατό του διηύθυνε το νοσοκομείο του Αγίου Λαζάρου (πβ. van Gemert 1991, 56-58). Αν και το μεγαλύτερο μέρος του έργου του δεν έχει εκδοθεί ακόμη, καθίσταται αμέσως εμφανές ότι είχε απορρίψει τόσο τη διαλεκτική γλώσσα όσο και την ομοιοκαταληξία, παραμένοντας προσηλωμένος στις γραπτές παραδόσεις του Βυζαντίου.

Ωστόσο, το έργο του Μαρίνου Φαλιέρου (1397-1474), που ανήκε στη βενετσιάνικη οικογένεια των Φαλιέρων και ήταν ένας από τους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες στο ανατολικό τμήμα του νησιού (πβ. van Gemert 1991, 58-62), είναι σε μεγάλο βαθμό εμπνευσμένο

από την ιταλική λογοτεχνία, ιδίως από το έργο του Βενετού ποιητή Λεονάρντο Τζουστινιάν. Πάντως, πρέπει να τονίσουμε τον φυσικό τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί την ελληνική γλώσσα και το μέτρο ένας Βενετός ευγενής, επιβεβαιώνοντας ότι φτάνοντας στον 15ο αιώνα πολλοί από τους αποίκους όχι μόνο μιλούσαν και καταλάβαιναν την ελληνική, αλλά και τη χρησιμοποιούσαν για να γράφουν. Τα ελληνικά του, όπως και του Σαχλίκη, έχουν μια ήπια διαλεκτική χροιά, η οποία αντικατοπτρίζεται σε στοιχεία όπως μια τάση γενίκευσης του *ἦ-* ως τονισμένης αύξεσης –ένα ανατολικό κρητικό χαρακτηριστικό, πβ. 11.8.6 (β)–, την εμφάνιση του επενθετικού *-γ-* στο επίθημα –εὐ(γ)ω, πβ. 11.8.5 (δ), και την περυσιαστική χρήση των αδύνατων τύπων του οριστικού άρθρου που λήγουν σε *-ς* [-s], π.χ. τς [ts] για τη γενική του θηλυκού τῆς. Για περαιτέρω συζήτηση των κρητικών νεοτερισμών βλ. 14.2.4.

Εντούτοις, το πιο σπουδαίο έργο αυτής της περιόδου είναι αναμφίβολα ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή (το μικρό του όνομα είναι άγνωστο), ο οποίος ίσως συνδεόταν με την αριστοκρατική οικογένεια των Bragadin/Bregadin του Ρεθύμνου (πβ. van Gemert 1991, 62-65). Το ποίημα, που τώρα χρονολογείται στις αρχές του 15ου αιώνα, έλκει τον τίτλο του από τις λέξεις του πρώτου στίχου: *Μιὰν ἀπὸ κόπου ἐνύσταξα ...*, και, μέσω της αφήγησης ενός ονείρου που αναφέρεται σε μια επίσκεψη στον Κάτω Κόσμο, παροτρύνει καθαρά τους αναγνώστες του να χαρούν τη ζωή τους πάνω στη γη, επειδή οι πεθαμένοι γρήγορα ξεχνιούνται – ένας σαφώς αντιπαραδοσιακός τρόπος σκέψης. (Η ερμηνεία παραμένει αμφισβητούμενη, καθώς το αρχικό τέλος της αφήγησης χάθηκε μέσα σε μεταγενέστερες προσαρμογές, πιθανόν σε μια προσπάθεια να δοθεί στο ποίημα ένας πιο συμβατικός ηθικοπλαστικός χαρακτήρας.)

Η γλώσσα του είναι μια οικεία πλέον ανάμειξη από μια πρότυπη μεσαιωνική δημώδη (που με τη σειρά της κι αυτή είναι «μεικτή»), και σύμφωνα με το εκάστοτε θέμα συνδυάζεται εδώ με αρχαϊσμούς από εκκλησιαστικά κείμενα) και στοιχεία της εξελισσόμενης κρητικής διαλέκτου όπως το *-εὐγω* [-'εγγο], την τονισμένη αύξεση *ἦ-* ['i-], την απώλεια μετά τα [-s/-r] του [-j-] –που

προήλθε από συνίζηση (ακριβέστερα, την πλήρη ουράνωση των [-s/-r-], που μας δίνει π.χ. *μερά* [me'ɾa] αντί *μεριά* [mer'ja])– και πολλά στοιχεία τοπικού λεξιλογίου.

12.5 Σύμπέρασμα

Στο τέλος του Μέρους I αναφέρθηκε ότι οι περισσότερες από τις σημαντικότερες φωνολογικές εξελίξεις κατά τη μετάβαση από την «αρχαία» στη «νέα» ελληνική είχαν ολοκληρωθεί ως το τέλος της ύστερης αρχαιότητας. Αλλά, μολονότι μερικές από τις μεγαλύτερες αλλαγές στη μορφολογία και στη σύνταξη έχουν επίσης τις ρίζες τους στην ίδια περίοδο, η ολοκλήρωσή τους και η εμφάνιση πολλών άλλων ανήκει κανονικά στη μεσαιωνική εποχή. Με το τέλος του 15ου αιώνα, τα συστατικά μέρη του μορφώματος που εξελίχθηκε στη σημερινή ΠΝΕ ήταν ήδη παρόντα, ωστόσο η ίδια η γλώσσα παρέμενε βασικά κατακερματισμένη. Η αρχαϊζουσα γραπτή ελληνική διέθετε τις δικές της ποικιλίες, ενώ οι προσπάθειες να γραφτεί η δημώδης παρέμεναν ασταθείς, έχοντας ως συνέπεια μια ποικίλη πρόσμειξη τύπων της γραπτής μέσου επιπέδου και του καλλιεργημένου λόγου πάνω σε βάσεις που αντανακλούν διαφορετικές προφορικές παραδόσεις και / ή τοπικές εξελίξεις. Μόνο στο χώρο της ρομαντικής μυθοπλαστικής ποίησης υπήρχε κάτι σαν «πρότυπο», μη τοπικό, το οποίο εξελίχθηκε σε υπόδειγμα ύφους· αλλά ακόμη και αυτό υπονομεύτηκε από τη διάσπαση της αυτοκρατορίας, αποτέλεσμα αρχικά της δυτικής και κατόπιν της τουρκικής κυριαρχίας. Η τελευταία αποδείχτηκε το μοιραίο χτύπημα για τον έντεχνο λόγο.

Η συνέχεια της ιστορίας του αγώνα των Ελλήνων για εθνική επιβίωση και οι προσπάθειες που κατέβαλαν για να σφυρηλατήσουν μια νέα κοινή γλώσσα μέσα από τα διασκορπισμένα στοιχεία της μεσαιωνικής τους γλωσσικής κληρονομιάς είναι το θέμα του Μέρους III.

